

KARAKALPAKLARIN ETNOGRAFİK TARİHİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarafından Kabul Edilen
Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı
Halk Bilimi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

109101

Şenel ÇALIŞKAN

Tez Savunma Tarihi:

Tez Danışmanı: Prof.Dr. Ziyat AKKOYUNLU

109101

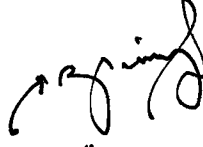
Haziran-2001

DENİZLİ

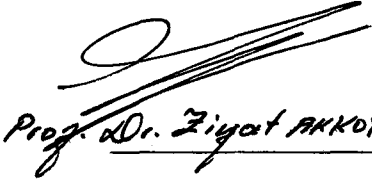
T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ SINAV SONUÇ FORMU

Bu tez, tarafımızdan okunmuş, kapsama ve niteliği açısından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Önder GÖĞÜN
(Başkan)

Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU

(Jüri Üyesi)
(Danışman)

Yardımcı Doç. Dr. C. Vedat UYGUN

(Jüri Üyesi)

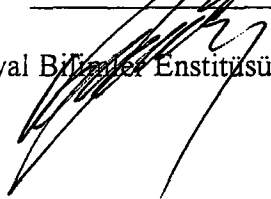
_____
(Jüri Üyesi)

_____
(Jüri Üyesi)

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun
.10.04.2002... tarih ve 6/4-d... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ferhat ERARI
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Müdürü

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

“Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun ilingin, töringin kim artadı udaçı?”

Geçtiğimiz yüzyıl, Türk dünyasının bir araya getirilmemesi için bütün dünyanın gayretlerini sergilediği ve bizim maddî manevî varlığımızı korumak için bütün bu cephelerde mücadele verdiğimiz bir yüzyıldır.

Bu mücadelelerde ayakta kalmamızı sağlayan en sağlam zemin ise, sahip olduğumuz millî kültürümüzdür; millî kültürümüzü oluşturan değerlerimizdir.

Bir milletin bekası da bütün bu değerlerin muhafaza edilmesiyle mümkündür.

Halk bilimi, kısa tarifi ile halkın atalarından intikal eden inançları, töresi, görgüsü, bilgisi ve tecrübesiyle ortaya koyduğu maddî ve manevî her türlü değeri inceleyen bir bilim dalıdır.

İşte bu ortak değerlerin tesbitinde, teyidinde yardımcı olması amacıyla böyle bir çalışmayı seçtik. Bugün belki bir çoğumuzun varlığından bile habersiz olduğu bir parçamızın, Karakalpakların tanınması, ortak kültür varlıklarımızın tesbiti, elbette iki binli yıllarda Türk dünyası için büyük kapılar açacak, onun birliği ve dirliğinde önemli hizmetler görecektir, inancındayız.

Bugün Karakalpaklarla ilgili fazla bir çalışma yoktur. “*Karakalpakların Etnografik Tarihi*” adlı çalışmayı seçişim, bu konuya az da olsa bir katkıda bulunmaktır. Çalışmamızın esasını oluşturan bilgilerin çoğunu Kamal Mambetov’un “*Karakalpakların Etnografik Tarihi*” adlı eser teşkil etmiştir. Yeri geldikçe, esere atıflarda bulunulmuştur. (Bibliyografyada gösterilen numara ile).

Bu çalışmamızda, Karakalpak Türkçesinden aktarma yaparken, cümlelerin orijinal yapısını değil, anlamını esas aldık. Nazım kısımlarında hem aktarma hem transkripsiyon yapmak suretiyle Karakalpak Türkçesinin de küçük örneklerle tanınmasını sağlamaya çalıştık. (Transkripsiyonda Sürekli Türk Dili Kurultaylarında benimsenen Lâtin esaslı ortak Türk alfabesi esas alınmıştır.)

Karakalpakların etnografik tarihini araştırırken elimizdeki birkaç kaynaktan yararlandık. Aslında bu çalışmamızda Türkiye Türklerinin örf âdet , yaşayış vb. kültür unsurlarıyla da mukayese yapmak isterdik; ancak bu çok daha hacimli bir çalışmayı gerektirdiği için (bunu ilerideki çalışmalarımızda yapmayı arzu ediyoruz) gerçekleştirilemedik.

Etnografik terimler ve özel isimlerin kısmî bir indeksini çalışmamızın sonuna ekledik. İndekste, kelimenin ilk geçtiği yer verilmiştir.

Bütün bu çalışmalarımızda bize rehberlik eden değerli hocam Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU'ya; yine Karakalpaklarla ilgili çalışmaları ile ilim dünyasına katkıda bulunmaya çalışan, bu konuda bizden yardımlarını esirgemeyen Yard.Doç.Dr. Ceyhun Vedat UYGUR'a; emeği ve yüreği ile bu çalışmaya katkıda bulunan bütün arkadaşlarıma ve hocalarıma şükramlarımı arz ediyorum.

Şenel ÇALIŞKAN

ÖZET

Bu çalışmada ortak bir kültür ve tarihe mensup olan Türkistan Türkleriyle Türkiye Türkleri arasındaki etnik ve kültürel bağların yakınlığının tesbiti, Karakalpak Türklerinin kültürel değerlerinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Çalışma, teorik bir çalışmadır. Belirtilen konuda Kamal Mambetov'un "Karakalpakların Etnografyalık Tarihi" adlı eseri esas alınmakla beraber, diğer kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Çalışmanın muhtevasında Karakalpak halkının ortaya çıkışı; Karakalpakların urukları ve damgaları; Karakalpak halkının millî özellikleri, sanatı, el sanatları, giyim kuşamları, yemekleri, manevî hayatı, millî âdetleri, inanışları, örf âdetleriyle ilgili folklorik ve etnografik mirasları, ağıtları, düğün türküleri, düğün âdetleri, atışmaları, çocuk âdetleri ve çocuk türküleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Eserlerin manzum kısımları kiril harflerinden transkribe edilmiş, bütünü Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Şenel ÇALIŞKAN

ABSTRACT

The aim of this thesis is to depict the ethnic and cultural ties between the Turkistan Turks and the Turkey Turks and also to introduce the cultural values of Karakalpak Turks.

This study is theoretic. In the study, Kamal Mambetov's work, "Karakalpaklardin Etnografialik Tariyxi" is taken as a basic source and other sources are used as well.

The study includes the emergence of Karakalpak community, ethnic group and seal of Karakalpak people, national characteristics of Karakalpaks, their art, their fashion, their foods, their spiritual life, their national tradition, their believes, their traditional folklore and ethnographic heritage, their laments, their songs, their wedding custom, child birth traditions and also songs of childrens.

The prose part of the work has been transcribed from Kril letters, and the complete work has been translated into Modern Turkish.

Şenel ÇALIŞKAN

İÇİNDEKİLER

TEZ SINAV SONUÇ FORMU	
ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
GİRİŞ	VI
1. BİRİNCİ BÖLÜM	1
1-1 Karakalpak Halkının ortaya Çıkışı.....	1
2. İKİNCİ BÖLÜM	12
2-1 Karakalpakların Urukları, Sembolleri ve Damgaları.....	12
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	33
3-1 Karakalpak Halkının Milli Özellikleri	33
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	42
4-1 Karakalpak Halkının Dünya Görüşü.....	42
5. BEŞİNCİ BÖLÜM	51
5-1 Karakalpak Halkının Terkibi ve Yurt Yöneten Grupları	51
6. ALTINCI BÖLÜM	61
6-1 Karakalpak Halkının Zenaati ve Sanatı	61
7. YEDİNCİ BÖLÜM	69
7-1 İşçilik, Ustalık ve El Sanatları	69
8. SEKİZİNCİ BÖLÜM	76
8-1 Karakalpak Halkının Giyim Kuşamları	76
9. DOKUZUNCU BÖLÜM	88
9-1 Karakalpak Halkının Yiyecekleri	88
10. ONUNCU BÖLÜM	95
10-1 Karakalpak Halkının Manevi Hayatı	95
11 ONBİRİNCİ BÖLÜM	97
11-1 Karakalpak Halkının Milli Örf ve Âdetleri	97
12 ONİKİNCİ BÖLÜM	102
12-1 Karakalpak Halkının Örf-Adetleriyle İlgili Folklorik ve Etnografik Mirasları..	102
12-1-1 Eski Devrin Örf-Adetleriyle ilgili koşuklar	102

GİRİŞ*

Türk dünyasının bir parçası da, bugünkü Özbekistan sınırlarının batı kısmında, Aral gölüne yakın bir coğrafyada yaşayan Kıpçak asıllı Karakalpak Türkleridir.

Bütün Türk topluluklarının olduğu gibi, Karakalpakların da çok zengin bir sözlü edebiyat kültürü vardır. Yazılı edebiyat ise yaklaşık olarak XIX. yy'da başlar ve günümüze kadar çeşitli türlerde (şiir, hikâye, roman, tiyatro eseri, edebiyat tarihi, folklorik eserler vb.) güçlenerek ve zenginleşerek eserler vermeye devam eder.

Karakalpakların bugünkü mevcudunun önemli bir kısmını içine alan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Orta Asya'da Amuderya'nın aşağı mecrasının sağ sahili ile deltası ve buna bitişik çölleri ihtiva eden bölgede yer almaktadır.

"Karakalpak" isminin, kavmin giyiniş tarzı ile alakalı daha küçük bir zümrenin ayırt edilmesi için kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Bugünkü Karakalpaklar, tarihî kaynaklarda ilk defa XIV. yüzyılın sonunda Sirderya boyunda oturan bir kavim olarak zikredilmektedir.

Karakalpaklar XVII. yy'ın başlarında Türkistan, Suğnak ve Savran şehirleri ile Aşağı Sirderya arasında bulunmuşlardır. O zaman bile Karakalpakların bir kısmı Amuderya deltasına ulaşmışlar ve tarımla uğraşmışlardır. XVI. yy'da Harazm başkentinin adıyla Hive Hanlığı adını almıştı. Bu hanlığın kurulmasıyla Karakalpaklar da istiklâle çok önem vermişlerdir. XVI. yy'da Konrat boyu ile Karakalpaklar boyu, aşağı Harezmi'de bağımsız "Aral Hükümeti"ni kurup bir hanın idaresi altında yaşamışlardır. Bu yüzyılın başlarında Kazaklarla Kalmuklar arasında büyük bir savaş olmuş ve bu savaşta Karakalpaklar, Kazaklara yardım etmişler, fakat hezimete uğramışlardır. 1722 yılında Sirderya havzasındaki şehirlerin hepsi Kalmukların eline geçmiştir. 1723'te Taşkent, Kalmuk ordusu tarafından işgal edilmiştir. Yedisu ve Bozkır'daki kabileler, mal mülklerini, ev barklarını bırakıp aç ve çıplak bir halde Zerefşan havzasına ve Aşağı Harezmi'ye, Karakalpakların sahasına dolmuşlardır. Bu kaçış ve göç, tarihte görülmemiş bir felâket olmuştur. O güne kadar Sirderya'nın orta aşağı bölümünde yaşayan Karakalpaklar, tamamiyle Aral gölü güneyine dökülmüşlerdir. XIX. yy'ın başlarında Hive Hanlığında Çingiz-Şeybanî sülâlesinin

*1 "Karakalpak Maddesi", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt 21, Ankara: M.E.B. Basımevi. 1974. S. 291-292

2 "Karakalpak Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6 İstanbul: Maarif Basımevi. 1955. S. 284-288

hakimiyetine son verilmiş ve Hanlık, Konrat beylerine geçmiştir. Konrat boyunun çoğunluğu, aşağı Harezmi'de Karakalpak boyu ile beraber ayrı ve bağımsız bir hanlık kurmuştur. Karakalpaklar, 1858 yılına kadar bağımsız kalmışlar, nihayet 1858'de II. Mehmet Rahim zamanında Karakalpak Hanlığı, Hive'ye iltihak etmiştir. Hive Hanlığının Rusya ile 1873'te yaptığı anlaşmaya göre, Amuderya'nın sağ tarafındaki Hive toprağı, "Amuderya Şubesi" adıyla Sirderya eyaletine ilhak edilir. Bu anlaşmaya göre Karakalpaklar, doğrudan doğruya Rus uyruğı haline gelmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Çar yönetimine karşı başlattıkları ayaklanma, kanlı bir biçimde bastırılmıştır. (1916) Sovyet rejiminin Türkistan'a yerleşmesinden sonra Karakalpak ülkesi, eyalet olarak doğrudan Moskova'ya bağlanmıştır. 1924'te Kazakistan Cumhuriyetine dahil özerk bir eyalet haline getirilen bu ülke, 1930'da Kazakistan'dan ayrılmış, 1932'de Özerk cumhuriyet olarak Rusya Birleşik Cumhuriyetine dahil edilmiş ve nihayet 1936'da aynı teşkilât ile Özbekistan Cumhuriyetine bağlanmıştır. 1991'de Özbekistan, bağımsızlığını kazandığında da özerk bölge statüsünü korumuştur.

Karakalpakların bugünkü mevcudunun büyük bir kısmını içine alan ve on iki idarî bölgeye ayrılmış bulunan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Orta Asya'da (Türkistan) 41-44 paralelleri ile 56-65 meridyenleri arasında Aral gölünün yakınında Amuderya'nın aşağı mecrasının sağ sahili ile deltası ve buna bitişik çölleri içine alan bir ülkedir. Karakalpakistan, kuzey doğu ve batıda Kazakistan, batıda Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri ile sınırlanmıştır.

Ülkenin yüzölçümü, son hudut tesbitinden sonra 20.600 kilometrekaredir. Nüfusu da 500.000 civarındadır.

Karakalpaklar, Amuderya vadisinde sun'î sulama ile ziraat yapmakta ve deltanın sulak ve bataklık kısımlarında bilhassa pirinç ekmektedirler. Amuderya ve Aral gölü kıyılarında balıkçılık da yapılmaktadır. Ayrıca ipekçilik de gelişmiştir.

Karakalpaklar, eskiden, diğer bütün Müslüman Türklerde olduğu gibi Arap harflerini kullanıyorlardı. İçinde buldukları hayat şartları ve bitmeyen siyasî baskı, bunların kültür seviyelerine de tesir etmiş ve bunun neticesinde Karakalpakların pek az bir kısmı tahsil görebilmiştir. 1928'de kabul edilmiş olan Lâtin alfabesi, sonradan kiril harfleriyle değiştirilmiştir.

1.BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 Karakalpak Halkının Ortaya Çıkışı

Yakın zamanda ortaya çıkmış halk yoktur. Büyük olsun, küçük olsun her türlü halkın kendine has tarihi vardır. Bunun için, bunların büyük veya küçük halk olarak kalmasının sebeplerini de o halkın her bir asırdaki kaderinden, sosyal, ekonomik durumlarından takip etmek doğru olur.

Elbette Karakalpak halkı dili, görünüşü, örf âdeti, etnografisi birbirine yakın olan Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen halklarından ayrı yaşamıyor. Ayrı bir halk olsa da gelişme devirleri onlar ile benzerdir. XIV. asırda, belki de ondan da evvelki devirlerde benzerlikler vardır. Halkın tamamen azalıp kalmasının sebepleri savaşlar ile ilgilidir. Bunun için de Karakalpaklar, diğer Türk halkları gibi VI. asırdan başlayarak XIV. asra kadar devam eden genel Türk yazılı eserlere (Orhun Abideleri'ne) kendilerinin ortak mirası olarak bakarlar.

“Karakalpakların ilk atalarının ortaya çıktığı Harezmi bölgesi, hâlen yaşamakta oldukları mekân olup, çıkışı bakımından Sak ve Massaget boyları ile ilgilidir. Nehir boyu Saklarının birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu konuda ünlü tarihçi S.P.Tolstov böyle bir sonuca varmıştır. Karakalpakların atalarının savaşçı kavim olduğu hakkında tarihçiler bir çok fikir beyan etmişlerdir. Özellikle IX. asırdaki Arap tarihçisi A.N.Nauveriy: “*Bu devirdeki Harezmi padişahı Altın Taş'ın çöl kavimlerinden seçip aldığı Atlı birlikleri “Kalpaklar” diye adlandırılmıştı.*” diye yazar. Böylece de IX.asırda ortaya çıkan “Kalpaklar” kavminin adlandırılmasının pek çok tarihçinin ilgisini çektiği malûmdur.”¹

Bu değişikliği, Karakalpak halkının geçmiş devir yazılı kaynaklarındaki bir görüntüsü diye düşünebiliriz. Öte yandan, sözlü destanlara nakledilmiş olan en eski devir olaylarının, Grek âlimlerinin söz ettikleri Massaget destanları özelliklerinin Karakalpak folkloruna yansması da bir hayli düşündürücüdür. Bundan başka geçmiş devirlerde Karakalpakların yaşadığı eski Harezmi'de “Kanlılar”ın ve Kıpçakların bir kısmı olan “Yabılar”ın görülmesi, Karakalpakların etnografisi ile irtibatlı kısımlar diye düşünülmektedir. Bu devirde Türk dili konuşan başka büyük halklardan da hâlâ tarih sahnesine çıkabilen yoktu.

¹Kamal MAMBETOV. Qaraqalpaqlardıñ Etnografyalıq Tariyxı. Nökis. “Qaraqalpaqstan”. 1995, s. 6-7

Bu devirde Amuderya'nın aşığı mecrasında Oğuz, Kıpçak ve Karluk kavimleri birlikte yaşamaktadır. Bunlardan Oğuzlar, Türkmen ve Azerbaycan; Karluklar, Özbek ve Uygur; Kıpçaklar, Kazak, Kırgız ve Karakalpak kavimlerini oluşturmuşlardır. Sonradan Oğuz-Kıpçak ve Karluk-Kıpçak olarak karıştıkları biliniyor.

Bu zamanda Karakalpaklar, Aral denizinin güney yönlerinden başlayarak Yenikent'e kadarki yerleri sahiplenmiş, vatan tutmuşlardır. Kazakların en büyük kısmı ise Yenikent ile Sozak arasında yaşamıştır.

IX-XII. arasında Orta Asya'da Arapların hükümranlığı çok güçlü idi. Bunun için de Araplar, çöl kavimlerini sağlam tutabilmek için "*Peygamber sahabeleri*" şeklindeki isimle kendilerinin bazı komutanlarını bilge sıfatında göndermiştir. Bu gibi sebepler ile X. asırdaki Kazak kavimleri arasında Enes adlı sahabe, Karakalpaklar arasında Melik veya Mâlik adlı sahabe han olarak kabul edilmiş. Bu konuda Karakalpak klasik şairi Berdak "*Şecere*" adlı eserinde:

Änes Mâlik eki kisi	<i>"Enes, Mâlik iki kişi</i>
Payğambardıñ sahabası	<i>Peygamberin sahabesi...</i>
Yahut:	
Mâliktiñ ulı Razıhaq	<i>Mâlik'in oğlu Razıhak,</i>
Jaslığında qoydı ğulpaq	<i>Gençliğinde koydu ğulpak,</i>
Kiygen eken qara qalpaq	<i>Giymiş imiş kara kalpak ,</i>
Sonnan qalpaq bolğan eken	<i>Ondan kalpak olmuş imiş."</i>

diye yazar.

Tarihî kaynaklara göre sahabe Malik, X. asrın sonunda Yenikent'e han olmuş birisi olarak gösterilir.

Bundan sonra ise Karakalpakların bulunduğu Aral denizinin boylarına Peçenekler gelir ve orayı işgal eder. Yine yepyeni olaylar başlar. Peçenekler, aslında Türkçe konuşan bir kavim olup "*Kayın adamlar*" manasına gelirmiş. Genellikle onun doğu bölüğü Karakalpaklara çok yakın bir bölüktür. Onlar Karakalpakların bir çok grubunu itaat altına alıp asker olarak kullanmışlardır. Onlarda taşınabilir mal, araba ve ev eşyaları olduğu için de, kendine meyilli, yakın kavimleri bir araya getirip başka ülkeleri yağma etmek için de onları kullanırmış. Onun için X. asırda Karakalpakların bir kısmının Peçeneklerle birleşip Don Nehri'nin boylarına vardığını görüyoruz. Onlar,

Peçeneklerin batıya akın etme hareketlerine razı olmayarak Kiev kinyazı Svyatoslav ile komşu olmalarına güvenip Dinyeper Nehri'nin boyunda “*Karabörüklüler*” diye adlandırılan merkezi kurarlar. Kiev Püsinin sosyal, ekonomik hayatına isteyerek katılırlar. Böylece Karakalpaklar, Peçenek adıyla anılmaları neticesinde ikiye bölünürler. Karakalpakların Harezmi’de kalan kısmı çok az ve silahsız olduğu için tarih sayfalarında çok az iz bırakmıştır. O devir tarihçilerinin verdiği malumatlara göre onlar “Sultan Veyis” dağlarında, Aral Denizi yakalarında balıkçılık, çiftçilik ve hayvancılık ile yaşamışlar. Bazı grupları da “Arallılar” diye adlandırılmışlardır. Böylelikle onların Harezmi’i Cengiz Han akınlarından korumak için gönüllü oldukları bilinir. Daha sonra Altın Orda’nın Harezmi ile birleşmesinden itibaren Saraycık ve Harezmi Karakalpakları arasında sıkı münasebetler kurulur.

Batıda ortaya çıkan Karakalpaklar merkezi Karabörükliilerin Doğu Avrupa tarihinde büyük bir yeri vardır. O, Rus kinyazları ile komşu olup bir çok imkânlarla sahip olmuştur. Fakat bunlar da XII. asrın sonunda Kıpçak kavimleri tarafından düşman kabul edilir. Haddizatında XII. asırdaki Kıpçak kavimleri de bugünkü Türkçe konuşan halkların bir araya gelmesinden ibaretti. Çünkü bu devirdeki Kıpçaklar da günümüzdeki Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek halklarının ortaya çıkışına sebep olmuştur. O zamanlar Yenisey’den Sozak’a, Moğolistan’dan Don’a kadarki yerler “*Kıpçak Ovası*” (Deşt-i Kıpçak) diye adlandırılmıştır. XII. asırda onların merkezi İdil ile Yayık nehirlerinin arasında bulunuyordu. Onların askerleri de bir çok kahramanlıklar göstermişti. Buna rağmen Cengiz Han, 1223 yılının 31 Mayıs’ında Kıpçakları tamamen mağlup eder.

Kıpçak kavimlerinin görünüş itibariyle Moğollara çok benzemesi, askerlerinin kahramanlığı, Cengiz Han’a çok uygun gelmişti. Bu yüzden de o, tereddütsüz, Kıpçak kavimleri arasına kendi merkezini kurup Kıpçak yiğitlerini bilgeliğe hazırlamaya başlar. Bu ülkeyi “*Altın Orda*” diye tanıtır Türk dilini devletin dili olarak kabul eder. Bu, az sayıdaki Moğolların büyük ülkeye hükmetmesine yardımcı oluyordu. Bundan başka Türk halkları arasında Moğol kavimlerinin uruklarına benzeyen urukların da var olduğu malumdur. Bu urukların en çok bilineni Mangıt ve Konrat’tır. Bu yüzden göre Türk halklarının Mangıt kavminden çıkan Nogay adlı kişi, XIV. asırdaki Altın Orda tarihinde önemli bir yer işgal eder. O “*Emir*” diye adlandırılıp, Türkçe konuşan halkları bir araya getirip Nogaylı kavmini kurar. Onun ülkede en parlak devri 1300-1340 yılları arasındadır.

İşte bu emir Nogay'ın adı Karakalpakların tarihiyle çok sıkı bağlantılıdır. Karakalpak kültür tarihinde iki asırdan fazla hüküm süren Nogaylı devri, bu kişi ve onun çocuklarıyla özdeşleşmiştir.

Türkçe konuşan bir çok halktan meydana gelmiş olan Kıpçakların yerine Moğolların kurduğu Altın Orda, XIV. asırda en parlak devrindeydi. Bu Orda'nın hanı, başlangıçta Cengiz evlâtlarından olmakla beraber şehzâdeler bu Orda'nın halkından olan Türk kavimleri ile dünürmüş ve han nesli, Türk halkıyla da karışmış. Bu yüzden de hanların çok kadınla evlenip çoğalması, Orda'nın bir çok boya bölünüp parçalanmasına ve bir çok Türk dilli halkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede Özbek halkının kuruluşu, Altın Orda'daki Özbek Han devrinde olmuştur. Bu durum, Maverâünnehirdeki yerleşik Özbeklerle Kıpçak bozkırlarının göçebe Özbeklerini biraraya getirmiştir. Bundan bir asır sonra, 1456 yılında Canıbek Han, Çu ve Talas nehirlerinin boyunda Kazak Hanlığını kurmuş, Kırgızlar Yenisey boyundan Tiyenşan'a doğru göçmüş, Türkmenler Merv etrafında toplanmaya başlamıştır.

“Altın Orda”nın “Ak Orda” ve “Kök Orda” olarak ikiye bölünmesi, boyların tekrar parçalanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden Karakalpaklar da bu devirlerde başka boylarla göçüp konup kâh Kazaklarla birlikte Canıbek'in Orda'sında, kâh Sırderya'nın Aral'a döküldüğü yerde Toktamış idaresinde, kâh Suğnak'ta, kâh Kutluk Temir idaresinde Harezmi'de görünür.

Bu yüzden de XIV. asırda önde gelen ozanlar şiiri, usta söz hünéri, Kazak, Karakalpak ve Nogay halkları arasında aynı zamanda revaç bulmuştur. XIV-XV. asırlarda yaşayan Soppaslı Ozan Sıpıra, Asan Kaygı ve Jiyenşe'nin İdil, Yayık ve Türkistan olaylarıyla münasebetinin manası ve önemi bundandır.

Karakalpaklar, Nogay'ın ölümünden sonra da onun politikasına hepten sadık kalmış bir halktır. Bu yüzden de onlar Nogaylı kavmini yeniden kurmak için mücadele etmişlerdir. Bu durum genellikle Mangıt emirlerinden olan Edige, onun çocukları Nurettin ve Okkas kişiliğinde ziyadesiyle göze çarpar. Hatta Okkas XI. asrın sonunda Suğnak şehrinin civarından Özgen adlı kaleye saldırıp kendi hanlığını kurmuştur. Fakat bu durum uzun sürmemiştir. Kalenin (şehrin) dış kısmı düşmanlar tarafından işgal edilmiştir.

Ünlü tarihçi T. A. Jdanko Karakalpakların, Rus Hanı ve Okkas Hanı öz atası olarak gördüğünü, Karakalpak halkının teşekkül devrinin de, bu asrın sonları olduğunu tahmin eder.

Bu devirde Harezmi ile Türkistan sıkı münasebet içinde olmuştur. Karakalpakların medenî ve kültürel tarihî belli başlı üç aşamada ve üç yerde belirir:

1. Saraycık etrafında
2. Çimbay, Satemir
3. Yenikent, Özgen

İşte bu şehirler Karakalpakların on asra yakın sırrını bize söyler. (Yakın zamana kadar Çimbay şehrinin sırları dahi bilinmiyordu.)

Akademisyen V. Barthold bu şehrin, Cengiz Han akınlarından önce de var olduğunu kendi haritasında gösterdikten sonra düşünmemizi sağlar. Böylece Karakalpakların, tarihinin Harezmi, İdil, Yayık ve Türkistan ülkesi ile sağlam ilişkileri olduğuna şahit oluyoruz. Fakat bu durum, Karakalpak tarihinde tam araştırılmış değildir. Karakalpakların XIV. XV. asırlarda İdil boyu ile birlikte Harezmi ve Türkistan'da görülmesi, onların Altın Orda ülkesinin parçalanmasına bağlı olarak ilk mekânlarına doğru mu göçtüğünü veya bunların eskiden beri Harezmi'de kalan Karakalpakların parçası mı olduğu hususu belirsizdir. Durum böyle olsa bile Karakalpaklara o devirde üç ülkenin tarihinde de açıkça rastlanır. Tarihî bilgilerimize göre onların XV. asrın sonunda yerleştikleri yer, Sıgnak etrafındaki Özgen kalesi (şehri) ve kuzey Harezmi'deki Sultan Veyis dağlarının etrafıdır. O zamandaki Altın Orda memleketinin sınırları Saraycık'tan başlayıp Harezmi ve Türkistan'ı içine alıyordu. Tarihçi Ruzbahan İsfehanî'nin verdiği bilgilere göre "*Altın Orda'daki han tarafından emir ve sultanlara beylik ve toprak verildiğinde, onlarla birlikte kardeş bölgeler, kendine sadık askerler de oraya göçüp yerleşmişlerdir.*" Demek ki Orıs Han zamanında Karakalpakların büyük çoğunluğu Türkistan'a mı göç ettiği veya bunların, o devirdeki Harezmi Karakalpaklarının tâbisi mi olduğu hususu belirsizdir. Karakalpaklar, XV. asırda Sırderya'nın (Seyhun) orta kıvrımında kendi hanlığını kurmuştur. Ancak Ökkeş'in ölümünden sonra bu hanlık yıkılmış ve Ökkeş'in çocukları Musa, Yağmurcu (Jamğırşı) ve Asan, Yayık boylarına doğru kaçmıştır. Amaç, Nogaylı boyunu geliştirmek ve yıkılan Altın Orda'yı yeniden kurmak idi. Bu vakitte Özbekler ve Kazaklar kendi hanlıklarını kurmuşlardı. Nogay bayrağı altında Karakalpaklar ve

onların dışında başka Türk halkları da vardı. Bu yüzden Jamğırşı, “Astrahan hanı” diye ün salmıştır.

Ökkeş’in üçüncü çocuğu Asan hakkında yeterli bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda o, “Yayık yolunda ölmüştür” diye söylenir. XVI. asırdan itibaren Başkurt ve Tatarların da bölünüp gitmesine bakılırsa bu “orda”yı birleştirmek kolay olmayacaktı. Bu yüzden de bu “orda”, Musa’nın çocukları Şıykım, Şeydayak (Seytek), Şaykı, Mamay zamanında çok çalkantılar geçirmiştir.

Tarihî kaynaklara göre Musa’nın ortanca çocuğu Şeydayak (Seytek), ağabeylerine öfkelenip kendi boyunun peşi sıra Harezmi’ye gider. Bundan bir müddet sonra onun kardeşi Dosım da kendi boyunu izleyip Sibiryaya tarafına göçüp gider. O tarafta Ermak ile savaşır ölür. Bundan sonra onun kardeşi Orak ve onun çocuğu Kazıy, kendilerine bağlı boyu ayırıp Don nehrinin boylarına doğru göçerler. Bunlar Küçük Nogay diye adlandırılıp, Kafkas’ın Nogay, Kumuk, Karaçay ve Türkçe konuşan başka halkların ortaya çıkışına sebep olur. Orda’nın kalan kısmı ise “*Nogaylı’nın altı oğlu*” olarak adlandırılıp Musa’nın en son çocukları Yusuf ve İsmail’in eline geçer. Çünkü, Orda’nın kalan kısmı, Karakalpak halkının asıl kısmı olup temelde Müyten, Konrat, Kitay, Kıpçak, Keneges ve Mangıt’tan ibaret altı kavimden müteşekkil idi. (Bu Nogaylı’nın altı oğlunun boyu XVI. asırda Nogaylı coğrafyası tamamen dağıldıktan sonra ilk etnik adlandırılmalarına göre Karakalpaklar diye anılmaya başlamışlardır.) Karakalpak folklorik eserlerinin çoğunun “Nogaylı yurdunda” diye başlamasının sebebi bundandır. Karakalpaklar XIV. asırda Nogaylı bölgesinin temelini atmalarıyla birlikte XVI. asırda bu bölgeyi tekrar güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu sebeple Karakalpak tarih kitapları Karakalpakların Nogaylı’dan ayrıldığını açıkça kabul eder. Bu konudaki bilgiler, şecerelerde de muhafaza edilmiştir. XIX. asırda yaşayan Karakalpak klasik şairlerinden Öteş Alşınbay oğlu, “Dünyada” adlı şiirinde:

Onı Öteş şejereden körmişler	“ <i>Onu Öteş şecereden görmüşler,</i>
Sonıñ az-kem jerin aytıp bermişler	<i>Onun az çok yerini söylemişler,</i>
Ol Noğaylı Qaraqalpaq demiler	<i>O, Nogaylı Karakalpak demişler,</i>
Bülginşilik penen jürgen dünyada	<i>Fesatlıkla dönüp duran dünyada,”</i>

diye yazar.

Karakalpak halk ozanı Kıyas Hayrettinov ise:

Noğaylı deydi eken xalqımdı sonda *“Nogaylı derlermiş halkıma orda,*

Tüp babamdı köziñ körgen qobızım *Öz babamı gözün görmüş kopuzum.”*

diye terennüm eder.

Karakalpakların Nogaylı’dan ayrılış devirleri de karma karışık tarihî olaylarla doludur. Musa Bey’in çok çocuğu olduğu için onların herbiri beylik için mücadele edip Orda’yı dağıtmışlardır. Hatta en küçük çocukları Yusuf ile İsmail’in de birbiri ile anlaşamayıp ulusu ikiye böldüğü görülür. Yusuf Bey’in güzel kızı Süyinbike’nin Kazan hanı Janeli Hanın eşi olduğu da bize tarihten bellidir. Fakat Yusuf Han’ın düşmanı olan Koşşak’ın sözüne inanıp hanı öldürür. Süyinbike, Kazan hanı olarak ünlenir. Fakat bu durum, Süyinbike’nin kendisi ve dört yaşındaki çocuğu Ötemis’in (Ödemiş) acımasızca öldürülmesi ile neticelenir. Bu durumlar Karakalpak folklorunda;

Taslap ketip Xorezmdey watandı	<i>“Terkedip Harezmi gibi vatani,</i>
Jayıqta babamız Noğay atandı	<i>Yayıq’ta atamıza Nogay dendi,</i>
Text öldirdi Süyinbiyke apañdı	<i>Taht öldürdü Süyinbike ananı,</i>
Däwraniñniñ bəri ärman Qaraqalpaq	<i>Devranının hepsi dert Karakalpak,”</i>

diye söylenen halk şiirlerinde çok açık görülür. Bundan başka bu devirleri açıkça tasvir eden halkın iyi bildiği “Er Kosay”, “Er Kökşe”, “Er Sayın”, Orak ve Kazıy hakkında halk destanları da vardır.

Nogaylı bölgesi XVI. asrın sonunda tamamen yıkılır. Bunun en önemli sebebi , bu devirdeki Cıngar akınlarının dalga dalga gelmesidir. Musa’nın küçük çocuğu İsmail’in ölümünden sonra onun çocukları Tınahmet ve Orısbek arasında taht kavgaları başlar. Tınahmet’in ölümünden sonra Orısbek’in eline geçen “Orda”, tamamen buhranlı dönemler yaşar, halk arasında açlık ve sefalet yayılır. Bu halkı böylesi sefaletten kurtaran, “Orda”nın en sonuncu beyi Tınahmet’in oğlu “Ormanbet”tir. Onun Orda’yı yönettiği yıllar 1584-1596 yılları arasındadır .Ormanbet zamanında halk, tamamen abat olup koyunun üzerine turgay kuşunun yuva yaptığı zaman olmuştur. Kendisi yiğit ve akıllı kişi olduğu için halk onun hakkında çeşitli efsaneleri, hikâye ve destanları oluşturmuştur. Fakat bu durumlar da çok sürmemiştir.

Cungarların zalim padişahı Ho-urlık, 1596 yılının bahar aylarında çok asker ile saldırmış ve sakin ömür süren halkı darmadağın etmiştir. Ormanbet Bey bu savaşta kahramanca savaşarak ölür. Kendi bilge beylerinden ayrılan halk, otağından ayrılan koyun gibi her bir otun altına gizlenip zorluk içinde yaşar. O zamanın âdetlerine göre ülke liderinin yerini onun zürriyetinden birinin alması gerekiyordu. Ormanbet Bey'den kimse kalmadı. Onun Biybiayşa, Gülayşa, Sarışa adlı kızları vardı. Halk onların içinde küçük kızı Sarışa'yı akıllı gördüğü için bey olarak kabul eder. Fakat Ho-urlık, halkı üçüncü kez kırınca başka çare bulunmadığından *“İdil boyunda hür olmadık; Şimdi eski devirlerden itibaren atalarımızın serbestçe yaşadığı öz yurdumuz Harezmi var; onun daha ötesinde babamız Orıs han ile Okkas hanın padişahlık ettiği toprağı kutlu yer olan Türkistan var, oraya göç edelim”* deyip yatak yorganlarını yüklenip yola revan olmuşlar. Karakalpakların Harezmi ve Türkistan'a doğru göçleri 1596-1597 yıllarını içine alır. Düşmanla boğuşa boğuşa, yalınayak ve aç kalan halkın altı ay yollarda başıboş, sefil oluşu da dayanılır gibi değildir. O vakitler Türkistan, Buhara hanlığına bağlıydı. Buhara hanı Abdullah, Karakalpakları bağrına basmış, bunlara Suğnak şehrini bağışlayıp da Miyanköl'e kadar olan yerleri paylaşmış. Bu durum onun 1598 yılında yazdıkları yıllığında tasdik edilmiştir. Han, kendi yıllığında Türkistan'da yaşayan başka halklarla birlikte Karakalpaklardan da söz eder. Bu, Karakalpakları kendi adı ile adlandıran ilk delil olmakla birlikte Karakalpakların adlandırılmasına XV. asırdaki Rus yıllıklarında da rastlanır. Demek ki “Karakalpakların halk olarak gelişme devri XVI. asra doğrudur” şeklindeki fikri tasdik etmek mümkündür.

Karakalpaklar bundan sonra XVIII. asrın başlarına kadar bir asra yakın, Türkistan'da yaşar. Bununla birlikte Karakalpaklar, bu devirde sadece Türkistan'da yaşadıkları demek doğru olmaz. Çünkü onların Harezmi'de yaşayan bölümü Arallı Özbeklerle birlikte oturup Satemir, Çimbay ve Konrat çevresinde kendi başlarına hanlık kurma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Hatta onlar Türkistan hanlarını da Harezmi Karakalpak sultanlardan olmasını istemişlerdir. (Bu gibi sebeplerle Esimözel boyuna Türkistan'a çağrılan iki sultan da yolda öldürülür.)

Karakalpaklar, Türkistan'da yaşadıkları devirde Buhara hanlığının siyasetini de büyük ölçüde etkilemişlerdir. Mesela İmamkulu (1611-1642), Subhankulu Han (1680-1702) devirlerinde halkın, han zulmüne karşı isyanlarının olduğu hakkında söylenti vardır.

Türkistan halkı Kazak hanı Tevke'ye (1680-1718) tâbi olarak yaşar. Bu yüzden de bu ülke. bazen Buhara hanlığına bazen Kazak hanlığına geçer. Bu gibi sebeplerle Az-Tevke'nin evlâtları temelinde Karakalpak ülkesinin ilk hanları ortaya çıkmaya başlar. Bunlar, Tobarşık Sultan (1694-1709), Gayıp Sultan (1709-1722), Eşim Muhammet (1722) vd.

1718 yılında Tevke Han'ın ölümünden sonra Kazak hanlığı da iyice dağılıp gitti. Kazaklar üç "cüz"e (yüz'e) bölündü Ebilhayr ile Polat Han birbirlerinden ayrıldılar. Orta cüzün bayrağını yükselten Sozak'ın kaderi de kötü olur. Bu devirde Türkistan, Karakalpak hanlığı olarak kabul edilse de onun içinde Kazak ve Özbek halkları da vardır. Eşim Muhammed Han da o vakitteki Buhara hanı Ebulfeyiz'e tâbi olur, fakat Ebulfeyiz'in Türkistan'dan vergi almaktan başka bir talebi olmaz. Türkistan'ın sınırlarını dış düşmanlardan korumaya yanaşmaz. Bu sebeplerle bütün Kazakistan bozkırlarını işgal etmeyi düşünen Cungarlar, 1723 yılının baharında Türkistan'ı istila eder. Cungar hanı Tsevan Raktan bu savaşa yüz binden fazla askerini sokar.

Kazakistan tarihindeki "*Ak taban şubırındı, alga köl sulama*" (yalın ayak kaçış), Karakalpaklar tarihindeki "*posğan el*"in (dağılmış yurt) kaderleri böyle başlamıştı. Türkistan'da bu devirde yarım milyona yakın insan kırılmış, kalanları düşmana esir olmuştur. Tarihçilerin verdiği bilgilere göre bu korkunç savaşıardan sonra Türkistan'a yıllarca insan girememiş, kalanlar halk arasında gizlenmiş. Kazaklar kendi geniş ovalarına, Özbekler kendi akrabalarının yanına gitmiş. Ortada kalan Karakalpaklar, Aral denizi boylarında kendi eski mekânlarının var olduğunu hatırlayıp pılısını, pırtısını toplayıp Sirderya'nın (Seyhun nehri) aşağı taraflarına göç etmişler, fakat bunların hepsi aynı yöne gitmemişler, Sirderyanın yukarı taraflarına, Taşkent, Andican ve Fergana vilayetlerine göçenleri de olmuştur. Bundan başka Semerkant, Nurata yoluyla Buhara'ya, sonraları Karşı çölleriyle Surhan dağlarına gidenleri de olmuştur. Böylece Cungar akınlarından sonra Karakalpaklar üç ayrı tarafa bölünüp göçmeye mecbur olmuştur. Bunların Özbekistan'a dağılan kolları "*Yukarı Karakalpaklar*" diye adlandırılırken onlar pek çok halk arasına karışmıştır. Sadece Buhara Karakalpakları diye adlandırılan Tamdı ve Kenimeh Karakalpakları kendi millî bağımsızlıklarını korumuş olarak yaşamışlardır. Aral denizine doğru göç eden Karakalpaklar da kendi bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Onlar, atalarından miras kalan önceki kavme gelip katılır. Bu yolda da onlar pek çok sıkıntıyla karşılaşır. Onların, Sirderya'nın Aral'a

döküldüğü yerlerde, Yeni Derya boylarında tarımla uğraşmalarına bakmaksızın Kazakların “*Küçük cüz*” hanları Ebilhayr ve Eralı Sultan, peşpeşe vergiler koyup, çok zulüm yaparlar. Bu durumlar, onların 1740-1760 yıllarında kendi ilk mekânları olan Kuzey Harezmi’e bütünüyle göçüp gelmesine sebep olmuştur. Karakalpaklar, Harezmi’e göçtüktan sonra da Hive hanlarına tâbi olarak yaşamışlardır.

Vergilerin çok oluşu, halk arasında bazı hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple halkın 1827-1828 ve 1858-1859 yıllarında millî bağımsızlık isyanları vuku bulmuştur. Onlar kendi yaşadıkları ülkede bağımsız Karakalpak hanlığını kurmak için mücadele etmişlerdir. Karakalpak ülkesi sonraki devirlerde “özgür cumhuriyet” olarak adlandırmış, kendisiyle komşu olan kardeş halklarla aynı seviyeye gelmiştir.

Bu halkın menşei, ortaya çıkış tarihi, sevinçleri ve sıkıntıları kardeş Özbek, Kazak ve Türkmen halkları ile tamamıyla iç içe girmiştir. Bu kardeşlik Harezmi’de başlayıp, İdil ve Türkistan’da devam etmiştir. Tarihî bilgilere göre Karakalpaklar, bu halklarla dostça yaşamıştır. Eski Nogaylı kavimde on çeşit Türk dilli halkı bir araya getirmiştir.

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1 Karakalpakların Urukları, Sembolleri ve Damgaları

Hiçbir halk kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Onun için de “Karakalpak” adlandırmasının IX. asırda ortaya çıkıp (belki ondan da önce) bu temelde XV-XVI. asırlarda halk olarak geliştiği, tarihî bir olgudur. Onun ortaya çıkışında esasen altı kavmin belli başlı yer işgal ettiğini yukarda söylemiştik. Onlardan yayılan uruklar meselesine gelirsek, onları iki “*aris*”(boy) ve altı kavme tekrar dönmemiz doğru olur. Çünkü Karakalpakları teşkil eden 96 uruğun birdenbire ortaya çıktığını söylemek de mümkün değildir.

Bu tür bölünmelerin faydası da zararı da çoktur. Faydalıdır, çünkü onlar bir kişinin çocukları olarak çabuk bir araya gelirler. Bu, esasen tıbbî biyolojik münasebetlere dayanır ve bir uruktaki insanların birbiriyle evlenmesini reddedip kendi evlâtlarının vücut sağlıklarını sağlamlaştırmak için bir urukla ikinci bir uruğu hısımlığa (dünürlüğe) götürür. Zararı ise faydasından fazladır. Çünkü bir halk bir çok parçaya bölünüp halkın birliğini bozmuştur. Hatta her biri kendisini küçük bir ülke sayıp birbirleriyle düşman olma tehlikesi de vardır.

Kısaca urukçuluğun temeli pek çok bölünmelere yol açan hatta bir dildeki, bir idealdeki insanları da yoldan çıkarıp birleşmekten ziyade ayırmaya çağıran kötü bir örnektir. Bu durum, hatta XIV-XV. asırdaki Karakalpak tarihinde açıkça görülür. Çünkü bu devirdeki Mangıtların kendi başlarına buyruk halk olmak için mücadeleleri, Karakalpakların bir halk olarak büyüüp gelişmesini iki asır kadar geriye bırakmıştır. Bu açıdan bakılırsa her bir halk, belli bir kavimden peyda olmuştur. O kavim reisinin çocukları da bir çok kavmin doğmasına sebep olmuştur. Bu açıdan “halk” diye adlandırmalarımız da bundan uzun asırlar önce yaşamış herhangi bir han evlâdının adı olarak karşımıza çıkar. Belki böylesi durumlar daha sonraki devirlerde belli olmaz. Onun için de her bir halkın şeceresini göstermek için, onların kavimlik ve urukluk dönemlerine göz atmak zorundayız.

Halk arasındaki göre bakılırsa Karakalpaklar 96 uruktan teşekkül etmiştir. (Fakat T.A. Jdanko'nun düzenlediği şecereye göre Karakalpak kavim ve uruklarının sayısı 307'ye çıkar.) Konrat boyu ve Müytenleri de hesaba katarsak bu sayı 145'e ulaşır.

Çünkü halk şecerelerinde Müytenler daima Konratlarla birlikte gösterilir. Dört kavmi (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt) oluşturan 14 uruğun tamamı, 162 uruğu meydana getirir. İki boyun terkiğine giren bazı küçük uruklar, son devirde peyda olduğu için “köşe” diye adlandırılır.

Acaba bu kadar uruk ne zaman peyda olmuştur? Buna tarih ilmi hemen cevap veremiyor. Çünkü Türk-Moğol tarihinin geçmiş devirleri ile ilgili olan adlandırmalar, Karakalpak kavimlerinde değil, belki urukları arasında da vardır. Meselâ, Kıpçak taifesine giren uruklar arasında karşımıza çıkan Kanlı ile Yabı’dır. Bu adlandırmalar, asrımızın ilk yıllarında Harezmi’de ayrı bir ülke bile olmuştur. Onların ortaya çıkış devri günümüzden dört asır öncesini içine alır. Fakat Karakalpak Kıpçaklarının o dönemlerle münasebeti tam olarak araştırılmamıştır.

Müytenlerin “Telli” uruğuna VII asırdaki kitabelerde rastlanırken, Kıtayların “Kayın” uruğu IX. asırda karşımıza çıkar.

Bazı ilim adamları ise “Kıyat”, “Oymavit”, “Nökis”, “Şövjeyli”ler, Moğolların eski uruklarıyla kardeş olduğunu söylerler. Bunlara XII-XIII. asırdaki yazıtlarda çok sık rastlanır. Bundan başka Kıtay, Uygur, Kalmuk, Türkmen diye adlandırılan uruklar belli bazı halkların adıyla irtibatlı olarak gelir. Bunların tarihi hakkında hâlâ özel ilmi araştırmalar yapılmış değildir. Öyle bile olsa bu urukların tarihinin çok eski devirlerden başladığı bilinmektedir.

Bununla birlikte uruklar, kavimlerden çok sonra peyda olmuştur. Bu yüzden de onları XVI-XVII. asırdan önce araştırmak gerekmez. Uruk adları belli bazı beylerin adıdır. Halk yedi ceddinden önceki cedlerinin adını “uruk başı” diye düşünür. Bu, ortalama bir hesapla üç asra yakın bir zamanı içine alır. Bazı insanlar on dört atasının adını bilirmiş. Bazıları her asırda yaşayan atasını, bazıları da kendi babalarının sadece büyüklerini saymışlardır. Böyle durumlarda VII asır önce yaşamış adamların adlarının korunmuş olması şüphesizdir.

Meselenin bu tarafını hesaba alırsak bazı uruk adlandırmalarının Moğollardan önceki devirlere kadar gittiğine inanabiliriz. Ama bütün urukların kaderi aynı değildir. Demek ki “Karakalpak urukları XIV-XVII. asırlarda ortaya çıkmıştır.” şeklindeki fikir doğrudur.

Fakat T.A. Jdanko’nun “Karakalpakların Kara Moyın (Karaboyun) uruğu XIX. asrın başlarındaki Evezbiy devrinde ortaya çıkmıştır.” şeklindeki fikri doğru değildir.

Çünkü Kara Moyınların atası Kara Moyın Tuğır Bey adına IX. asırdaki Oğuzname'de rastlanır. Kara Moyın'ın 17 yiğidinin Evezbiy devrindeki savaşta öldüğü doğrudur. Bu olayın, uruğu belirlemede bir ilgisi yoktur. Onların damgası olan "T" harfiyle aynı olan işaretin (simgenin) şekli, Moğollar devrine kadar gider.

Bu yüzden de her bir uruğu yakın bir zamanda ortaya çıkmıştır diye değerlendirmek doğru değildir. Sonradan ortaya çıkmış uruklar vardır. Fakat onların ortaya çıkışı XVIII-XIX. asırdaki bazı beylerin adıyla aynıdır. Öyle olsa da uruk olarak tam gelişmediği için "köşe" diye adlandırılmıştır.

"Karakalpakların ilk bölümü Konrat, Türk-Moğol tarihinde çok ünlü kavimlerden biridir IX-XIII. asır kaynaklarında adına sıkça rastlanır. Bir çok şecerede o, Müytenlerle aynı kavimde gösterilir. Bu yüzden de bazen Müytenler, Konratlar ile tek bir kavim olarak gösterilirken, bazen Konratların sağ kanadı olan Şüllüklerin bir parçası olarak gösterilir. Öyle olsa bile bir çok tarihçi, Müytenlerin Konratlarla aynı kavim olduğunu kabul eder. Bu açıdan bakıldığında Konratların Müytenlerle bir tutulup aynı bölük olduğu doğrudur."¹

Konratlar, Karakalpakların altı boyunun içindeki en büyük boydur. O, kendi çevresine 127 uruğu toplamış olup, bütün Karakalpak uruklarının üçte birlik kısmını teşkil eder. Uruklara taksim edildiğinde Müytenler, 18 urukla en azı teşkil eder. İkinci boy olan 14 uruk vekillerinin her biri ise 50 uruğa kadarki halkı kendi etrafına toplar.

Halk şecerelerindeki bilgilere göre Konrat, Mayke Bey'in konur renkli ata binen çocuğu (bazı kaynaklarda Jayılğanın çocuğu) olarak gösterilir. Bu yüzden, bütün şecerelerde Konratlar övülüp göklere çıkarılır. Bunun başlıca sebebi, Konratların, Karakalpak beyinin ilk evladı olmasıdır. Halk şecereleri, Karakalpak'ın iki kadın aldığından söz edip, "*Konrat ile Müyten, ilk büyük hanımından doğmuştur; Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt ikinci eşin çocukları idi.*" der. Eskiden beri gelen âdete göre, ata mirası, beylik ilk çocuğa düşer. Onun için de şecerelerin Konratları yüceltmesi normal ve yerindedir. Bazı sözlü kaynaklarda ise Müytenlerin eski adı farklıdır. "*O, babasının ölümünden sonra abisi Konrat'la hanlık mücadelesine girişip, annesi Akçolpan'ın yardımıyla ormana kaçıp gider. Ormanda tek başına av avlayıp, balık tutup gün geçirir. Sonradan evlenir. Bu yüzden, onun bazı çocukları kervanlarla başka yurtlara göçer. En sonunda onu, ağzını yüzünü tüy basmış durumda iken Konrat'ın*

¹ Kamal MÄMBETOV, Qaraqalpaqlardıñ Etnografyalıq Tariyxı, Nökis "Qaraqalpaqstan", 1995 s.21

babası Şüllik bulur ve ona Müyten diye ad koyup, öz evladı kabul eder. Bu sebepten Müyten, Konrat'ın Şüllik taifesine girer” diye yorumlanır.

Eski şecerelere göre Şüllik ile Javingır, Konrat'ın iki evladı olarak gösterilir. Bazı kaynaklarda ise “Şüllik sağ kanat” “Javingır sol kanat” diye ifade edilir. Fakat bunlarda da urukların sayısı aynı değildir. Şülliklerin sayısı Müytenlerin haricinde 91 iken, Javingırlar 38 uruktur.

Konratlılar bir araya toplandığında “P” harfini çağrıştıran “bosağa” (kapı,eşik) damgasını kabul ederler. Bir başka husus, aynı şekilde “bosağa” damgasının Kazak halkının Konrat taifesinin arasında yayılmış olmasıdır.

Böylece Konrat'ın Şüllik taifesi Müytenlerin haricinde yedi büyük uruğa bölünür:

- 1-Kıyat
- 2-Aşamaylı
- 3-Koldavlı
- 4-Kostamgalı
- 5-Balgalı
- 6-Kandekli
- 7-Karamoyın

Kıyat üç uruktan ibarettir:

- 1-Üştamgalı
- 2-Taraklı

3-Balgalı, Kıyat yoluyla 14 kısma (boya) bölünür. Bu uruğun adlandırılması çok eskilere dayanır. Oğuz Kağan ve Cengiz Han devirlerine kadar gider. Fakat Karakalpak Kıyatlarını bu devirlerle irtibatlandırmak, mümkün müdür, değil midir, bu, çok, zor bir meseledir. Yine bu uruğa giren Balgalı Kıyat'tan başka ayrıca Balgalı diye adlandırılan büyük bir uruk daha vardır. Bundan başka Kıyat'ın, Tamgalı ve Taraklı gibi boyları Mangıtlar arasında da vardır.

Böyle olsa da Şüllik'in bir çok uruğu damgalarla yakından ilgilidir. Meselâ Aşamaylı, Koldavlı, Kostamgalı. Demek ki bu uruklar, kavimlerin kendi aralarında birleşip mal ve mülklerini (hayvanlarını) damgaladıkları devirlerde ortaya çıkmıştır. Karamoyın da damgaya yakın gelir. Çünkü onunda “T” harfine benzeyen “Tuğır” (av

kuşlarının barındığı yer) damgası vardır. Balgalı, işi bildirirken (iş ifade ederken) Kandekli, yer ve su adlandırmasına benzer. Onların için Aşamaylı 13 uruktur.

- 1-Sakıv
- 2-Karahoca
- 3-Jalañayak
- 4-Ayılı
- 5-Kabasan
- 6-Türkmen Kara
- 7-Japar
- 8-Sarı
- 9-Abız
- 10-Akay
- 11-Pankara
- 12-Üşbas
- 13-Kurama

Bunların içindeki “Sakıv”ı, bazı bilginler “Sak”lar ile ilgili mi acaba? diye düşünür. Fakat bu meselenin de bir çok ihtilafı tarafı vardır.

Koldavlı, en büyük kavimlerden olup kendi etrafına 16 uruğu toplamıştır

- 1-Beskempir
- 2-Mayşı Şalı
- 3-Kalkaman
- 4-Gayp Karağan
- 5-Sarı Ton
- 6-Külki Hocak
- 7-Jerimbet
- 8-Jaman Konrat
- 9-Juka
- 10-Kızıl Ayak
- 11-Kara Sıyrak
- 12-Jel Karağan
- 13-Ülken Börük
- 14-Şiljuvit

15-Kalmak

16-Jaman Avıl

Bunların içindeki “*ülken börük*” adlandırmasına XI-XII. asırdaki Kara Börklüler arasında rastlanır. Şiljuvit XII.asırdaki Moğol uruğu; Kalmak, belli bir halkın adı olarak; Kara Sıyrakda, Mangıtlar arasında bilinen bir adlandırma olarak karşımıza çıkar. Eğer bunların hepsine eski devir diye bakarsak, bunlara XVIII-XIX. asırdaki bazı beylerin de adı ilâve edilebilir; Mesela Gayıp ve Jerimbet.

Demek ki Şüllik koluna giren urukların gelip çıkışı da eski devirlerle bağlantılıdır. Berdak bu konuda yazdığı şecerede:

Qolına basqan Qoldawlı	<i>“Koluna basan Koldavlı</i>
Sanına basqan Aşamaylı	<i>Baldırına basan Aşamaylı</i>
Juptan basqan Qostamğalı	<i>Çift çift basan Kostamğalı</i>
Tamğası qos bolğan eken	<i>Damğası çift olmuş imiş”</i>

diye yazar ve Koldavlı'nın Mayşe ve Beskempir uruklarının ortaya çıkışlarını XVIII-XIX. asırdaki olaylarla irtibatlandırır. Meselâ:

Bazar Ğulpaq uğı Tomay	<i>“Bazar Gulpak oğılu Tomay</i>
Bärşeni yarattı Quday	<i>Hepsini yarattı Huda</i>
Yäne birisi Meñlibay	<i>Yine birisi Meñlibay</i>
Onnan Mayşı bolğan eken	<i>Ondan Mayşe olmuş imiş</i>
Tomay elşi darxan boldı	<i>Tomay elçi özgür oldu</i>
Zayıbı bes uwıl tuwdı	<i>Eşi beş oğıul doğurdu</i>
Besewi hām köse boldı	<i>Beşi de köse oldu</i>
Beskempir atañan eken	<i>Beskempir adı konmuş imiş”</i>

Kostamğalı uruğunun ortaya çıkışı da buna benzer. Kostamğalılar da esasen yedi uruktur:

1-Jankeldi

2-Şırjegen

3-Ağa begli

4-Karnı juvan

5-Kara kursak

6-Kazakı

7-Kostamgalı

Fakat onların sonuncusunun Kostamgalı oluşunun sebepleri hâlâ bilimsel yönden açıklığa kavuşturulmamıştır.

Berdak, şeceresinde “Aşamaylı, Koldavlı ve Kostamgalılar, esasen damgalar temelinde birleşirler”, diye belirtir. Mesela:

Bayädilden Aşamaylı *“Bayädilden Aşamaylı*

Haydar uğlı Qostamğalı *Haydar oğlu Kostamgalı*

Qändekli bilen Qoldawlı *Kandekli ile Koldavlı*

Enşisin bir alğan eken *Hediyesini almış imiş*

Bir söz bar qılalı izhar *Bir söz var, kılalım izhar*

Haydardıñ ekki uğlı bar *Haydar 'ın iki oğlu var*

Malğa salğan tamğası bar *Hayvan 'a vurduğu damgası var*

Tamğası qos bolğan eken *Damgası çift olmuş imiş”*

Berdak Koldavlılar ile Kostamgalılar arasında sıkı ilişki olduğunu söyler. Ona göre Kostamgalı'nın Şırjegen ve Karnijuwan urukları, Koldavlılar ile çok yakındır.

Janädil hām tamğa salğan *Jan âdil de damga basmış*

Tamğasını qolğa salğan *Damgasını kola basmış*

Şırjegen hām Qarnijuwan *Şırjegen ve Karnijuwan*

Qoldawlınıñ tuwğanı eken *Koldavlı 'nın kardeşiymiş*

Bundan başka Kostamgalı, Balgalı uruğunun da arasında yakınlık vardır. Fakat bu adlandırmanın neden iki uruk arasına karıştığı belli değildir. Uruklar arasında bazı halk adlandırmalarına rastlanmasını da yukarıda zikretmiştik. Berdak, Şeceresinde bu adlandırmaların ortaya çıkış durumuna da açıklık getirir.

Mämbetquldıñ üş uğılı bar *Membetkul'un üç oğlu var*
 Manaq bölek biri qoşqar *Manak bölek biri Koşkar*
 Olja qız-Qalmaq zayıbı bar *Olca kız Kalmuk eşi var*
 Şunday Qalmaq bolğan eken *Ondan Kalmuk olmuş imiş*

Şüllik taifesine giren Balgalı kavmi de 11 uruktan ibarettir:

- 1-Ak Balgalı
- 2-Nur Balgalı
- 3-Türkmen
- 4-Jaman Avıl
- 5-Şömişli
- 6-Tokınbet
- 7-Taz Balgalı
- 8-Kostamgalı
- 9-Kara Talşı
- 10-Asan
- 11-Arzıkul

Bunun içindeki “Jaman Avıl” (Kötü Avıl), anlam açısından çok ters olsa da halk bunun hakkında “Önceleri avılımız Balgalılar içinde en kurgın avıl imiş. Babalarımız göz değmesin diye düşünüp böyle adlandırmış” derler. “Balgalılar kendi şecerelerini Hz. Davut’tan başlatırlar. Onların söylediğine göre babaları, Konrat Baba’nın zırh ve silahlarını yapmış”tır.

Kandekliler ise kendilerini “Han Tekli” (Han soylu) diye adlandırıp hanın evlâtları olarak görürler. Bu fikir, Berdak’ın “Şecere”sinde de vardır.

Birew aytar Qāndekli der *Biri söyler “Kandekli” der*
 Birew aytar Xan Tekli der *Birisi de “Han Tekli” der*
 Qılqa tonnan jörgekli der *“Kıl elbiseden yataklı” der*
 Haslın häş kim bilgen emes *Aslını kimse bilmez imiş*

Halk rivayetlerine göre Kandeklilerin babası, hendeğe bulunmuş bir çocukmuş. Yani bazı adamlar hanın mirasçısına kötülük edip, “*Hanın eşi enik doğurdu*” diye haber yayıp çocuğu hendeğe götürüp atmış. Kandekliler oradan çoğalmış, şeklindeki rivayeti söyler.

İkinci bir rivayette “*Bahamız derin havuz (çukur) kazmış, onun içi de yaz, kış su ile dolarmış. Her bir Kandekli “Atanın evinden su aldık” dedikten sonra Kandekli olarak adı kalmış*” denir.

Kandekliler esasen;

- 1-Kurama,
- 2-Kiyikşi,
- 3-Tok Polat,
- 4-Sadık,

olarak dörde bölünür. Öyle söylene de Kandekliler hakkında fikir bildiren âlimlerin çoğu “Bu kavim esasen avcılardan yayılmıştır” şeklinde bir kanaate varmışlardır. Çünkü geçmiş devirlerden başlayarak hendek, avlanmanın bir yöntemi ve vasıtasıdır. Hendeğin içine sivri ağaçları çakıp, geyik vb. avlamak eski avcılarının işidir. Bunların “Kiyişki” “Sadık” olarak bölünmeleri de babalarının avcı olduğunu tasdik eder derler.

“Karamoyınlar” ise esasen yiğit kavimlerdir. Onların yiğitliği hakkındaki fikirler, Hive yıllıklarında da vardır. Onlar esasen;

- 1-Annahoja
- 2-Sabalak
- 3-Kötelek
- 4-Kareke
- 5-Karlı Maral
- 6-Bülkildek

olarak altı uruğa bölünür.

Bu kavimlerden yayılan uruk ve boyları hesapladığımızda Şüllüklerin toplam sayısı 91 olmaktadır.

Javingırlar, Konratların sol kanadı olarak düşünülür ve yedi uruğa bölünür;

- 1-Teristamgalı
- 2-Bakanlı (Şevjeyli de bu uruk ile irtibatlandırılır.)
- 3-Tiyekli

4-Irgatlı

5-Baymaklı

6-Kazayaklı

7-Uygur

Bunlardan halk şecerelerinde Teristamgalılar ile Bakanlı Şevjeliler çok zikredilir. Çünkü bunlar Hive yıllıklarında da vardır.

Şüllikler gibi bunlar da bir çok kısımlara bölünür.

Sağ ve sol kanattan yayılan bu iki kavmin de belli başlı uruklarının kendi damgaları olsa gerek. Çünkü bazı tarihî kaynaklarda “Yedi damgalı Şüllik”, “Yedi damgalı Javındır” şeklinde adlandırmalar da vardır. Bazı kaynaklarda ise Şüllik’e Müyten’i de katıp “Sekiz damgalı Şüllik” denir.

Bütün tarihçiler Müyten’i Karakalpakların asıl altı kavminden biri olarak kabul ederler. Bu konuda Berdak da:

Qoñırat, Müyten, Qıtay, Qıpşaq	<i>“Konrat, Müyten, Kıtay, Kıpçak</i>
Keneges, Mañğıt-Aqpışaq	<i>Keneges, Mangıt, Akbışak</i>
Bäri altı urıw Qaraqalpaq	<i>Hepsi, altı uruk Karakalpak</i>
Özbekten ayrılğan eken	<i>Özbekten ayrılmış imiş”,</i>

diye yazar. Dolayısıyla Müyten’e, Şüllik’in bir boyu olarak bakmayıp altı kavmin biri olarak bakmak mümkündür.

Karakalpak’ın Konrat boyuna giren Müyten kavminin, damgası “yaba”, sembolüde *Akçolpan* yıldızıdır.

Konrat’ın sembolü Jayılhan iken, damgası “*bosağa*” (çadır eşiği, kapısı) dır. Sembol, bir nevi şimdiki istiklâl marşlarıdır. Eskiden her bir kavim kendi sembolünü söyleyerek bağırıp düşman üzerine yürürmüş. Damgaların gördüğü vazife, bayrağa da çok yakındır. Damga, her bir kavim ve uruğun farklılığını belirten işarettir. Bu yüzden bu işaretlerin de bir çok özellikleri vardır. Bilginlerin söylediğine göre her bir damga, kavimlerin temel özelliklerini ifade eder. Meselâ Konratlardaki “P” şeklindeki kapı bir çok evi bir araya getiren büyük kapı, dervâze (çift kanatlı kapı) manasına gelirken, Müytenlerdeki “yaba” damgası, onların en çok yaptığı işi ifade eder.

Konratlar, büyük atanın oğludur. Bunun için de “Jayılhan” diye bağırma haklıdır. Müytenlerin ise “Akşolpan” diye bağırması anneye saygıdan, hürmetten çıkmıştır. Bunun için de Müytenler tarihinde kız ve kadınlar önemli yer işgal ederler.

Müyten efsaneleri kendilerinin ortaya çıkış tarihlerini de bir Müslüman peri ile bir kâfir perinin savaşlarından başlatırlar. Bu savaşta Müytenlerin babası Müslüman periye yardım etmiş. Bunun için, Müslüman peri, onu arkasına bindirmiş ve uçarak dünyanın en güzel yerlerine varmış. O menzile vardığında gözünü açması gerekiyormuş. Fakat bir yerlere geldiğinde birden gözünü açmış. Ormanın ortasına gelip yıkılmış. O hayli vakit ormanda yolunu şaşırarak dolaşmış, saçı sakalına karışmış. O yüzden Müyten diye adlandırılmış. Bu efsaneyi Jdanko da zikreder. Gerçekten de Müyten diye adlandırılmasında bu hikâyelere inanılacak taraflar vardır. Fakat Müytenlere eski devirlerde bir çok doğu ülkelerinde rastlanması pek çok âlimi düşündürmüştür. Böyle olmakla birlikte bu kavmin ortaya çıkışının Karakalpaklardan oluşu hiç kimseyi şüpheye düşürmez.

Müyten şecerelerinin bildirdiğine göre Müyten'in de babası Jayılhandır. Fakat müytenler kendilerini Jayılhan'ın ikinci hanımından çoğalan evlatlar olarak kabul ederler. Müytenlere göre: *“Jayılhan Bey'in birinci hanımından Konrat, ikinci hanımından bizler, üçüncü hanımından ise Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt denilen çocuklar doğmuştur. Taht mücadeleleri başladığında Akşolpan ananın öz çocuğu olan babamızı ormana alıp kaçmış. Bunun için de babamızın yüzünü sakal bürüyünce de Müyten diye adlandırılmış. Bizim sembolümüzün Akşolpan olması bundan dolaydır. Başka çaresi olmadığı için babamız av ve balık avlayıp gün geçirmiş. Bunun için de damgası “Yaba” olmuş”*. diye söylerler.

Halkın anlattığı bu hikâyeler gerçekten de tarihî olaylara yakın görünür.

Şecerelerin anlattığına bakılırsa Müytenler de önce Konratlar gibi iki kanada sahip olmuştur. Yani bu iki kanat da Şüllik ve Javingır gibi Müyten'in iki çocuğu Barşa ve Baylar vasıtasıyla dağılır. Şecereler'e göre “sağ” ve “sol” diye adlandırmanın sebebi, annelerinin farklı olmasıdır. Buna göre Barşa Baybişeden, Baylar, Tokaldan doğmuştur. Bunlar Şüllik ve Javingır gibi çok fazla ilgi görmemişlerdir. Savaşlarda yenildikten sonra da Şülliklere katılmışlar ” diye yorumlanır.

Müyten'in sağ kanadını oluşturan Samat, Kentanov, Abız, ve sol kanadı sahiplenilen büyük Baylardan Teli uruğu ise dağılmıştır. Bunlardan Teli kavminin

adlandırılması VII. asırdaki eski Türk yazılı eserlerinde de var. Fakat bu gerçekten Karakalpak Müytenleri ile ilgili bir kavim mi, bu husus tam belli değildir.

Müytenler kendi uruklarını esasen “doksan beş”e bölerler. Bunun esasını dört uruk kurar, Beşinci uruk olan Teli ise ikiye bölünür.

1-Samat

2-Abız

3-Kentanay

4-Teli

5-Teli'nin “Tilevberdi” ve “Allaberdi” grupları vardır. Böylece Müytenler, 18 uruğu kendi içine alır.

Karakalpakların on dört uruğu esasen büyük dört kavmi (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt) kendi etrafına toplamıştır. Bundan Kıtay, Keneges, Mangıt kavimleri Konrat gibi Moğallar devri ile bir hayli bağlantılı olsa da Kıpçaklar tarihi bir hayli uzaktır. Bunların niçin “on dört uruk” diye adlandırıldığı hakkında, onların birikip on dört uruğu oluşturduğu hakkındaki malumatların dışında başka bir fikir yoktur. Çünkü bu on dört uruğu isim isim belirleyip veren bilgiye tarihte rastlanmamıştır. Halk şecerelerinde “on dört uruk dediğimiz Kıtay, Kıpçak'ın altı çocuğu ile Keneges, Mangıt'ın sekiz çocuğunun toplamıdır” denir.

Böylece Karakalpakların parçaları (boyları) olarak düşünülen “on dört uruk” kavmi, 162 uruğu içine alır. Bunları bir araya getiren Karakalpakların dört kavminin adlandırılmasına da XIV. asır kaynaklarında rastlanır.

Bu bölüğe giren belli başlı kavimlerin biri Kıtaylardır ve boyları katılarak hesaplandığında 62 uruğu içine alır. Damgası “Şömiş” (çömçe), sembolü “*uludağ*”dır. Bu kavmin adı, dünyadaki en büyük halkların adı ile adlandırılrsa da Karakalpak Kıtaylarının Kıtay halkı ile ilgisi, daha araştırılmamıştır. Bundan başka Kıtay kavmine XII-XIV. asır kaynaklarında Moğol kabileleri arasında da rastlanır. Fakat Karakalpak Kıtaylarının bundan çok sonra ortaya çıktığını tahmin etmek mümkündür. Çünkü Berdak, Karakalpakların Kıtay kavminin ortaya çıkışını, Jayılhan'ın Kıtay Kotan (Hoten)'dan aldığı eşi Sarnaz Begüm ve onun evlâdı Kıtaybek'in adıyla irtibatlandırır.

Bay zayıbı Sarnaz eken

“Bey'in eşi Sarnaz imiş

Hür periniñ özi eken

Aynı huri peri imiş

Qıtaylı Qotanniñ qızı eken *Kitayî, Kotan kızı imiş*
 Jiyen şunnan alğan eken *Jiyen ondan almış imiş*
 Sarnazdan tuwdı Qıtaybek *Sarnaz'dan doğdu Kıtaybek*
 Qıtay tonın qıldı jörgek *Kitay donunu kıldı yorgan"*

diye yazar.

Bundan başka Berdak, Kıtayların simbolünün niçin “uludağ” olduğunu da açıklar:

Qıtaybek hām qoy jıynadı *Kitaybek de koyun yığdı*
 Qoyı jähänge sıymadı *Koyunu cihana sığmadı*
 Ala tawlardı jayladı *Ala dağlardı mekânı*
 Ol taw uran bolğan eken *O dağ simbol olmuş imiş*

Şecere'nin bir nüshasında “*Ala dağ*” denirken diğeri bir nüshasında “ulu dağ” denir. Aslında “ulu dağ” doğru olmalı. Çünkü “Ulu dağ”, XVII. asırdaki Karakalpakların Kıtay kabilesinin mekân tuttuğu yerler olduğu bilinmektedir.

Demek ki bu olaylar XVI-XVII. asır, yani Karakalpakların Türkistan'a göç ettiği devirlerle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Karakalpak Kıtaylarının aslı 12 uruk olup:

- 1-Bessan
- 2-Beksıyık
- 3-Kazayaklı
- 4-Kayşılı
- 5-Anna
- 6-Kuyın
- 7-Ayteke
- 8-Şerivşi
- 9-Aralbay
- 10-Menjivli
- 11-Boklu Kıtay
- 12-Kırık

Bunların içindeki “Kuyın” adı, IX. asır kaynaklarında da vardır. Bu yüzden eski Kıpçak kavimleri adları içinde gösterilir. “Menjivli” ise, Arap sahabelerinin ismi ile ilgilidir. Diğer isimler ise Karakalpakların o devirdeki tarihî hayatı ile örtüşür. Yalnız “Ayteke” denilen uruğa Kafkas Nogayları arasında da çok rastlanır. O yüzden urukların tek bir devirde şekillenip ortaya çıktığını söylemek doğru olmaz. Çünkü Nogaylar, Karakalpaktan XV-XVI. asırlarda ayrılmıştır. Bu yüzden de Karakalpakların uruklara bölünüşünün çok eski devirlerden başladığı doğrudur. Fakat bazı urukların sonradan ortaya çıkmış olması da mümkündür.

Kıtayların damgasının “şömiş”(çömçe) oluşu, onların kazanının kutlu oluşunu da gösterir. Başka uruklar gibi Kıtay uruklarında da birleşme yoluyla çoğalma durumları da vardır. Bu açıdan bakıldığında bunlar da başka birleşen uruklar gibi 5'e bölünür:

- 1-Kayşılı-Kazayaklı
- 2-Kırık-Boklu Kıtay-Menjivli
- 3-Bessarı-Beksıyık
- 4-Aralbay
- 5-Ayteke-Şerivşi-Anna-Kuyın.

Aynı durum, Konrat'ın Şüllik ve Müyten kabilelerinde de vardır. Çünkü Koldavlı, Aşamaylı ve Kostamgalılar, aynı guruba girer. Kıtay'ın tek başına bir uruk oluşu gibi, Aralbaylar da tek başına bir uruktur. Urukların birleşmelerinin sebebi, uruk liderlerinin birden çok kız almasındandır. Çünkü 5. guruba giren Kıtay uruklarının asıl kaynağı Tenkelerdir. Onun evlâdı Tokpolat, bazı şecerelerin yazdığına göre Tenke ile akrabadır. Tenke'den Ayteke, Şerivşi ve Anna doğarken, Tokpolat'tan da Kuyın doğmuştur diye yorumlanır.

Bazı şecereler, Bessarıların ortaya çıkışını Rus beyzâdeleri ile ilgili görünürken, bazıları Menjivlileri, Asan Kaygı'nın evlâtları olarak gösterir. Yine Aralbayları yer ve su adları ile irtibatlandırırken, Kırıkları, ihtiyar Junpar'ın kırk evlâdının hikâyeleriyle birleştirir.

Kıpçak kavimlerinin tarihinin çok eski zamanlardan başladığı malumdur. Bu ad, asrımızın ilk yıllarında ortaya çıkmış olup, Orta Asya ve Aral boyları, IX-XII. asırlarda Kıpçakların ülkesi (*Deşt-i Kıpçak*) olarak adlandırılmıştır. Şimdiki Türk dilindeki halkların çoğu, Kıpçak topluluğundan çıkmıştır. Yani bu, Moğollardan önceki en güçlü

ülkedir. Karakalpak Kıpçakları ise onların bir parçasıdır. Onun için de Kıpçak uruklarının ne zaman ortaya çıktığı meselesi hakkında fikir yürütmek çok zordur. Kıpçaklar, başka Türk halkları arasında da vardır. Fakat Karakalpak Kıpçakları kendi kavim birliğini tam olarak korumuştur. Kendilerine uygun uruk, yer ve ülke adlandırmalarına sahiptir. Onların Damgası “elif”, sembolü “Toksaba”dır.

Bilginlere göre bir dal, “elif”, bütün asırlarda birinci, ilk olmayı ifade etmiştir. Buna göre “Biz ilk (birinci) kavimiz” demek mi isterler? veya “Harflerin başı elif” der gibi, “Biz, baş uruğuz” mu demek isterler? Hasılı, onların damgasında, eskiliği bildiren alâmetler vardır. Bu durumu, Kıpçak gurubuna giren bazı urukların tarihi de tasdik eder. Sembolü olan Toksaba da “*kımız komulan kap*” demektir. Bu konuda Berdak, Şecere’inde:

Qıpşaq häm yılqı jıynadı	<i>“Kıpçak da yılkı topladı</i>
Jelige qulın bayladı	<i>Yelmeye kulun bağladı</i>
Qımız sabasın sayladı	<i>Kımız “saba”sını seçti</i>

“Toqsaba” uran bolğan eken “*Toksaba”sembol olmuş imiş*” diye yazar.

Kıpçaklar, esasen on dört uruktur. Bütün boyları ile birlikte hesaplandığında 43 uruğa bölünürler. Onların en önemlileri şunlardır:

- 1-Kanlı
- 2-Saımurın
- 3-Estek
- 4-Kanjıgalı
- 5-Şunak
- 6-Basar
- 7-Tolis
- 8-Yabı
- 9-Arık
- 10-Jağaltay
- 11-Bağanalı
- 12-Maylı Balta
- 13-Jädik
- 14-Saltı.

Bunlar arasında Kanlı ve Yabı, çok eski uruklardandır. Çünkü bu kavimlerin adı, Arap bilginlerinin IX. asırda yazdığı Kıpçak kavimlerinin ansiklopedisinde vardır. Eski dünya tarihinde bilinen on bir kavmin ikisi Kanlı ile Yabı'dır. Bundan başka IV. asırda Harezmi'de bu iki kavmin adıyla ilgili olan Kanlılar ve Yabılar diye adlandırılmış iki ülke de vardır.

Tarihlerin verdiği bilgilere göre Kanlıların bir araya gelmesi, XII. asırda Aral boylarında da ortaya çıkar. Karakalpak Kanlıları, onun bir boyu olarak düşünülür. Bu fikirler de çok sağlıklıdır. Çünkü XVIII. asırda Yiğit Maman liderliğindeki Yabılar grubu, kendi kahramanlıkları ile ortaya çıkarken, XIX. asırdaki Kanlı büyükleri, bilgelikleriyle tanınmışlardır. Özellikle Erejep liderliğindeki altı beyin hareketleri, onların âdil beyler olduklarını gösterir.

Yine de "Karakalpak Kıpçaklarının hepsi çok eski devirlerde ortaya çıkmıştır", demek çok zordur. Meselâ Sañmurın Kıpçak'ın adı, XIV. asırdaki Kırım olayları ile bağlantılı iken, Estekler, Başkurtlar tarihi ile örtüşür. Bundan sonraki urukların kaderi de XVII-XVIII. asır olayları ile örtüşür. Çünkü "Maylı Balta", önceleri kasap, sonraları bey olmuş olan XVII. asırda yaşamış Bayımbet Bey'in lâkabıdır.

Başka uruklar gibi bunlarda da "birleşme" olmuştur. Kıpçak şecerelerinde Maylı Balta, Jedik ve Saltır urukları, Tolıbay Bey'in üç evladı olarak kaydedilmiş, sonradan üçü de bey olup uruk olarak şekillenmişlerdir, diye tahmin edimiştir. Kıpçakların diğer uruklarının ortaya çıkışında da buna benzer tahminler yapılmıştır.

On dört uruk grubuna giren Keneges ve Mangıt, birleşen kavimler olup, Kıtay-Kıpçaklar gibi çok eski devirlerde görülmekle beraber, bilinen Türk-Moğol kavimleri grubunun en yenisi sayılır. Bu kavimler XI-XII. asır kaynaklarında vardır ve Kıpçak ve Konrat boylarının içinde yer alır. XIII. asırdaki Moğol akınlarından sonra da, özellikle Mangıtların çok güçlendiği görülür.

Karakalpak boylarının sağ kanadı, Konratların elinde olmakla beraber, sol kanadın beyliği için mücadele, çok önceden başlar. Bu yolda bilinen dört kavim vardır. Bu dördü birleşmiş olmasına rağmen, her bir kavim boy lideri olmak için hareket etmiştir. Bu açıdan bakıldığında en önce boy liderliği Kıtay ve Kıpçakların olmuştur. Moğollar devrine gelindiğinde ise iki boyun dizgini de Mangıtlar eline geçmiştir.

Böylece Karakalpakların kendileri de Mangıtlar diye adlandırılmaya başlanmıştır. Tarihçilere göre bunun en önemli sebebi, Moğollar arasında da Mangıtlar

diye adlandırılan bir boyun bulunmasıdır. Gerçekten de öyledir. Çünkü Altın Orda'daki ilk kavimler "birleşme"si, Mangıtlar topluluğundan çıkan Nogay'ın liderliğinde XIV. asırda kurulmuştur. Nogay, bazen Türk, bazen Moğol diye adlandırılır. Bu şekildeki bir durum, Konrat kavminde de vardır. Fakat Nogay, "emir" olarak adlandırıldığı için bir çok kavmin ona tâbi olmamak için çaresi kalmaz. Bundan sonra Edige, Nurettin ve Okkas (Ökkeş) emirlerin ortaya çıkışı, Mangıtların itibarını artırır. Bu temelde Mangıtlar XVI. asırda Karakalpaklar boyunun sol kanadını ele geçirmekle birlikte XV-XVI. asırlarda bütün bir halkın adını, kendi adına da dahil etmek için hareket eder. Bu devirdeki Moğol siyaseti düşünülürse, bu fikre katılmak mümkündür. Bundan başka o devrin tarihî gerçekleri de bu olayları açıkça isbatlar. Onun için de Mangıtlar, denilebilir ki bütün şecerelerde ulu boy olan Konratlarla aynı haklara sahip olarak ifade edilir. Meselâ Berdak, şeceresinde:

Qoñırat taptı bir arısın	<i>"Konrat buldu bir boyunu</i>
Nañğıt taptı bir arısın	<i>Mangıt buldu bir boyunu</i>
Özge ağaştıñ bärisin	<i>Özge ağacın hepsini</i>
Özgelerge salğan eken	<i>Özgelere salmış imiş" diye yazar.</i>

Veya:

Teke, Kepe bir Mañğıt	<i>"Teke, Kepe bir Mangıt</i>
Mañğıt degen gülli Mañğıt	<i>Mangıt denilen külli Mangıt"</i>

diye yazarak, Mangıtların çok kalabalık olduğunu da anlatmak ister.

Evet, Mangıtlar çok kalabalık olmalıdır. Fakat bunlar da Konratlar gibi Karakalpak, Özbek ve Kazak halkları arasına genişçe dağılmışlardır. Berdak, Şecere'sinde *"Mangıtlar, Karakalpak'ın Özbek diye adlandırılan çocuğundan doğmuştu."* şeklinde bir sonuca varır. *"O, Teke Yomutları da Keneges-Mangıtlarla birlikte doğmuştur."* diye düşünür. Bu fikirler elbette bugün bile araştırılmaya muhtaçtır.

Gerçekten de XIV. asırda Özbek, Kazak ve Karakalpak kavimleri birbirine karışmaya başlamıştır. O yüzden bunlardan hangisinin ilk önce ortaya çıktığını tesbit etmek zordur. Öyle olsa da Karakalpakların iki (çift) boyu sayılan Konrat ve Mangıt, üç halkın arasınada eşit şekilde dağılmıştır.

Bununla birlikte Konratlar da Mangıtlar da Karakalpak boyunun temelini oluşturduğu için ve şimdi bile böyle düşünüldüğünden, bunlar Karakalpaklar

etnogenezinin temel unsurlarından biri olarak kabul edilir. Elbette halkların kavimlerin her türlü halkın etnogenezine girmesi mümkündür.

Fakat bütünüyle onun asıl unsurunu gözden uzak tutmamak gerek. Bu açıdan bakıldığında özellikle Mangıtların, Karakalpaklar etnogenezinde işgal ettiği yer büyüktür.

Karakalpak Mangıtlarının damgası, kılıçtır. Bu durum onların tarihte savaşçı halk olduğunu da gösterir. Sembolü, Kenegeslerle aynı olan sembolle birleştiği durumda “*Şavlı-Şavhay*” (yani ses, yankı manasında)dır. Bu da “*gernay-sırnay*” müzik aletlerinin sesi gibi savaş vakıaları ile ilgilidir.

Fakat Mangıtlar, Karakalpaklar arasında sayıca en az olan kavimlerden birisidir. Tarihçilere göre bunun başlıca sebebi, onların savaşlarda çok fazla kırılmasıdır. Tamamı 19 uruk olup 4 gruba bölünürler:

A)Karatay grubu:

- 1-Karasıyrak
- 2-Akmañıt
- 3-Mamıkşı
- 4-Kosar
- 5-Kılkalı

B)Sarıtay grubu:

- 1-Arşan
- 2-Janlık
- 3-Tokmañıt
- 4-Arsarı
- 5-Tazjallık
- 6-Şüyit
- 7-Jamañşa
- 8-Esebiy
- 9-Tamgalı
- 10-Toñmoyın
- 11-Temirhoja.

C)Boztay

D)Jetimtay Son ikisi, çok az sayıda olup tam gelişip büyümemişlerdir.

Keneges-Mangıt bir adamın evlâtları olup “*Perinin kızından doğmuşuz*” diye söylerler. Bazıları kendi babasını Sarı Mezin diye tanıtırken, bazıları da Baba Tükli Şaşlı Aziz der. Ama her ikisi de perinin kızından doğmuş olduklarını söylerler.

Akmangıtlar, kendi atalarını Edige’den başlatırlar. Kılkalılar: “*Bizim atamız Cengiz Han’dan kıl elbise giymiş*” diye söylerler. Mangıtlar dört kardeş olup ikisi büyüüp gelişmiş, ikisi ise büyümemişlerdir. “*Sarı Mâzin’in dört evlâdı, atlı olarak yola çıktığında, ilk olarak Kıdır Ata çıkıp Karatay ve Sarıtay’ın bindiği çocuklar, Kıdır Ata’yı ata bindirmiş, Boztay ve Yetimtay’ın bindikleri, onu bindirmeyip yolda bırakıp gittikleri için*” diye yorumlarlar.

Kenegesler, Mangıtlarla aynı gruba giren kavimler olup, hatta aynı devirlerde ortaya çıkmışlardır. Şecerele göre o, Mangıt’ın küçük kardeşidir. Bu konuda Berdak, Şecere’sinde:

Keneniñ Mañğıt ağası	“ <i>Kene ’nin Mangıt ağası</i> ”
Kene tentekdür inisi	<i>Kene kavgacı kardeşi</i>
Här is etse kesdur isi	<i>Ne iş etse kötü işi</i>
Ol Keneges bolğan eken	<i>O Keneges olmuş imiş”</i>

şeklinde yazdığı gibi, Mangıtlarla birlikte “birleşip” yaşayan kavimdir.

Kenegesler, Türkistan’a geldikten sonra Mangıtlardan ayrılıp kendi başına hareket etmişlerdir. Bu yüzden onların adlarına XVII. asırdaki Semerkant yıllıklarında çok sık rastlanır. Özellikle Semerkant hâkimi olan İbrahim Bey, Harezmi Karakalpakları ile Buhara Karakalpakları arasında çok zikredilir.

Kenegeslerin tamamı 8 uruk olup boyları ile 30 isme yakındır. Damgası “Atanak” sembolü Mangıtlarla birlikte “Şavlı-Şavhan”dır. En önemlileri:

- 1-Aranşı
- 2-Ak toğın
- 3-Ömir
- 4-Taraklı
- 5-Dobal
- 6-Oymavıt
- 7-Dombazak

8-Nökis'tir.

Bunların içindeki Oymavıt ve Nökis kavimleri, XIII-XIV. asırdaki Türk-Moğol kavimleri ile ilgilidir. Ömir Bey adına ise Edige zamanında rastlıyoruz. Bundan başka Keneges kavimlerinin adlarına Özbekistan'ın bazı vilâyetlerinde de rastlanır. Taşkent'e yakın yerde Aranşı hava alanı. Şırşık taş yolunun boyunda Oymavıt, Ömir, Minjir diye adlandırılan köy adları da vardır. Bu adlar esasen XVIII. asırda Karakalpakların Sirderya yakalarına yerleştikleri devirlerde ortaya çıkmıştır.

Kenegesler de Mangıtlar gibi sayıca az olmakla beraber Karakalpakların tarihinde büyük yer tutarlar. Özellikle onların Hive hanlarıyla sıkı münasebette oluşları XIX. asırdaki Karakalpakların 14 urukluk kısmını sıkı tutmak için yardımlaşmış, fakat bu durum onların millî bağımsızlık mücadelelerinde olan pervasızlığını beraberinde getirmiştir.

Bu sebeplerle XIX. asırdaki Karakalpakların uruğuna lider olup, boy liderlerinin biri derecesine erişen Ernazar Keneges bazen yurdu düşmanlara karşı koruyan kişi olarak yüceltilirken, bazen Karakalpakların Hive hanlarına karşı mücadelesinde hain insan olarak görülür. Bu yüzden kavimler tarihi de kendi farklı özelliklere sahiptir.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1 Karakalpak Halkının Millî Özellikleri

Her bir halkın kendi millî özellikleri ile diğerinden ayrılır. Karakalpak halkı da kendi temel millî özelliklere sahiptir. Bunlar, insanın dış görünüşü (tipi), giyecekleri, yiyecekleri, dil özellikleri vb. dir. Bu etnografyada dış ve iç alâmetler diye adlandırılır. Dış görünüş, bir açıdan bakıldığında insanı kendine çeker. Yani bu, her bir adamın antropolojik özelliği ile ilgilidir. Renk ve görünüş, bütün dünya insanları renkleri ve görünüşleri üçe bölünür: 1-Ak ve sarı tenliler (Avrupalılar) 2-Kara tenliler (Afrikalılar) 3- Moğol görünüşlüler (Asyalılar)

Bunların içinde Karakalpaklar “Moğol görünüşlüler” grubuna girer. Lâkin bu grubun içinde de yüzden fazla halk olduğu bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında Karakalpaklar, Nogay, Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Başkurt, atar, Moğol, Hakas ve Kalmuk halklarına çok benzer. Bunun başlıca sebebi, Karakalpakların kendi tarihlerinde bu halklarla karışması, birlikte yaşamaları olsa gerek. Çünkü dünyada saf kanlı halk yoktur. Bazı halklar, ikinci bir halk arasında vatan tutmuştur. Bunun sonucunda çoğunluk, azınlığa galip gelmiştir. Bu sebeple azınlıktaki halkların birbirleriyle karışmalarına da çok rastlanır.

Karakalpaklar, azınlık halk olarak değerlendirilemez. Onlar, ayrı bir halktır. Vatanları şimdiki Karakalpakistan Cumhuriyeti’dir. Başkentleri Nökis’tir. Burada kendi ana dillerini, kültürlerini ve sosyal-ekonomik durumlarını pekiştirmektedirler. Başka halkların temsilcileri, Karakalpakistan’da hangi hukuka sahipse, diğer kardeş cumhuriyetlerdeki Karakalpaklar da aynı hukuka sahiptir.

Karakalpak Cumhuriyetinde Karakalpaklarla birlikte Özbek, Kazak ve Türkmen halkları da yaşar. Bu halklar, yakın bir zamanda yerleşmiş değillerdir. Onlar çok uzun devirler öncesinde buralardaydılar. Bu yüzden de “tür” açısından bakıldığında da bu cumhuriyette bir çok Türk halkının özelliklerini düşünmek gerekir. Yine de ülkede Karakalpakları “tür” bakımından aynı düşünmek mümkündür. Özellikle buna Karakalpakistan ın “arka” grubu tam uygun düşer.

Karakalpaklar koyun gözlü, geniş yüzlü yuvarlak burunlu ve at çenelidirler. Özellikle antropolog A. Yarha “*Karakalpakların Antropolojik Alâmetleri*” adlı

eserinde de bu fikirleri teyit eder. Aynı fikir, Nejim Rızazarov'un Karakalpak'ın etnografyasıyla ilgili eserlerinde de vardır. Karakalpakların ak, sarı, buğday renkli ve esmer oluşları, onların çeşitli halklarla karışmış olmasından ileri gelmektedir. Genellikle Moğol görünüşlü olmakla birlikte “dana göz” grupları, Arap, İran gruplarının özelliklerini taşır. Çünkü arka Harezmi, bir zamanlar Araplara tâbi olmuşlardır. Öyle bile olsa, Karakalpaklar kendine has millî özelliklerini korumuşlardır. Onların yüzlerine bakınca hemen ayırtetmek mümkündür. Çoğunluğu geniş alınlı, yayvan yüzlü ve koyun gözlüdürler.

Karakalpakların doğu grubu, genellikle Harezmler ile karışmıştır. Önceleri XIV-XVIII. asırlarda Sultan Veyis dağlarında (Karadağ) büyük grupları ortaya çıkarmıştır. Bu yer, Devkara Karakalpakları ile sıkı ilişki içindedir. Tarihçilere göre burası, Karakalpakların dış ülkelerin akıncılarıyla mücadelesinin merkezî sınırı olmuştur. Hojeli'de Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmenler eşittir, denilse olur. Özbekler, Konrat'ta da vardır. Lâkin Konrat ile Tahtaköpir'in Kazakistan ile sınırdaş oluşu, oraya kardeş Kazak halkının yerleşmesine de imkân tanımıştır. Bu şekilde Karakalpaklar, on bölgeye de tamamen yerleşmişlerdir. Özbek ile Kazaklar, bu bölgelerde de azdır. Lâkin dil ve etnografik yakınlık, bunları iyice birbirine yaklaştırmıştır. Yüz görünüşü bakımından da, giyimleri bakımından da tamamen karışıp kaynaşmışlardır.

O yüzden de yüz tipi, Karakalpak halkının temel etnografik alâmetlerinden biridir. Geçmiş asırdaki etnograflar, Karakalpaklara böyle tip alâmetleri vererek, onları başka halklara göre uzun ve güçlü adamlar olarak tasvir ederler.

Halkın dış görünüş alâmetleri, sadece bununla sınırlı değildir. Çünkü her bir etnografin kabul ettiği gibi, halkın dış alâmetlerini göze düşüren, giyimdir. Eskiden de her halk, kendi millî giyimleriyle ayrılmaktaydı. Meselâ “ala takke” veya “ala çapan” giyinse Özbek yahut Tacik, başına “tumalı” giyinse Kazak olduğu anlaşılırdı. Totaliter rejim buna engel oldu. Bütün halk aynı şekilde giyindiği için onun hangi halkın temsilcisi olduğunu anlamak mümkün olmuyordu. Ama yaşlı insanlar bu âdetleri bırakmamışlardı.

Meselâ Karakalpakların “şögirme” (Altı aylık veya bir yıllık kuzu (koyun) derisinden yapılan yuvarlak baş giyimi)si ile “postın” (Deriden dikilen dış giyim, uzun ve tüylü elbise)ı, kız ve kadınların hayvançaşlap baş örtmesi, halkın millîliğinin temel göstergesi idi. Karakalpak halkının aslı, belki baş giyimleriyle adlandırıldığı için, onlar

baş giyimine çok hürmet ederler. O yüzden de akademisyen S. P. Tolstovun, “Karakalpak kızlarının giydiği “*sevkele*”, asrımızın başlarında Harezmi hanlarının tacı imiş” şeklindeki düşüncesinde çok haklıdır.

Karakalpak kız ve kadınlarının giyimleri de başka halkların kız ve kadın giyimlerinden oldukça farklıdır. Genellikle giyimlerinin türleri ile nakışlarında şaşılacak özellikler vardır. Gömleğin yakaları, “*bäspent*” (Gömleğin üstünden giyilen, cepli, astarlı giyim)inin ön kısmı ve ceplerinin kenar işlemleri (*jiyek*) Karakalpaklara mahsus nakışlarla süslenmiştir. Bu giyimler ve nakışlar, Karakalpak halkına özgü olduğu için de onların millîlik göstergesi olarak hissedilir. Son zamanlarda Nökis’te millî giyimler atölyesi açılmıştır. Orada Karakalpak millî kıyafetleri dikilmektedir.

Millîleri ayıran en önemli unsurlardan biri de dildir. Her millet, dili vasıtasıyla kendi millî özelliklerini bildirir.

Karakalpak dili, muhtemelen çok uzun zamanlardan beri vardı. Fakat âlimler “Bu dil (Karakalpakça), Altın Orda’nın Nogaylı “terkibinde” XIV-XV. asırda ortaya çıktı” şeklinde bir sonuca ulaşırlar. Dilin şekillendiği yerde halk da vardır. Bundan hareketle Karakalpak halkının tam olarak teşekkül etmeye başladığı devir XIV-XV. asırlar olmalıdır. Dillerin yakınlığı, halkların da yakınlığını bildirir. Meselâ Türk halklarını ortaya çıkarmada Oğuz, Karluk, Kıpçak dilleri baskın rol oynarken ve Oğuzlar Osmanlı Türkü, Azerbaycan ve Türkmen halkının ortaya çıkışında önemli yer tutarken; Karluk dili, Özbek, Uygur, Kıpçak dili, Karakalpak, Kazak, Kırgız dillerinin ortaya çıkmasında en önemli yeri işgal eder. Fakat Kıpçak dilinin tesiri, diğer Türk halklarının dillerinde de görülür. Bu yüzden de Oğuz-Kıpçak, Karluk-Kıpçak şeklinde adlandırmalar da vardır. Özellikle Özbek dili, Karluk-Kıpçak temelinde teşekkül etmiştir. Hatta XV-XVI. asırlarda Özbekler, Kazaklar ve Karakalpaklar bir “terkip”te bir araya gelmişlerdir.

Türklerin millî tarihinde Kıpçak dilinin tesiri fazladır. Prof. Malov ve Prof. Baskakov’un da gösterdiği gibi Kıpçak dili, Karakalpak diline en yakın dildir. Buna Karakalpakların XI-XII. asırlarda Kıpçaklarla tamamen karışması sebep olmuştur. Dilcilere göre “Ospan” sözü, eski Kıpçak dilinde de “Ospan” diye yazılmıştır. Fakat Kazaklar, Kıpçak diline çok yakın olmalarına rağmen “Ğusman” diye yazarlar. “-lar, -ler” çokluk eki Karakalpak dilinde “balalar, köller” diye yazılırken, Kazak dilinde

“baldar, kölder” şeklinde kullanılır. Bu açılardan Karakalpak dili, eski Kıpçak diline çok yakın bir dildir.

Fakat her halkın kaderi aynı değildir. Meselâ orta Asya'nın Türk kavimleri bir halk, millet olarak teşekkül devirlerinde (IX-XIV. asırlar içinde), yani 5 asır içinde üç halkın dilinin tesirinde kalmıştır. Bunlar Araplar, İranlılar ve Moğollardır. Özellikle yerleşik halk olan Özbeklere bu dillerin (Arap-Fars) tesiri çok fazla olmuştur. Çünkü buralarda Abbasiler ve Gazneliler kendi hakimiyetlerini kurmuşlardır. Bu devrin dil değişikliklerinden Karakalpaklar, Kazaklar ve Türkmenler de nasiplerini almışlardır.

Ünlü Avar şairi Resul Gamzatov, “Eğer Avar dili, erken ölmüşse, ben bugünden itibaren ölmeye hazırım” demiştir. O yüzden de dil, her bir halkın ârı, namusu, vicdanıdır. Bu konuda Karakalpak halk şairi İbrayım Yusupov, “Ana Tilime” adlı şiirinde şunları yazar:

Naqıllardıñ şağıp körsem mağızdan	<i>Atasözünü söylesem akıldan,</i>
Juwabıysañ zeyin suwın ağızğan	<i>Söze usta zihin suyun akıtmış,</i>
Atam sağan azamatlıq jan berip	<i>Ceddim sana koskocaman can verip</i>
Anam sağan miyrin sütin tamızğan	<i>Anam sana, sefkat sütün damlatmış</i>
Men teñeymen seni jegen nanıma	<i>Benzetirim seni yediğim ekmeğe,</i>
Uwız benen ruwhıñ siñgen qanıma	<i>Ağız sütüyle ruhun sinmiş kanıma,</i>
Es bilgeli til jatırqap körmedim	<i>Kendimi bileli dili yadırgamadım,</i>
Biraq sen dım jaqınsañ al janıma	<i>Fakat sen çok yakınsın şu canıma</i>
Ana tilim, sen- başqadan ayırmam,	<i>Ana dilim, sen başkadan ayırmam</i>
Sen turğanda men de ädewir şayırman	<i>Sen durdukça ben de öyle şairim</i>
Sonşa qatal sürginlerde joğalmay	<i>Onca sert sürgünlerde yok olmadan</i>
Bil künlerge jetkeniñe qayıłman	<i>Bu günlere geldiğine kailim</i>

Bazı halkların dilleri birbirine yakın olmakla beraber, onların karakter ve âdetleri tamamen başkadır. Meselâ Kazak dili ile Karakalpak dili birbirine çok yakındır. Fakat iki halkın giyimi, müzik âletleri, koşuk söyleyiş tarzları tamamen başkadır. O yüzden de “halk” denilen şeyin mânasını da çok yakın zamanlar için düşünmemelidir. Meselâ eski

devirlerden beri bilinen kopuz âleti, Karakalpak, Kazak ve Kırgız halklarında ortak olmakla beraber, her bir halkın dilinde icra edilen nağmeler, başka başkadır.

Karakalpaklar eski Türk devrinin nağmelerini korumuşlardır. Dütar, Özbek, Türkmen ve Karakalpak halklarında var olmakla beraber, nağmeleri farklıdır. Karakalpak, Kazak, Özbek, ve Türkmenler, düğün derneklerde bir arada olsalar bile, saz ve koşuk icrasına sıra gelince kendilerinin farklı halk olduğu hemen anlaşılır. Hatta bu durum Karakalpaklara Otonom Cumhuriyet hakkının verildiği devirde de müşahede edilmiştir. 1924 yılında Moskova'daki Bölge Komitesi'nde, Karakalpaklara Otonom bölge hakkını verme meselesi sırasında Kazakistan temsilcisi ortaya çıkıp:

“Karakalpak dili, Kazak diline en yakın dildir. Bizler bu dili tercümansız anlıyoruz. Onun içinde bunlara otonomi vermenin ne gereği var. Kazak dilinin lehçesi diyelim” şeklinde fikir beyan eder.

Buna cevap olarak o zaman ki halk büyüğü Allayar Dosnazarov ala dütarı eline alıp ortaya çıkmış ve “Bozativ”i terennüm edip:

“Hanginiz bu nağmeyi icra ederseniz , ben Karakalpak adımdan geçerim” der. Bu nağmeyi kimse çalamaz. Böylece Karakalpaklara otonomi verilir.

Bundan az zaman sonra, tarihçi P. İvanov, bir “sevkele” ile “kök gömlek”i bir parça beze sarıp Moskova'ya gitmiş. Uzmanlar da “Bu, küçük bir halk değil. belki Orta Asya'nın aslı yahu !” demişlerdir. Karakalpaklar, sayıca küçük bir halk olsa da IX. asırdan beri adı bilinir. Fakat neden “Karakalpak” denmiş, bu tarafı biraz meçhuldür. Ünlü âlim Nejim Devkaraev, “kalpak” sözü, “baş giyimi” anlamına gelmekle beraber “baş” “lider” manasında da işletilir. Çünkü halk eskiden beri “baş”ı hürmetler “*Baş aman (sağ selamet) olsa diinya bulunur (kazanılır)*”, atasözündeki “baş”da, bu “baş(lider)”dir.

Lidere hürmet edip önüne baş koymak, baş giyimini yüce bir giyim olarak kabul etmek âdetleri vardır. Onun için de başı koruyan kalpağın, eski zamanlardan beri hürmet görmüş olması da mümkündür. Ayrıca eski devirdeki savaşların uzun sürmesi , başı korumak için demir kalpak giymeye mecbur edişi, sonradan bu halk ve yurdu yöneten hanın, liderin baş giyimine dönüşüp, liderin “kalpak” veya “kalpak giyen adam”olarak tanımlamasını sağlamıştır. Bu yüzden de “kalpak” sözünün anlamı, “bey, han, lider” sözlerine yakınlaşır. Sonradan kalpak “*şlem*”(zırh, koruyucu) olarak bütün askerî birlik âzalarına verilmiş olmalıdır. Çünkü “Karakalpaklar” sözü bunu gösterir: “Kalpak”

önceleri bir isim iken, sonradan onun idaresindeki askerleri ifade eder olmuştur. Karakalpak halkının geçmişte savaşçı bir halk olması da bunun açık delilidir. “Kara” sözü de, onun genelliği için denmiştir. Çünkü o günlerde de biz, kendimize “Karapayım Karakalpak’ız” derdik. Bu konuda Karakalpak şairi İbrayım Yusupov:

Märt Tumaris- Massagettiñ	<i>Mert Tumaris, Massaget'in</i>
“Qırıq qızınıñ urpağıman	<i>“Kırk kız”ının neslindenim</i>
Perzentimen Peçenekiñ	<i>Evlâdıym Peçenek'in</i>
Düzdiñ Qaraqalpağıman	<i>Düzdiñ Karakalpağıym</i>

Qara taban, qara puxara	<i>Kara taban, kara fukara</i>
Babam qaysar kisi bolğan	<i>Babam cesur kişi imiş</i>
Kewli aq, qalpağı qara	<i>Gönlü ak, kalpağı kara</i>
Jaw menen köp isi bolğan	<i>Düşmanla çok işi varmış</i>

Attan qulap atırğanda	<i>At üzre devirdiğinde</i>
Qan maydanda süyep onı	<i>Kanlı meydana sürüyüp onu</i>
“Bir wasıyat aytıp ket onda”	<i>“Bir vasiyet de, git o zaman”</i>
Dep soraptı onnan ulı	<i>Diye istemiş ondan oğlu</i>

Wasıyat eken ol sondağı	<i>Vasiyetmiş o ordaki</i>
Aytıp ketken urpağına:	<i>Dediği sözler nesline</i>
Tır jalañaş qalsañ dağı	<i>Aç ve çıplak olsa dahi</i>
Bek bol bala qalpağıña	<i>Bey ol evlât, kalpağına</i>

Qaraqalpaqlar sonnan baslap	<i>Karakalpaklar ondan beri</i>
Qalpağı menen tuwılıptı	<i>Kalpağı ile doğmuş</i>
Köp zamandı izge taslap	<i>Zamanı artta bırakıp</i>
Qalpaq penen juwırıptı	<i>Kalpak ile koşturmuş.</i>

Bu tarzdaki enterasan fikirler, Karakalpak yazarı Tölepbergen Kayıpbergenov’un “*Karakalpak-name*”sinde de var.

Onun için bu halkın “Karakalpak” olarak adlandırılması da boşa olmasa gerek.

Karakalpaklar'da yazılı edebiyat ve ilim biraz geç gelişmekle beraber, folklor çok zengindir. Sözlü edebiyat mirası, elli cildi aşmış durumdadır. Onun yirmi cildi basılmıştır. Bu açıdan Karakalpakların kültür tarihi tam olarak incelenmiştir demek mümkün değildir. Karakalpakların tarihi sadece Rus yazılı kaynaklarından öğrenilmiştir. Onun folklorunun tarihle münasebetleri de tam araştırılmamıştır.

Bu açıdan bakıldığında Karakalpak halkı Asya'nın en eski halklarından kabul edilir.

Her bir halkın millî farklılıklarını belirlemede, o halkın karakteri de önemli yer tutar. Fakat Karakalpak kültür tarihinde bu meselelerden de tam söz edilmemiştir. Rus araştırmacıları bu halk hakkında "*Yalan söylemeyi bilmeyen temiz gönüllü soy*" derler. Fakat bunların bazılarında körü körüne bir düşmanlık da yok değildir. Özellikle bir hususu bahane edip kavga çıkartıp birbirine kılıç çekmişlerdir. Fakat bu gibi durumlar, onların yönetici kesimi arasında olmuştur.

Meselâ Rus elçileri, 1740 yılında Karakalpakların Petersburg'a gönderilen elçisi hakkında Orenburg valisine şunları söyler: "*Karakalpak elçileri arasında kendine hakim olmak ve ağırbaşlılık açısından yiğit Maman bize uygun davrandı. Onun yiğitliğinde ve edepliliğinde sınır yok. Elçilik münasebetleri hakkında da fikir bildirir. Fakat elçilerin lideri olan Şeyh Murat'ın evladı Şeyh Abdullah, bizlere iyi davranmaz. Onun fikirleri sığ ve öfkeli. Hiç kimseyi dinlemez. Hatta kendisini padişahlardan da üstün görür. Bu yüzden yolda yiğit Maman ile savaşıp bizleri bozguna uğratar. Böyle bir adam imparator hazretlerinin önüne elçi olarak gitse Allah saklasın*" diye yazar. Bu sebeple Şeyh Abdullah ile Maman, Orenburg'ta azledilmiş, onların yerine yiğit Maman ve Polat elçi tayin edilmiştir.

Yine de Avrupalı araştırmacılar Karakalpakların sebatlılığını, direngenliklerini, savaşçılıklarını överler. Savaşta hücumla geçme ve korunma kabiliyetlerini, Türkmenlerle bir tutar.

Fakat bu halk, çok temiz ve saf gönüllüdür. Kim överse ona inanır. Bu övgülerin arkasında ne gibi hileler olduğunu düşünüp bulmaz. Sır saklayamazlar. Kimi iyi kimi kötü gördüklerini de açıkça söylerler.

Aynı fikirler şair İbrayım Yusupov'un "*Karakalpak'ı Çok Övme*" adlı şiirinde de dile getirilir. :

Qaraqalpaqtı köp maqtama közimşe *Karakalpağı çok övme gözümce*
 Qarmaqqa tez qabatuğın balıqpan *Oltaya tez düşüveren balığım*
 Her kimniñ bar äzzi jeri öziñşe *Herkesin var zayıf yeri kendince*
 Şortanımday añqıldaqław xalıqpan *Şortan balığı gibi saf bir halkım*

Bul xalıqtı közge maqtawdan köre *Bu halkı çok medheylemek yerine*
 Paydalıraq minin tawıp sökkeniñ *Kusurunu bulup demek daha yeğ*
 “Qaraqalpaq jaqsı xalıq” degenge *“Karakalpak iyi halktır” diyene*
 Babam şeşip berip ketken şekpenin *Babam çözüp de vermiş cepkenini*

Yalğız atın soyıp berip qonaqqa *Tek atını kesip verip konuğa*
 Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan *Yaya kalmış bu halk, hayli daralmış.*
 Sonı aytıp maqtay ğoysañ biraq ta *Bunu da söyleyip översen yine,*
 Onnan da zorın körsetetuğın xalıqpan *Ondan da fazlasın gösteren halkım !*

Jek körse ol, “jek köremen seni” dep *Kötü görse “kötü görürüm seni” deyip*
 Sağan barıp aytpağansa tınbaydı *Sana diyene kadar rahat etmez*
 Bir pul tapsa “Bay dep sanañ meni” dep *Bir pul bulsa “ben zenginim” diyerek*
 Esip jumsap qurtpağansa tınbaydı *Harcayıp bitirene dek durulmaz.*

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay *Kötülük etse sır verir çocuk gibi,*
 Kewilşeklik minezine küyemen *Saf gömüllülük hıyuna yanarım,*
 Al endi onıñ keñ jázira daladay *Yine de onun engin bir ova gibi*
 Azamatlıq keñ peyilin süyemen *Kocaman geniş gönlünü severim.*

Karakalpak halkının bütün karakteri, sanki bu beş kıtalık şiir içine sığmıştır.

Yani Karakalpak halkı, kendi millî karakteri ile başka halklardan böylece ayrılmaktadır.

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.1 Karakalpak Halkının Dünya Görüşü

Her bir halkın kendine özgü dünya görüşü vardır. Bazıları az, bazıları çok, ama her halk, kendini kuşatan ortam ve tabiat sırları hakkında görüş bildirmiştir. Dünyayı tanıma, esasen ilim temelinde olacağından, ilmin yayıldığı ülkelerde o en üst düzeye çıkar. Eski Grek'ten başka Mısır, Hindistan ve Kıtay ülkelerinde de dünya ilmi ve görüşü çok gelişmiştir. Eski Harezmi'deki medenî ve kültürel hayat da bu ülkelerin hiç birinden aşağı değildir.

Karakalpaklar da o zamanki Harezmi halklarından biridir. Meselenin bu tarafından bakıldığında dünyayı şaşırtan bu antik medenî hayat izlerinin, Karakalpaklarda da muhafaza edildiğine şaşmamak gerekir. Çünkü kadınların padişahlığı hakkındaki efsaneler ve padişah Sammuramat devrindeki Assiriya'nın asma bahçeleri hakkındaki hikâyelerin Çimbay şehrinde derlenmiş olması, bunu açıkça ispatlar. Fakat hikâye ve tarih, aynı şeylerdir. Hatta milyon yıllık tarihe sahip Harezmi bile, baskıncılar tarafından bir çok kez yakılıp yıkıldı. Bunun sonucunda canlı tarih de yok edildi. Bu sebeple sadece Karakalpaklar değil, belki Harezmi'de yerleşik diğer halkların da öz vatanlarından ayrılıp çeşitli yerlere dağıldıklarını tarihler de yazar. Son devirlerde bulunan arkeolojik buluntular, bunu açıkça göstermektedir. Sadece bunlar değil, XX. yy'ın başlarında yapılmış eski kalelerin kerpiçlerinde Karakalpakların kavim damgalarıyla uruk adlarının bulunması, düşündürücüdür.

Akademisyen P. Tolstov. *"Karakalpakların "sevkele"si ile "heykel"i, onların çok eski halklardan olduğunu gösterir"* diye yazarken, Prof. Jdanko'nun *"Bizim ustalarımızın hiç birinin elinden gelmeyen "kök köylek"i, Karakalpak kadınlarının, erinmeden dört yıl boyunca dikmeye uğraşması, bu halk için "son devirlerde ortaya çıkmıştır"*, demeye dilim varmıyor demesinde büyük hakikat vardır.

Harezmi ve Türkistan'daki yazılı mirasların, baskıncılar tarafından yok edilmesi, Karakalpakları da şüphesiz etkilemiştir. Harezmi ve Türkistan, kendi tarihinde Karakalpakların yerleştikleri mekânlar olmakla birlikte bütün Türk halklarının ortak ülkesidir. Buralarda Özbekler, Kazaklar, Karakalpaklar ve Türkmenler, birlikte yaşamışlardır. Yazıp çizmeleri bile XIX. asra kadar aynı şekilde vuku bulan bu halklar,

bazı etnografik özelliklerine bakmadan XIV-XVI. asırlar arasında aynı (tek bir) ülke kurmak yönünde mücadele etmişlerdir. Bu yüzden de bu devirdeki medeniyet, etnografik bakımdan ayrılmakla beraber ülkenin kuruluşu ve edebî dil bakımlarından ayrılmıyordu. Bu yüzden bu devrin âlimlerinin hepsi ortak idi. Meselâ Harezmi, Biruni ve Ebu Nasır Farabîlerin, hangi halktan olduklarını ayırtmak de güçtür. Hoca Ahmet Yesevi, Süleyman Bakırgani, Yusuf Has Hacip, Ahmet Yükneki, Sufi Alliyar'ın da durumları aynıdır.

Fakat Özbek halkı XV. asırdan itibaren eski Türk medeniyeti temelinde, kendi yazılı edebiyatlarını ve ilmini geliştirmeye başladı. Bu değerli hazineden Kazak, Kırgız, Türkmen ve Karakalpak halklarının da faydalandığı bilinmektedir. Bu yüzden de bu halkların dünyayı tanıma ilminde Doğu illerinin ve halklarının âlimleriyle klâsik şahsiyetleri önemli yer tutar. Karakalpakların ilim mektebi için, Hive, Türkistan, Sıgnak, Buhara ve Semerkant ayrı bir yer işgal eder.

Karakalpak halkı XIV-XV. asırlarda tam olarak teşekkül etmekle birlikte, halk âlimleri sadece folklorda korunmuştur. Meselâ ozan Soppaslı Sıpira (XIV. asır) Asan Kaygı (XV. asır) Jiyrenşe (XV. asır) Dospanbet (XVI. asır). Bu durumda, Nogay ve Kazak halklarında da rastlanır. Bu durum, XVI. asra kadar devam eder. Kazak ve Kırgız halklarının kaderleri de aynı olur. Karakalpak halkının düşünürlerinin, kendi halkı hakkında yazılı miras bırakması, tarihî şecerelerin yazılması, Haciniyaz ve Berdak zamanından başlar. Lâkin bunu söylemekle, Karakalpakların meşhurları hakkında yakın yıllara kadar miras kalmamış demek istemiyoruz. Çünkü bu miras halkın sözlü hafızasına geçmiştir. Karakalpak halkı kendi geçmişi hakkında 50 ciltten fazla sözlü miras bırakmıştır.

Sadece Karakalpaklar değil, belki Orta Asya'da yaşayan bir çok halk, başlarından dört türlü tarihî devir geçirmiştir:

1-islam öncesi devir 2-Arap ve Fars hakimiyetindeki devir (VI-XIII. asır) 3-Moğollar devri (XIII-XV) 4-Türk halklarının dağılma, bölünme devri(XV. asırdan sonra)

Yani Orta Asya halkları, başlarından bir çok devirler geçirmiş, XX.yy'ın başlarına kadar da onlar çeşitli dilleri kabul edip o dillerle konuşmuştur.

Orta Asya'ya Türk dilinin, Sibiryaya tarafından gelen Hunlarla getirildiği söylenir. Sonraları bu dil, bu bölgelere iyice yerleşip Orta Asya kavimlerinin arasına yayılmıştır. Sonradan, bu dil temelinde Karluk, Oğuz ve Kıpçak boyları gelişmiştir.

Önceleri buralarda Baktriya, Grek ve Dari dillerinin tesiri güçlü olmuş. Bu yüzden bu yerlerde her türlü din ve kültürlerin ortaya çıkışı da tabiidir. Hatta Orta Asya'da eski devirlerden itibaren Zoroastrizm¹ talimatlarının olduğunu da tarih kabul eder. Nökis'ten 30 km. uzaklıkta Şılıpık adlı bir kurgan var. Onun yüksekliği 100 metreden fazladır. Ağız kısmı boşluk olup, tandır şeklinde yapılmıştır. Arkeologların tahminlerine göre bu yerden, çok önceki devirlerde ölen insanları gömmek için faydalanılmıştır. Bazı arkeologlar "Ölüleri kuzgunlara yedirilip kemikleri atılmış" derken, bazıları da "Cesetler ateşte yakılıp külü savrulmuş" derler. Yani bu izler, eski Harezmi'de Zoroastrizm talimatlarının olduğunu gösterir.

Karakalpak destanlarının eski tabakaları, matriarhat (anaerkil) zamanlar ile uyuşur. Çünkü kadınların yurt idare edişi, bununla bağlantılı olarak sağ memelerini yakarak ok atmaları, devrimizden çok öncedir.

Fakat destanda sözü edilen olaylar, çok eski devirleri hatırlatır. Bu durumu "Kırk Kız" destanında da görüyoruz. "Şeriyar" destanında bundan da eski devirlere uygun düşen mitolojik yollarla, dağların konuşması, insanın taşa dönüşüp dirilmesi, bebeklerin havuza atılsa da ölmemesi, bir ipten kırk bin askere elbise, bir taneden (tohumdan) kırk bin askere yiyecek hazırlamak gibi olağan üstü büyümler, çağımızın ilmi düşüncelerine hiç de uygun düşmez; masallardaki dev ve peri inanışları, ateşe, yere, suya, Güneş'e ve Ay'a tapınmaların temelleri sezilir. Bu, elbette İslâm öncesi devirlerle ilgilidir. Hatta günümüzde bazı insanlar arasında, eve gelin gelirken ocağa yağ dökmek, harman atacağı zaman rüzgâr esmezse "Aydar! Aydar!" diyerek rüzgâr tanrısının adını söylemek, gökyüzünü bulut kapladığında bazı çocukların "Ben annemin ilk çocuğuyum, yağma güneşim yağma!" diye yalvarmaları, çok eski devirlerden kalan inançlardır.

Karakalpaktaki falcılık sanatı da çok eski devirlerden kalmıştır. Bunu bazı araştırmacılar İslâm'la ilişkilendirirler. Fakat İslam büyü ile hiçbir zaman uzlaşmaz. Bir başka grup ise bunları Moğol şamanları ile bağdaştırır. Şamanlar da su yoluyla hareket eder. Büyücüler ise ateş vasıtasıyla hareket ederler. Demek ki bu işlerin temelleri farklıdır.

Büyücü, kılıç üstünde oynayarak kıpkızıl kuru yalar. Bu işte hipnozluk unsurların olması da mümkündür. Büyücülük, babadan oğula miras olarak geçer.

Karakalpaktaki "Tatlı tatlı söylersen, yılan deliğinden çıkar" şeklinde bir söz

¹ Zoroastrizm-Zerdüşlük. Fern, Vergilius; A History of Philosophical Systems, Printed The United States Of America, Newyork, 1950, s: 19-30 Alaaddin Şenel Siyasal Düşünceler Tarihi Bilim ve Banat Yayınları Ankara 1996, s. 94-95-96

vardır. Bu söz gibi, herbir ilimde, sözün karışmadığı yer yoktur. Söz tıba da girip tesir etmiştir. Yani büyücülerin de kendi söyledikleri sözler vardır. Meselâ:

Kergi başlı ker jılan	<i>“Kergi”¹ başlı ker¹ yılan</i>
Kerilip turmay kel beri	<i>Gerilip durma, gel beri</i>
Zähâri küşli uw jılan	<i>Zehri güçlü zehirli yılan</i>
Quwüşımay kel beri	<i>Kaçıp gitme gel beri</i>
Aq qara bas quw bolıp	<i>Ak kara baş kuğu olup</i>
Qanatı serpip suw bolıp	<i>Göl içinde çok peri</i>
Köl işinde köp peri	<i>Çok içinde “kök” peri</i>
Köp işinde köp peri	<i>Çok (halk) içinde çok peri</i>
Oylarımdı tawıp ber	<i>Düşüncemi anla bul</i>
Kök periniñ kepteri	<i>Gök perinin güvercini</i>
Ağa perim aylap kel	<i>Ağa perim dolaş gel</i>
Bala perim jaylap kel	<i>Bala perim dolaş gel</i>
Ärwağı küşli dâw perim	<i>Ruhu güçlü dev perim</i>
Aldına salıp aydap kel	<i>Önüne katıp sürüp gel,</i>

diye söylenir. Fakat bu sözlerin ne zaman ortaya çıktığını kimse bilmez. Aynı şekilde halk arasında “İnsanı söz ile tedavi etmek mümkündür” şeklinde düşünceler ortaya çıkmıştır. Onun eski alâmetlerinden biri “Bedik” ile “Gülapsan” dır. Bu, çocuklarda yara çıkınca söylenen koşuklar olup, Karakalpak folklorunda eski zamanlardan beri vardır. Meselâ:

Bädik bädik bädik-aw bädik qasqır	<i>Bedik, bedik, bedik hey, bedik kurt</i>
Qasqırday qan tamızğan qara basqır	<i>Kurt gibi kan akıtan kara basqır</i>
Jolına jup nan sadaqa qudayım-aw	<i>Yoluna çift ekmek sadaka Allâh'ım</i>
Bädikti temir torğa salıp tasqıl	<i>Bedik'i demir ağa salıp taş kıl</i>

Köş bädik köşer bolsañ saylarğa köş	<i>Git bedik, gider olsan ovaya git,</i>
Saylardağı malı köp baylarğa köş	<i>Ovadaki malı çok zengine git,</i>
Onnan jaylaw tappasañ men aytayın	<i>Orda yaylak bulamazsın ben diyeyim</i>
Xanniñ qızı otırğan jaylarğa köş	<i>Han kızının oturduğu mekâna git</i>

¹ İçine kaşık, çatal vb. şeyler konulan, dört köşeli bir kap, ev eşyası

Bu koşuklar, İslâm sonrası koşuklara hiç benzemiyor. Veya halkın geleneksel tedavî usullerindeki ateşle tütsülemek durumuna veya Massaget –Alan destanlarındaki:

Abıray berseñ ulitan	<i>İzzet versen ulustan</i>
Äjel berseñ qılıştan	<i>Ecel versen kılıştan</i>
Ottan, suwdan asıra	<i>Ateşten-sudan esirge!</i>

şeklinde söylenen koşuk mısralarına bir bakalım. Hepsi bu koşukların eski devirdeki halkların ateşe, suya tapınmalarından çıkmıştır.

Neticede her bir halkın kendine uygun dünya felsefesi vardır. Bunu, Karakalpaklar, eski devirlerde ortaya çıkmış olan efsane ve hikâyeleri yoluyla bildirmek ister. Bu açıdan bakıldığında halkın düşüncesine göre “Yerin altı deniz, onun üstünde büyük balık (veya yayın) yaşıyor, onun üstünde büyük bir öküz, boynuzuyla yeri (dünyayı) kaldırmaktadır. Öküzün boynuzu yorulup dünyayı diğer boynuzuna aktarıırken yer sarsıntısı olmaktadır. Altı katlı göğün ötesinde Allâh yaşamaktadır. O, canlıların dünyasını düzenleyip, insanlar, hayvanlar ve bitkilere gerektiği kadar yağmur (su) gönderir. Eğer gazaplanırsa, şimşek yoluyla insanları tövbeye getirir. Dünyaya getirmek ve can almak kudreti Allâh’ın iradesindedir”. Halkın İslâm’dan önceki inançlarına göre de Allâh takdir ve sınırsız güce sahiptir.

Karakalpaklar “Aydar” adını, rüzgâr ilâhı olarak düşünmemekle beraber onun benzeri olarak düşünür. Çünkü harman savrulacağı günlerde rüzgâr esmezse, onun adını söylerler. Meselâ:

Tolqındı ayda töñkerip	<i>Dalgayı sür dönderip,</i>
Tawlar tursın teñselip	<i>Dağlar dursun sarsılıp,</i>
Eginimniñ qawıgın	<i>Ekinimin kabuğunu,</i>
Uşırıp ket bir kelip	<i>Uçurup git, bir gelip</i>
Aydar! Aydar! Aydar! Aydar!	<i>Aydar! Aydar! Aydar! Aydar!</i>

Ayrıca Karakalpaklar yer, gök, gündüz, gece, ay, yıldız hakkında da farklı düşüncelere sahiptir. Halk, yeri ana diye düşünür. Çünkü insanoglunun aslı topraktandır. İnsan, topraktan yaratılmış ve yine toprağa dönecektir. Ananın, çocuğu doyurduğu gibi, toprak

¹ Bir tür renk

da insanoğlunu doyurur. Gökyüzü ise kudret ve güce sahiptir. Çünkü orada bütün varlıkları yaratan Allâh vardır. O gökten yağmur yağdırıp hayatı korumaktadır, gece ve gündüzü yaratmaktadır. Gündüz, ısı ve ışıktır, hayatta olan yardımseverliğin alâmetidir. İnsanoğlu, bu zaman dilimi içinde, yapılması gereken bütün işleri yapmalıdır. Gece ise, Allâh tarafından verilen bir dinlenme zamanıdır. O yüzden de *“Atacak tana yürüsen de batacak güne yürüme”* der. Çünkü gece, korkuları barındırır. Ay ve yıldız da değerlidir. Onlar sayesinde halk, vakti hesap etmektedir. Karakalpaklar Zühre yıldızını Ay’ın kızı olarak düşünürler.

Çolpan ile Ülker de Ay’a yakın parlak yıldızlardandır. Gök âleminin ünlü yıldızlarından biri, Ülker’e âşık olup onun peşinden yedi gözcüyü göndermiş. Ülker de kaçmış. Yedi asker (gözcü), sabaha kadar onun peşinden gitmiş. İşte bu rivayetler hakkında halk bir çok atasözü söylemiştir. Mesela: *“Toprağın doyurmadığını ben nasıl doyurayım”, “Ere sövsen hile yere sövme”, “Gökyüzü uzak, yer katı”, “Ay etek ile örtülmez”, “Ay gidip esen dön”, “Yıldızı (bahtı) açılmayan kızın yüreği buz tutar”, “Ay gibi açılana, gece gibi kararan öş”* vb.

Karakalpakların eski devirlerden kalan miraslarında çeşitli totemlik, kültük inanışları vardır. (Düzde kalan erkek bebeğe kurt, kendi sütünü verip büyütür veya kız bebeğe geyiğin yardım ettiğinin belirtilerinin, zulm ile adalet, sert ile yumuşak, güzellik ile çirkinlik arasındaki mücadelelerin eski devirlerden başladığı sezilir.) Halk domuz, öküz ve eşeği akılsız, düşüncesiz olarak görür. Aslan ile kurt yırtıcı; çakal ile tilki hilekâr; yılan, çıyan kötü; kırlangıçla güvercin insana dost; kuğu uğurlu (mübarek) kuş olarak düşünülür.

Eski Harezmi’deki yazı kültürü çok eski zamanlardan başlamakla birlikte, baskıncılar onları yok etmişlerdir. Yine de eski Harezmi yazıtları, Arami yazıtları ile birlikte zikredilir. Bu yazıtlardan eski devirdeki Harezmi’ye yerleşmiş olan Karakalpakların ataları da faydalanmış olmalıdır. Bundan başka Aral boylarına yerleşmiş olan Sak ve Massaget kavimlerinin *“sözsüz (yazısız) hat”*tan, aynı şekilde faydalanma usûllerine bugünkü Karakalpak folklorunda rastlanması, insanları çok şaşırtmaktadır. Buna ilk olarak İskit padişahının, İran padişahı Dara’ya yolladığı bilmece mektubunda rastlanır. Bu *“sözsüz hat”*ın aslı *“Kuş, geyik, kurbağa ve beş oktan ibaret”*tir. Onun manası *“İranlılar, siz kuş gibi uçucu, geyik gibi koşucu ve kurbağa gibi su altında gizlenici olmasanız, bizler sizi okla öldürürüz”* demektir. Böyle

“sözsüz hat”lar. sonraki devirlerde de padişahlara elçiler yoluyla gönderilip, ülkelerin birbirlerine bakış tarzlarını ifade etmiştir. Bu şekildeki “*bilmece mektuplara*” Karakalpak efsane ve masallarında da rastlanır. Meselâ: “*Ziyne ve Ziyba*” masalında asker çocuğun. Abdullah’ın babasının yayından iki taşı fırlatması “Çocuğun, bir adamla birlikte zindana düştü” şeklinde bildirmesi veya yayın tepesini üç kez tepmesinin, “Çocuğun sadece üç gün süresi kaldı” anlamına gelmesi gibi. Bu “bilmece mektup”larda “ayna”, “göl” manasında; “tarak”, “orman” manasında kullanılmıştır. Bunlar eski devrin kültürel mirasları olup, sonradan folklorla geçmiştir.

Buna göre, Karakalpakların eski devir mirasları, Arap, Fars, Moğol devrindeki miraslardan da ayrılmaktadır.

XIII. asırdaki Moğol akınları, Asya’nın büyük bir kısmını, bu arada Türkçe konuşan halkların tamamını kendisine tâbi kıldığı için, ilim ve fen sahasında yenilikler olmadı. Çünkü Moğollar, az veya çok bütün halklara hükmettiler. Onlardaki sert askerî feodalizm, sadece silah gücüyle insanları öldürüp korkutup baskıncılık yapmaları ve bir çok ülkenin zenginliklerini sahiplenmeleri sonucunu doğurdu. Bu yüzden de Moğolların hakimiyetindeki yerler manevî bakımdan çok fakir oldu. Onlar ilim yönünden de hayli aşağıda idiler. Bu yüzden Moğolların, atalarını Türklere yakınlaştırıp bazı şecereler yazdırmaktan başka çareleri kalmadı. Okur yazar olanların sayısı çok az olduğu için de Türk dilini ülke dili olarak kabul ettiler. Bu yüzden Arap ve Fars dillerini bir yana bırakıp Türk dilini yüceltmeye başladılar. Ayrıca Cengiz Han neslinden gelen hanların haddinden fazla çoğalması, onların Türk kavimleri ile münasebetlerini güçlendirip kız alıp vermek suretiyle kavimleri bölmeleri, kavimlerin ayrı bir halk olarak ortaya çıkmasına sebep olur. Bu durum (XIV. asırdan) XVI. asra kadar devam eder. Bu yüzden IX. asırda Kalpaklar, XI. asırda Karabörklüler, XII. asırda Kıpçaklar, XIV. asırda Nogaylılar, XV. asırda Konratlar ve Mangıtlar şeklinde adlandırılan Karakalpak kavimleri, XVI. asırda Karakalpaklılar diye anılmaya başlanır. Bu halk, kendine han seçip ülke olunca, o devirde yenice Moğol ülkesini kurmakta olan Cungarlar, onlara (Karakalpaklara) göz açtırmaz. Çünkü Karakalpaklar, dilleri farklı olmakla birlikte, görünüş itibariyle Cungarlara benzeyen savaşçı bir halktır.

Bu yüzden de Cungarlar, ilk olarak Karakalpaklarla Kazakları sindirmeye, yok etmeye çalışır. Bu inatçı savaşlar iki buçuk asra yakın sürer. Bu sürede Karakalpaklar yedi kez büyük hücumla maruz kalır. Bir milyondan fazla insan ölüp, yarım milyon

kadarı da Cungarlara esir düşer. Bundan dolayı Karakalpak folklorunda Cungarlar, acımasız düşman olarak anlatılır.

Bütün bunları hesaba alınca, Karakalpaklar arasında bu devirlerde ilim ve fennin gelişmesinin mümkün olmadığı anlaşılır. Bu süre içinde yazılı miraslar yok edilmiş, sadece sözlü miraslar kalmıştır. Bu mirası yayanlar, bilge kişilerle, şairler, ozanlar olmuştur. Bu hâl XIV. asırdan başlayıp XIX. asra kadar devam eder. Bu yüzden de Karakalpak millî aydın tipi, XIX. asırda yaşayan Hacınıyaz ve Berdak'la başlar

Yazılı edebiyat Künhoca'dan başlamakla birlikte onun bilimi çok sınırlıdır. Zira o, sadece kendi yaşadığı zaman hakkında fikirler bildirir. Hacınıyaz ve Berdak ise, hem kendi eserlerini yazılı olarak vermişler hem de devrindeki olayları yazarak Karakalpakların, tarihte nasıl bir halk olduğunu, onların ortaya çıkış tarihlerini, bilgelerini ve liderlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. O devre kadar Karakalpaklar arasında yazılı ilimler gelişmemiş olduğu için, bu iki klâsik şahsiyet, Karakalpakların seçeresini yazmayı kendilerine maksat edinmişlerdir.

Lâkin Karakalpakların dünya görüşü, işte bu devirlerden başlayarak gelişme göstermiştir, demek de olmaz. Çünkü bu devirde yazılı edebiyat kendi gelişme istikametini bulmuş olmakla beraber, ilim geniş ölçüde yayılıp gelişemedi. Karakalpaklar arasında okullar açılıp halk, her türlü ilimden haberdar da oldu. Ama halkın kendisini tanıtan millî ve vatanî ilimler, dil, edebiyat, tarih, felsefe ve coğrafya ilimleri de gelişemedi. Gerçi XVIII. asırdan itibaren Karakalpaklar arasında ilmi araştırmalar yapan Rus gezgin âlimlerinin fikirleri mevcuttur. Bu fikirler, o devirdeki Karakalpak hayatını tam aksettirmezler. Dolayısıyla Karakalpaklardaki millî ilimler, ancak XX. asrın başlarında kendini gösterir.

Arap harfleri temelinde ilk Karakalpak alfabesi 1924 yılında Seyfulğabit Macitov tarafından çıkarılır. Sonradan "*Egedeler savatı*", (Yaşlıların Tahsili) 1925 yılında Baskakov'un "*Karakalpak Tiliniñ Oçerkleri*" kitabı çıkar. Bu, Karakalpaklar tarihindeki ilk filolojik eserdir. Bundan on yıl sonra 1934 yılında Karakalpakistan Otonom Cumhuriyeti'nin Rusya'ya tâbi olmasıyla birlikte, bir çok Rus bilgini gelir. Karakalpak dilini araştırmada Prof. S. E. Malov, A. Sokolov, P. Polivanov, N. A. Baskakov ve diğerleri faydalı, çalışmalar yaparlar.

Karakalpak tarihini araştırmada Leningrad'lı âlim P.P. İvanov, büyük işler yapar. Onun gayretiyle 1934 yılında Leningrad'ta "*Karakalpak Halkının Tarihi*" adlı hacimli eseri yayımlanır.

1946 yılından itibaren Karakalpakistan'a S. P. Tolstov liderliğinde arkeolojik ve T. A. Jdanko liderliğinde etnografik uzmanlar gelir. Buna bağlı olarak Tolstov, "*Eski Harezmi*"; Jdanko, "*Karakalpak Halkının Etnografik Öçerki*" eserlerini yazar.

Bu yönde Özbek âlimlerinin eserleri de az değildir. Yahiya Gulamov liderliğinde bir çok tarihçi ve filolog da çalışmalarına katılmıştır.

Bu çalışmalarla Karakalpakların millî ilimleri gelişme kaydetmiştir.

İlk Karakalpak dilcilerinden Genjebay Ubeydullaev, Ahmet Kızırbayev, Aytjan Esemuratov, Köşerbay Berdimuratov, Dosjanbay Nasırov, Esemurat Berdimuratov ve Hüsnettın Hamidovlar yetişir.

Edebiyatçı âlimlerden Necim Devkaraev, Qallı Ayımbetov, İsmayıl Sağıytov, Marat Nurmuhmetov, Sirajettın Ahmetov, Kabil Maksetov ve daha başkalarını zikretmek mümkündür,

5. BEŞİNCİ BÖLÜM

5.1 Karakalpak Halkının Terkibi ve Yurt Yöneten Grupları

Hiçbir halk birdenbire ortaya çıkmaz. Bir halkın başlangıcı herhangi bir şahsın adıyla veya belli bir uruk yahut kavim adıyla ilgilidir. Onlar, kendine uygun bir çok kavmi bir araya getirip uygun bir tür ve dil peyda eder. Buna halk denir. Bu yüzden olsa gerek, her halkın ortaya çıkışı çok uzak devirleri içine alır.

Uruklu, bir çok “*uruk*”u içine alan ve kavimleri ortaya çıkaran birliktir. Bu, “halk”ın ortaya çıkışındaki ikinci basamaktır. Meselâ Karakalpaklar kendi tarihlerinde Müyten, Konrat, Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt diye adlandırılan altı kavmi bir araya getirmiştir. Bunların en güçlülerine “*arıs*” denir. Konrat ile Mangıt gibi. Bunlar da bir çok “birleşme”leri yaşamışlardır. “Nogaylı” ve “Özbekien” “birleşme”leri, bunu açıkça ispatlar. İlmî açıdan bakılırsa bu “birleşme”deki kavimlerin dili, örf ve âdetlerinin birbirine yakın olduğu görülür. Öyle olsa da, bu kavimler XV-XVI. asırlara kadar “halk” adını almak için mücadele etmişlerdir. Bu yüzden Karakalpakların tam bir “halk” olarak teşekkül kaderleri XVI. asra kadar devam eder. XVI. asrın yazılı yâdigârları, tarihte Karakalpak adlı “halk”ın olduğunu ispatlar. Halkın olduğu yerde, onu diğer halklardan ayıran özellikleri, dili, manevi dünyası, liderleri, ülkesi, sınırları ve kendi ordusu da vardır.

Karakalpakların kısaltılarak “kalpak” şeklinde adlandırılmasına, ilk önce IX. asırdaki Arap âlimi A. N. Nouveri’nin eserinde rastlanır. Şimdiki Kazak halkının ve Karakalpakların “kalpak”, Türkmenlerin “ğalpak” diye söylemesine bakılırsa buna da şaşmamak lâzımdır.

Ayrıca bu halkın Harezmi’de ortaya çıktığı da açıktır. O yüzden de Harezmi hanı Altın Taş’ın asker olarak kiralanması kimseyi şaşırtmamalıdır. Karakalpaklar, belki Aral denizi boylarını mekân tutmuş bir kavimdi; o kavmin millî lideri, coğrafi sınırları hakkında hiçbir şey söylenmez. İkinci bilgi, Berdak’ın “Şecere” adlı eserinde verilir. Ona göre Karakalpaklar ve Kazaklar, X. asırda Arap sahabelerinden olan Enes ile Malik tarafından yönetilmiştir. Karakalpakların tek başına bir halk olarak otağ dikişi, Malik’in oğlu Razıhak’tan başlamıştır. Yani Malik oğlu Razıhak, Karakalpakların asıl (ilk) atası olmuştur.

Tarihte Malik Alimuş adlı bir padişah vardır. O, 1123 yılında Yenikent'te han olmuştur. Fakat bu kişiyi tarihçiler sahabe değil, Peçenek diye yorumlarlar. Onun evlâdı Razıhak da Aral boyundaki sahra kavimlerinin hânı olmuştur. Berdak'ın sözünü ettiği Razıhak, bu kişi olmalıdır. Fakat onun hakkında tarihî malumatlar çok azdır. Sadece, “Razıhak, Aral boyu sahra kavimlerinin ilk lideri olmuş” şeklindeki bilgiye sahibiz.

“Karakalpak” adlandırması, Rus dilinde “*çernie klobuki*” diye geçer. Onun Türk diline çevrilmesindeki anlamdaşları “Karabörklüler”, “Karamalakaylılar”, “Karaşapkıliler” şeklinde çeşitlilik arz eder. Bu sebeple bu kavmin X-XII. asırlarda Doğu Avrupa'da ortaya çıkışı da bir çok bilgin için muamma olup, en sonunda onlar, “Karabörklüler” veya “Karakalpakistanlılar”, Peçeneklerin tazyikine maruz kalıp Aral boylarından Don boylarına göçen bir kavimdir; bu kavim Peçeneklerle münasebetine bakmaksızın eski devirlerden itibaren farklı özelliklere sahip olsa gerek” diye tahmin yürütürler. Yine de Avrupa kaynaklarında Karakalpak kavimlerinin hânı hakkında söz edilmez. Peçeneklerin, çekirge gibi batıya doğru hareketine bağlı olarak Don boylarına gelip kalan Karabörklülerin Kiev Kinyazı Svyatoslav ile dostluk anlaşmasını yapıp onun idaresinde askerî hizmette bulunmak istemesi, bu kavmin batı Peçeneklerinden ayrı olduğunu bildirir. Lâkin bu kavmin o devirdeki lideri hakkında yine bilgimiz yoktur. Onlar, Dinyeper'in Ros diye adlandırılan kolu boyunca kendi küçük ülkelerini kurup Kiev Ruslarına tâbi halde yaşamışlardır. Onların liderleri hakkında söz edildiğinde “*köşebiyşi*”, “*jetibiyşi*” adları zikredilir. Demek köşebiy, “avıl oymaklarının beyi” idi. Böyle beylerden yedi tane olması ihtimâldir. Bu yüzden de “jetibiyşi” adı ile onların baş beyi, yani “ağa bey”i olduğunu da anlıyoruz. A. Pletneva, araştırmalarında, onlar Orta Asya'nın Türk kavimlerini hatırlatır. Özellikle millî nakışları, atlarının eyerlerini bezemeleri bakımından Harezmlilere yakındırlar. Bunların içinde Türk ve Berendey kavimleri de olmuştur. İşte bu Karakalpak kavimleri de Karakalpak halkının ortaya çıkışında başlıca yer işgal etmiştir.

Harezmlî Kalpaklar ile Don boyunda görülen Karakalpaklar arasında hissedilir bir ilgi vardır. Çünkü bunların her ikisi de savaşçı halk olan Kalpak'lar, Harezm hanlarının askeri birliği olup yaşarlarken, Don boyundaki Karakalpaklar Kiev Ruslarının askerî müfrezesi olarak kabul edilir.

XII. asırdan itibaren Kıpçaklar, buralara yerleşmeye başlar. Onlar, bu devirde İdil boyundaki Bulgar topraklarını işgal eder; Don etrafındaki yerleri zapteder. Görünüş

ve dil bakımından çok farklı olmayan Karakalpaklar, bunlara, savaşmadan tâbi olur. Böylece XII-XIII. asırda Karakalpaklar, tamamen “Kıpçaklar” adıyla adlandırılır. Bu yüzden de Karakalpak halk koşuklarında :

Bir atıñ Nogaylı bir atıñ qıpşaq   *Bir adın Nogaylı, bir adın Kıpçak*
 Barlığında barsañ, tariyxtı uqsaq   *Hepsinde de varsın, tarihi bilsek*
 Jawgerşilik bärha baxtıñdı tusap   *Savaşçılık daim bahtını bağlayıp*
 Miyraslarıñ oyran bolğan qaraqalpaq   *Mirasların viran olmuş Karakalpak*

diye yazılıdır.

Cengiz Han, XIII. asırda bütün Kıpçak bozkırlarını, aynı zamanda Orta Asya’yı da işgal eder. Bu, Kıpçaklar diye adlandırılan büyük Türk devletinin yıkılması idi. Onun yerine Altın Orda, Çağatay ulusu ve Hulalid ülkeleri ortaya çıkmaya başlar. Cengiz’in ölümünden sonra, onun şehzâdeleri çoğalır ve ülkeler parçalanır. Bu parçalanma küçük hanlar ve emîrler grubunu doğurur.

Cengiz neslinin hepsi de güçlü, yiğit liderler değildir. Bundan dolayı zayıf han etrafındaki güçlü liderlerin hareketine dayalı olarak emîrler evlâdı ortaya çıkar. Bu emirlere Nogay, Temirlan (Timurlenk) ve Edige’yi örnek göstermek mümkündür. Onların Türk ve Moğol olduğu konusunda tartışma olmuştur. Ama han sulbünden gelmedikleri açıktır. Ayrıca onların idaresindeki askerlerin hepsi Moğolların sol kanadı olarak düşünülüp, Türk askerlerine kumanda ettikleri kabul edilmektedir. Bundan dolayı onlar, bir çok kaynakta Türk diye adlandırılmaktadır. Onlardan biri, Özbek han zamanındaki en güçlü emir olan Nogay, kendi adıyla anılan “Nogaylı” namındaki Türk halklarının “birlik”ini kurmuştur. Bu “birliğin”nin içinde, on Türk kavmi vardır. Lâkin Nogaylı devrinin edebî mirasları, sadece Karakalpaklar ve Nogaylarda muhafaza edilmiştir. Onun bazı parçaları, Karakalpaklarla karışmış olan Kazakların “*kişi jüz*”ünde de vardır. Bunun sebebi, Nogay’ın, Mangıt kavmi arasından çıkmış olmasıdır. Çünkü Karakalpakların iki boyu olan Konrat ve Mangıt, Altın Orda’nın çöküş devrinde gâh birleşip gâh ayrılmışlardır. Buna, Altın Orda’da peyda olan en güçlü emîrlerden Nogay ile Edige’nin, Mangıt kavminden çıkması sebep olmuştur. Buna, göre han ve emîrler arasında da bölünmeler olmuştur. Bazı kaynaklarda Konrat ile Mangıt urukları, Moğollarda da var denilir. Ancak Konrat ve Mangıt kavimlerine ilk defa VI. asırda Altay etrafında yaşayan Türkler arasında rastlanır. Cengiz Han’ın, özel olarak şecereler

yazdığını daha önce belirtmiştik. Bundan dolayı en güçlü kavimler olan Konrat'la Mangıt'ı kendisine yakın göstermeye mecbur olmuş olması da mümkündür. Bazı kaynaklarda “*Bu iki Türk kavmi, kendi güzel ve edepli kızları yoluyla Moğol şehzadelerine dünür oldu*”, şeklide ifadeler vardır. Bu doğrudur. Çünkü Jaşı'nın (Çuçi) hanımı Konrat'ın kızı Batu ile Berke'nin eşleri de Mangıt'ın kızlarıdır.

Bu açıdan bakıldığında Karakalpakların, Nogay'ı kendi atalarından biri olarak görmelerinde haklılık payı vardır. Çünkü Karakalpak destanlarının hepsi de “Nogaylı elinde” diye başlar. Bunu, XIV. asırdaki Karakalpakları yöneten hanlardan bir iz diye görmek mümkündür. Bu izlerden biri de, XV. asırda yaşayan Mangıtların emîri Edige'dir. Edige, Nogay'ın mirasçısı değil ama Mangıtların arasından çıkmış biridir. O yüzden de Edige'nin gücü ve hakimiyeti, Karakalpaklar arasında çok fazla yayılmıştır. Hatta Edige adlı büyük bir destan da vardır. Halk, “*Bu destan terennüm edilirse gün yağar*” şeklinde bir düşünceye sahiptir. Onun için de halk inancında Edige, Karakalpak halkının atası, yiğitlerin pîri olarak bilinir. Önceleri onun ismini kutsayıp, kabrini dolandırıp, atlarını da tedavi etmişlerdir. Edige, 1360-1419 yılları arasında yaşamış tarihî bir şahsiyettir. Onun ismi Ak Orda hanı olan Orıs Han ile birlikte anılır. Ancak o, Türk kavimlerinin bayrağını yüceltmeye kendini adanmış ve Mangıtlarla Konratları birleştirmiştir. Önceleri Türkistan'daki Orıs Han askerinin komutanı olsa da, sonradan Emir Timur tarafına geçip, Timur'un Harezm ve Horasan savaşlarına karışmış, yirmi yıl kadar Harezm'de hükümlük etmiş, Türkistan'daki Mangıt kavimlerini Semerkant ve Harezm'e nakletmiştir.

Böylece O, “Edige” destanının çıkışına zemin hazırlamıştır. Edige, 1390 yılında Toktamış'ın ölümünden sonra, Timur'la münasebetini kesip Altın Orda'nın başkenti Saraycık'ı ele geçirmiş. Tuer kinyazlığı ile sıkı münasebetler kurup, Moskova kinyazlığına da korku salmıştır. Fakat Timur'un ölümünden sonra onun etkisi de tamamen yok olmuştur. Sonradan Toktamış'ın evlâtları tarafından kovulmuş ve Harezm'de tekrar 2-3 yıl hanlık etmiş, sonradan Arka Kafkas Nogaylarının içine kaçıp gitmiş ve nihayet o, 1419 yılında Toktamış'ın oğlu Kerimberdi tarafından Terek nehrinin boyunda öldürülmüştür. Bu yüzden de Edige'nin ismi Karakalpak, Kazak ve Özbek arasında ve Nogay ve Tatar halkları arasında iyi bilinmektedir. Bu yüzden, Edige tarafından Türkistan ve Harezm'de kurulan “Mangıt-Konrat” birliğini, Harezm'deki (eski) “Karakalpaklar”, Don boylarındaki “Karakalpaklar”, idil boylarındaki “Nogaylı”

dan sonraki dördüncü merhale diye düşünmek mümkündür. Çünkü Edige, bu devirdeki Karakalpakların altı kavmini, Türkistan ve Harezm'e toplar. Onun idaresinde kendi kavminden topladığı yüz binden fazla seçilmiş asker vardır. Bu askerler Türkistan'da da, Harezm'de de, Saraycık'ta da onun idaresindedir. Yani o, her ülkeye gidişinde askerler de, askerlerle birlikte uluslar da konup göçmektedir. Bu durum, Karakalpaklarla ilgili olan ulusların bir çok ülkeye dağıldığını da gösterir. Ayrıca, Karakalpak folklorunun da bu üç ülkenin eşit tarzda tasvir edilişi, buna açıkça şahitlik eder. Bu açıdan bakıldığında Karakalpaklar, XIV-XVI. asırlarda bu üç ülkenin de halkları olarak görünür.

Bu yüzden Edige, Karakalpakların kültür tarihinde büyük "kült" hâline gelmiştir. Edige destanının en hacimli varyantları Karakalpaklar arasında tespit edilmiştir.

Tarihçilere göre XVI. asırdaki ilk Karakalpak ülkesinin temelini Türkistan hâkimlerinden Okkas Bey atmıştır.

Okkas, bir kaynakta Edige'nin torunu diye zikredilirken, bir kaynakta han, başka bir kaynakta da bey diye anılır. Yani tarihçilerin varlığını ispatladıkları bir şahıstır. "*Özbekistan Halkları Tarihi*"nin "Karakalpaklar" adlı bölümünde, S. K. Kemalov ve T. A. Jdanko'lar da aynı şeyleri söylerler. O, Suğnak'a yakın yerdeki Sirderya'nın beri tarafına Özgen kalesini yaptırıp, kendini han olarak ilân eder. Kendisi, Mangıt kavminin içinden çıkmış olup, Karakalpak halkını tam olarak birleştirip geliştirmede başlıca rolü üstlenmiş olan Musa Bey, İsmail Bey, Tınahmet ve Ormanbet Beylerle sıkı işbirliğine gider. Okkas, 1500 yılında Şeybanî Han ile birlikte olur. Türkistan'daki savaşta ölür. Çocukları Musa, Jamğırşı ve Asan, sonradan Şeybanî Han tarafına geçer. Fakat Şeybanî Han, Maveraünnehr'i zaptedip, Türkistan'ı onlara vermek niyetinden vazgeçince, İdil ve Yayık boylarına koşarak yeniden "Nogaylı'nın altı oğlu" diye anılan Orda Hanlığını kurar.

"Nogaylı'nın altı oğlu", yani Müyten, Konrat, Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt'ın, sonraları, XVI. asrın ikinci yarısında tekrar "Karakalpaklar" olarak adlandırıldığı, tarihte bilinmektedir. Bu devir hakkında, "*Posgan EP*" tarihî destanının "*Zobalañ*" ve "*Topalañ*" kitaplarının yazıldığı bilinmektedir.

Fakat XVI. asrın sonunda Karakalpakları, gerçek anlamda halk olarak birleştiren de, kendi ülkelerine sahip kılan da Ormanbet Bey'dir. Ormanbet'i, sözlü halk tarihi ve folklor, ne kadar yüceltip değer verse de, yazılı tarihteki yeri çok belirsiz kalmıştır.

Ormanbet, tarihî bir şahsiyettir. O, XVI. asrın sonunda (1580-1596 yıllarında), “Nogaylı’nın altı oğlu” ulusunun hanı olmuştur. (Bu ulus, 1590’dan itibaren Karakalpaklar diye anılır) Onun idaresindeki devirde “*Koyun üstüne turgay kuşu, yuva yapacak kadar rahat ve hızlırlu zaman olmuş*” diye hatırlatır halkı. Bu yüzden Karakalpak halkı, onu öz atası olarak görür. Onun hakkında halk:

Jüz jigittiñ işinde	<i>Yüz yiğidin içinde</i>
Eñ jüyriği Ormanbet	<i>En hızlısı Ormanbet,</i>
Mıñ jigittiñ işinde	<i>Bin yiğidin içinde</i>
Mañlay aldı Ormanbet	<i>Seçkin oldu Ormanbet</i>

şeklinde şiir yazmıştır. Fakat bu baht, uzun sürmemiş, 1596 yılında Cungar hanı Horurlık Karakalpaklara savaş açıp, Karakalpaklar yurdunu dağıtır. Ormanbet, halkının millî âzatlığı yolunda kurban olur. Onun hakkında, halk arasında ortaya çıkan “*Ormanbet Bey ölünce*” diye anılan “*tolgav*” ve bu tolgava uygun olarak söylenen dertli bir nağme de vardır. Bu tolgav:

Ormanbet biy ölgende	<i>Ormanbet Bey ölünce</i>
On san Nogay bülgende	<i>On Nogay bölününce</i>
Sebil qalğır ordada	<i>Sebil galğır Orda ‘da</i>
Ul qalmadı qız qaldı	<i>Oğul kalmadı kız kaldı</i>

Edil eldiñ esigi	<i>İdil, yurdun eşiği</i>
Edilde de turmadıñ	<i>İdil’de durmadın</i>
Jayıq jerdiñ besigi	<i>Yayık, yerin beşiği</i>
Jayıqta da turmadıñ	<i>Yayık’ta da durmadın “diye başlar.</i>

Böylece halk, İdil boyunda kendi bilge liderlerinin birinden ayrılıp “*İdil’de halk olmuşuk ;düşman, ergenegimizi kırdı (bozdu). Yayık’ta mekân tutmuşuk ;düşman, jaglawımızı kırdı. Şimdi atamız yiğit Razak’ın bizleri halk edip birleştirdiği Harezmi var. Onun arka tarafında atalarımız Edige ile Okkas’ın kendi Ordasının kurduğu Türkistan var, o tarafa göçelim*” deyip Harezmi ve Türkistan’a doğru göçerler.

Karakalpak kavimlerinin Harezmi'e doğru yoğun göçleri, esasen XIV. asrın ortaları, 1340 yıllarında başlamıştır. Çünkü bu devirde Harezmi'de yerleşmiş olan Konratlar, Hüseyin Süfi-Konrat liderliğinde Altın Orda'dan bağımsız olan kendi ülkesini düzenledi. Hatta sonradan Yenikent'te Hocabeli Bey-Konrat liderliğindeki yine bir Orda'nın ortaya çıktığını görüyoruz Şair Harezmi ona, "*Muhabbetnâme*" adındaki eserini tahsis edip:

Äy aybatlı qoñıratıñ arısları   *Ey heybetli Konrat'ın arsları*

Men heş tñn almadım sizden başqanı   *Ben hiç lâyıq görmedim sizden başkayı*"

diye yazmıştır.

Fakat Ak Orda hanı olan Orıs Han ve ondan sonraki Timur ve Toktamışlar devrinde bu Ordalar da dağıldı. Sonradan Edige ve onun evlâtlarının siyasetini doğru bulan Karakalpak kavimlerinin büyük bir kısmının yine Saraycık etrafına gidip kaldığını anlıyoruz. Hatta bunlardan bazıları, Musa'nın oğlu İsmail devrinde Harezmi'e geri döner.

Meselâ 1540 yıllarında Musa'nın büyük oğlu Şıykım ile Şeydayak (Seytek) arasında anlaşmazlıklar olunca, Şeydak, kendi ulusunu alıp Harezmi'e gelir. Bu yüzden Devkara boyunda hanlık kuran Eşim'i, tarihçiler Şeydayak evlâtlarından diye bilinir.

1558 yılında İdil boyunda peyda olan açlık neticesinde Hojan Bey liderliğindeki Kıtay-Kıpçaklar Harezmi'e doğru göç eder. Hojan Bey, Üstirt eteğinde, tam bu yılda kendi hanlığını kurar. Bu konuda, 1558 yılında Harezmi'e gelen İngiliz tüccarı Antonyo Djentinson, Üstirt'te yine bir Karakalpak hanlığının ortaya çıktığını kitabında yazar.

Bu açıdan bakıldığında, bu devirdeki Karakalpakların kaderi de farklı olmuştur. Lâkin bu devirdeki Karakalpakların büyük çoğunluğu, İdil boyundan Türkistan'a doğru göç etmiştir. Üstirt'te kurulan Hojan (Hocent) hanlığı ise Cungar akınlarına maruz kalıp, sonradan Harezmi'deki Devkara Karakalpaklarına katılmışlardır. Sonuçta, bu devirde de Karakalpaklar iki ülkede görünürler.

Karakalpaklar tarihinde en belirsiz devirlerden biri XVII. asırdır. Fakat XVI. asrın sonu, yani 1598 yılından itibaren Karakalpaklar, kendi millî adı ile Batı ve Doğu kaynaklarında da zikredilmeye başlanır. Bu ad, Buhara hanlığının yarlıklarında söz edilmekle beraber, o devirdeki Doğu tarihçilerinin eserlerinde de vardır. Meselâ o devrin tarihçilerinden olan Hocamkulu Balhi (Belhi)'nin "*Kıpçaklar Tarihi*" kitabında

“Özbekler, Kazaklar ve Karakalpaklar birleşip meclis kurdu” şeklindeki sözleri okunur.

Karakalpaklar hakkında fikirler, o devirlerde yaşayan Buhara ve Kazak hanları kroniklerinde de çok zikredilir. Meselâ İmamkulu (1611-1642), Subhankulu (1680-1702), Az Tevke (1680-1718) ve daha başka hanlar devrini hatırlamak mümkün. Bu devirde Karakalpaklar Buhara ve Kazak hanlarına tâbi olarak yaşadı. Bu yüzden de bunların yöneticileri ve liderleri hakkında özel bilgi yoktur.

Lâkin Karakalpaklar, bir çok mücadeleden sonra 1694 yılından itibaren Türkistan’da kendi hanlığını kurmayı başarır. Meselâ Tobarçık Sultan (1694-1709), Gayıphan (1709-1722), Eşim Muhammet (1722-1723). Bunlar, Cengiz Han neslinin evlâtları olup, sonradan kendilerine Türk hanları demişlerdir.

1723 yılındaki Cungar akınları, Karakalpakların Türkistan’daki hanlık idaresini tamamen ortadan kaldırır.

XVIII. asırdan itibaren Karakalpakların asıl kısmı (çoğunluğu) Harezmi’de görünür. Tarihçi P. P. İvanov, XVIII. -XIX. asırda yaşamış olan Harezmi hanlarından beş hanın, Karakalpaklardan olduğunu söyler. Ayrıca Karakalpaklar Devkara-Çimbay bölgesinde, kendi hanlıklarını kurmak için teşebbüste bulunurlar.

Karakalpaklar, Satemir ve Eşim Muhammet’leri, kendilerine han etmişlerdir. Buna benzer hareket, Konrat bölgesinde de olmuştur. XIV. asırda Harezmi’de bağımsız ve güçlü bir ülke kuran Konratlı Sûfiler hanedanının (sülâlesinin) evlâtları Töremurat Sûfi ve onun torunu Muhammet Pana’nın Konrat kalesinde (şehrinde) hanlık kurmaları, Hive askerlerince bastırılır.

1723 yılında Türkistan’da Cungar akınlarına maruz kalan Karakalpakların büyük çoğunluğu, Aral’a gitmek için Sirderya yakasında yürüyüp Yeniderya etrafında, Kazakların “*kişi jüz*”ünün hanı Ebulhayr’a tâbi olarak yaşarlar. Bu devirde onlara Gayıphan ve Şeyh Murat’lar liderlik etmiştir. Özellikle Maman Bey, halkın millî âzatlığı yolunda mücadele eder. Fakat Karakalpakların Türkistan’dan, Taşkent yoluyla Fergana’da, Buhara yoluyla Kaşkaderya ve Surhanderya’ya giden grupları, kalabalık halklar arasında eriyip gitmiştir. Karakalpaklar, Özbekistan’ın yer adlarına da tesir etmiştir. Meselâ XVIII-XIX. asırdaki Fergana’daki çöl, milletler haritasında “Karakalpak Bozkırları” (Karakalpakskaya Step) diye adlandırılır. O devirdeki etnografların bilgilerine göre buralarda yirmi binden fazla Karakalpak yaşamıştır.

Yine “Yukarı Karakalpaklar” diye adlandırılan bir grup Karakalpak da, İdil ve Yayık boylarına hareket edip Başkurtlara katılarak Sultanmurat adlı kişiyi kendilerine han seçip tarih sahnesinde biraz görüldükten sonra başka halklara karışıp gitmişlerdir. Onun için sadece Yeniderya ve Arka Harezmi Karakalpaklarının şimdiki Karakalpakların aslını oluşturduklarına inanılır.

Fakat bu durumlar da kolay olmamıştır. Halk, Yeniderya boyunda yirmi yıl kadar yaşayıp kendine geldikten sonra “kişi jüz” hanı Ebulhayr ve onun evlâtları olan Eralı ve Nuralı sultanlar, Karakalpaklara çok zulmetmiştir. Bunlar, ekininin ve hayvanının üçte bir vergisine razı olmayıp, hayvanları sürüp, ekinlerini zorla ellerinden almışlardır. Halk, bu musibetten kurtulmak için Rus idaresine geçmeye bel bağlamıştır. Ebulhayr, bundan sonra Karakalpaklar üstüne hücum edip, onları tamamen sindirmiş; bu durum millî âzatlık mücadelesine sebep olmuş ve onun bölgesinde Kıpçakların yığdı Maman Bey ortaya çıkmıştır. Maman Bey, bütün Karakalpak halkını bir araya getirmek istemiştir.

Esengeldi Bey, Konrat sülâlesi tarafında yerini alır. Orınbay Bey, Mangıtları peşine takıp Buhara hanlığı tarafında olduğunu bildirir. Şongara Bey, Kenegesleri peşine çekip, kendisinin Harezmi hanlığı tarafında olduğunu bildirir. Böylece Karakalpaklar, yine perişan olup gider.

Ebulhayr’ın hücumlarına bağlı olarak mal mülkünden ayrılıp ağır eziyetlere uğradıktan sonra Karakalpaklar, XVIII. asrın 40-60’lı yılları arasında Aral denizinin boylarına gelip yerleşir. XIX. asırdaki Hive kroniklerinin yazdığına göre Karakalpakların dört beyi, en üst makamlara kadar çıkarılarak “ağa bey” olarak ünvanlandırılır. Bunların arasında Konrat’ın beyi Aydos, Kenegeslerin beyi Kabil, Mangıtların beyi Devletnazar, Kıpçakların beyi Erejep(Recep)’in adı vardır. Lâkin bu durum, bazı anlaşmazlıkları beraberinde getirmiştir. Sonradan, Karakalpakların birleşen kavimlerinden bir “ağa bey” seçilir: Konrat-Müytlenlere Aydos, Keneges-Mangıt’a Kabil, Kıtay-Kıpçaklara da Erejep. Aradan çok zaman geçmeden bu kaide de değişerek, Konrat boyuna bir “ağa bey”, on dört uruğa bir “ağa bey” seçilir. Bunların içinde en cesuru ve yığdı Aydos Bey’dir. Sonradan o da halkı idare etme işinden tamamen el çekmiştir. Bu durum, 1827-28 yıllarındaki Aydos Bey liderliğindeki Karakalpakların Hive hanlığına karşı millî âzatlık mücadelesinin başlamasına sebep olur. Bunun arkasından 1855-56 yıllarında Ernazar Alagöz liderliğinde bir halk hareketi

(başkaldırısı) vuku bulur ve bu hareket 1858-59 yıllarındaki Karakalpakların Arallı Özbeklerle birleşip Konrat hanlığını kurmak teşebbüsüne kadar gider.

Bu isyanları, Karakalpak beylerinin liderlik mücadelesi gibi değerlendirmek yanlıştır. Çünkü o devirdeki han vergisi, tahıl ve tavuktan başlayıp, insanın kendisine kadar gitmiştir. Hatta bir çok kız ve gelin, “*han vergisi*” diye zorla alınmıştır. Aydos da Ernazar da böylesi bir zulüm vergisine dayanamamışlardır. Bunun sonucunda halk arasında baskıncılık bandalar hareketi artmıştır. Bu yüzden, bu, gerçek manada halkın bağımsızlık yolundaki mücadelesi idi.

6. ALTINCI BÖLÜM

6.1 Karakalpak Halkının Zenaati ve Sanatı

Bir kavmin zenaat ve sanatı, ençok o kavmin yerleştiği mekânlarda görülür. Tarihçilerin ispat ettiklerine göre Karakalpakların asıl eski mekânı Harezmi'dir. Bu ülkenin tarihini Karakalpaktan ayırmak mümkün değildir. Onun için de Karakalpakların temel etnografik özelliklerini belirlemede Harezmi, temel basamaktır. Çünkü önceki devir Harezmi'nin eski kalelerinde bulunan kerpiçler, Karakalpakların bütün uruklarıyla damgalarını muhafaza etmesi, bunu açıkça ispatlar.

Ünlü arkeolog S. P. Tolstov, kendi eserlerinde "*Karakalpakların tarihini, Harezmi tarihinden ayrı düşünmek mümkün değildir*" der. Çünkü eski Harezmi'de bulunan arkeolojik nesnelere, günümüz Karakalpak nesneleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Yukarıdaki fikirler, İ. V. Yogodin, P. Malinov, E. E. Biyjanov, M. T. Törebekov, M. Ş. Kıdırniyazov, E. E. Nerazik ve O. T. Dospanov'un eserlerinde de vardır.

Bu açıdan bakıldığında Karakalpak halkının kendine has özellikleri XIV. asırdan sonraki devirleri içine alır. Ama yine de böyle bir sınırlandırma doğru değildir. Çünkü Karakalpaklar, diğer halklarla birlikte eski devirlerde de epeyce miras bırakmıştır. Bu miraslar, Karakalpak halkının tek başına kendisine ait olmasa da etnografik özellikleri bakımından onlardan ayrılır. Bunu arkeologlar da etnografikler de doğrular.

Karakalpak kültürünün eski dönemlerini belirlemede, her devirde ortaya çıkan arkeolojik kazıların önemi büyüktür.

Karakalpakistan'daki ilk arkeolojik kazılar, 1928 yılında Yakubovski liderliğinde gerçekleşir. Bu araştırma, başlıca Hoceli kalesinin (şehrinin) etrafında olup "*Mazlumhan Güzel*" ve "*Gevir Kale*" surlarını açar. Bundan sekiz yıl sonra gelen Yahya Gulamov heyeti, İslâm'dan önceki Zaroostriзм öğretilerinin surlarını öğrenip, Mangıt ve Kıpçak etrafında hacimli çalışmalar yapar. Akabinde, 1937 yılında bütün Harezmi bölgesini dolaşarak kendi çalışmalarına başlayan S. P. Tolstov, bu ülkenin geçmiş devirlerini öğrenir. Bu çalışmaların sonunda Tolstov, 1947-48 yıllarında "*Eski Harezmi*" ve "*Eski Harezmi Medeniyetini Araştırma*" adlı eserlerini çıkarır.

Bu değerli bilgin, buralarda IV-VI. asırdaki olayların tanığı olur. Özellikle “*Toprak Kale*”, “*Cömert Kusap*”, “*Aybüyük*” kazıları, pek çok bilgi verir, Tolstov, buralarda eski devirlerden asrımıza gelinceye kadar Harezmi’de yaşayan halkların ev tarzlarını, eşya ve süs nesnelerini bulur.

Bundan hareketle Tolstov, Karakalpakların aslının Harezmi’den çıktığını ispatlar. Özellikle Karakalpak kızlarının başlarına giydikleri “sevkele” ve eski kurganlarda yığılı duran kerpiçlerde Karakalpak kavimlerinin damgalarının korunduğunu delil gösterir.

Bu heyetin sanatkârı İ. V. Savitski’nin Karakalpak sanatına tamamen âşık olup, en sonunda Nökis’te kalıp *Karakalpak Güzel Sanatlar Müzesini* kurmuştur.

Yine İ. V. Yagodin liderliğindeki “*Amuderya’nın döküldüğü yerdeki yazıt ve yâdigarları araştırmak*” heyeti “*Hayvan Kale*” ve Üstrit kültür yâdigarlarını tesbit etmiştir. Bu tesbitler Karakalpakların tarihi için bir yenilik olmuştur.

Herbir halkın, kavmin hatta insanın dünyaya gelişi, medenî ve kültürel gelişmesi evden başlar. Bu yüzden “İlk Karakalpak evi nasıldı?” sorusu akla gelir. Bu soruya cevap vermek için önce “Türk kavimlerinin evleri nasıldı? Karakalpak halkı tek başına halk olduktan sonra, evlerinde ne gibi değişiklikler oldu?” sorularının cevabını bulmak gerekir. Meselâ “*kara üy*” (kara çadır) kurmak âdeti şimdiki Kazak, Kırgız ve Türkmen halklarında da var. Lâkin bunların hepsi aynı değildir. Karakalpakların “*Ak otağ*”ı kendine özgü farklılıklarla sezilir. Fakat bu evler, belli bir devirde, bir halk tarafından bulunmuştur, demek de olmaz. Çünkü “*Evin (çadırın) aslı kovuk (mağara)*” sözünde olduğu gibi, her halk onu, kendine göre geliştirmiştir. Mimarî farklılıklar sonradan ortaya çıkmıştır.

Karakalpaklarda kara çadır, eski zaman miraslarından hesaplanır. Lâkin bunun gibi çadırlara, Doğu Sibirya’da merkezi Asya’nın çöl bölgelerinde daha çok rastlanır. Âlimlerin tahminine göre bunun gibi çadır çeşitleri Orta Asya’ya, ilk olarak yüzyılımızın başlarında Doğu Sibirya’dan geriye doğru göçen Hunlar tarafından getirilmiştir.

Karakalpak halkının kuruluşuna katılan kavimler bundan önce de kendilerinin ev malzemelerine sahipmişler. Çünkü bu halkta göçebelik sıfatları olmamıştır. Onlar sadece dış düşmanlardan zulüm gördüğünde kendilerinin eski mekânı olan Harezmi’ye geri dönmeye, göçmeye mecbur olmuşlardır. Bu yüzden eski Harezmi şehirlerinin kurulmasıyla da ilgili olmuştur.

Ünlü âlim A. Allamuratov kendinin "*Karakalpakistan'ın Görkemli Hüner Tarihinden*" diye adlandırdığı kitabında "*Yeniderya'nın boyundaki Tegisken Mezarlığı, bizim zamanımıza kadarki IX-VIII. asırlarda yaşayan Savromat kavimlerinin insanları gömme geleneği ile aynı yarı göçebelerin oturduğu yerin nasıl olduğu konusunda tahmin yürütmeye imkân verir*" diye yazmıştır.

Akademisyen S. P. Tolstov ise "Tahta köpir (Tahta Köprü) bölgesinin içinde bulunan dam anıtında eski Harezmi mimarî tarzıyla yarı göçebelerin ev kurma gelenekleri tamamen karışmış. Arkeoloğların tahminince evin ikinci katı keçe ile örtülmüş" diye yazar. Bunun gibi fikirlere bakıldığında Karakalpaklarda yer, (çadır) yapma hüneri çok önceki devirlerde rağbet bulmuş. Fakat dış düşmanlar ile olan mücadeleler onlara çok tesir etmiştir. XIV-XVI. asırdaki arkeolojik kazılar bunun hakkında bir hayli malumat verir.

Bununla birlikte Karakalpaklarda kara çadır kurmak, âdet olmuştur. Bu yüzden kara çadır onların millî özelliklerindedir. Lâkin bu sanatın ne zaman ortaya çıktığı hakkında hiç kimse malumat vermemiştir. Eski Rus tarihlerinde "Laçugi çernix klobukov" yani "Karaböriklilerin çadırı" diye adlandırma vardır. "Laçug" Karakalpakça "*ulaşık*" yani üstü, yan tarafları örtülen çadır. Bunun şekli de kara çadıra benzer. Fakat pek ilkel beş-altı direk birbirine çatılıp kulübe haline getirilip etrafı keçe ile sarılmıştır.

Bunun gibi evler bazen sinemalarda uzak Sibiryalı halklarının yatak yerleri görünümündedir. Kara çadırın eski türleri işte o taraftan yayılmış olması mümkündür. Fakat bunun merkezi Asya'da yayılan türleri tamamen başkadır. Karakalpakların şimdiki kara çadırı onların en mükemmel türüdür.

Kara çadırın aslında Sibiryalı'da yaşayan kavimler yoluyla yayılmış olması da mümkündür. Fakat bunu Cengiz Han devrinde Moğollar yaymıştır demek olmaz. Çünkü XI-XII. asırdaki Harezmi'deki Arıslan ve Tekeş'in padişahlık ettiği devirlere bakalım. Hatta Tekeş'in kabrine yapılan mezarın kendisi de "kara çadır"a benzer. Çadırın yan tarafında on iki köşeli kanat vardır. Tepesi, kara çadırın tepesi gibi yapılmıştır.

Arkeoloğların tahminince o devirdeki evliyaya yapılan mezarların çoğunluğu köşeli olmakla beraber yuvarlak çember şeklinde yapılmış olanları da vardır. Yani onların köşesi 150 santimetre ile 2 metre aralığında keskin kenarlı taşlarla örülmüş duvarlarının sayısı kırk sekiz köşeye kadar devam eder. Demek o devirdeki taş kerpiçten örülen evlerin kendinde de kara çadırın kerege kanatlarının gelenekleri

muhafaza edilmiştir. Elbette o devirde “kerege” olmamıştır. Bunun için de keçe çadırları kurmak için uçları birbirine tutturulan altı veya iki direk dolandırılıp gömülmüştür. Bu kazıklar keçe ile örtüldüğünde aynı o evler türündeki doğru köşeliler ortaya çıkar. Hatta kerpiçten yapılan evler de kara çadıra benzer. Kara çadır da bu yuvarlak evlerin ve çadırların mükemmel türü olması ihtimaldir.

Uzmanların söylediğine bakılırsa *altı kanatlı çadır* “yarı ev”i belirtirmiş. Bunun için de insanlar çocuklarına düğün yaparlarken altı kanatlı; torun sahibi veya torununun torunu olduğunda on iki kanatlı çadır kurulmuş. Buradaki on iki sayısı, on iki ayı (bir yılı) belirtse gerek. Bu yüzden de on iki kanat önce hanın çadırı, sonra beyin çadırı olmuş. Bu yüzden de on iki kanat (veya on iki köşeli ev), önceleri hanın evi, sonraları beyin evi olmuştur. Nihayet zengin, devletli, torunlu ve torununun torunu olan insanlara da izin verilmiştir. Padişah Tekeş’in mezarının on iki köşeli olması da bunu ispatlar.

İşte kara çadırın, esasında bunun gibi geleneklerden ortaya çıkmış olması ihtimali güçlüdür. Halk bir hayli yerleşip, ilim-fen ilgi gördükten sonra çadırın başka türlerini de düşünüp bulmuştur. Kara çadır kurucuları “*üysi*” diye adlanırdı. *Üysilik* eskiden beri gelen bir iş olup babadan oğula geçmiştir. Bunu herhangi biri kurabilme imkânına sahip değildir. Bunun için de hüner gereklidir.

Kara çadır kurma üç basamaktan ibarettir:

1-Kerege, yani çadırın kanatları. Çadırın yan kanadını yapmak için ince ağaç dalı seçilir. Onlar insan boyundan büyükçe kesilip sonra yontulur. Kerege için seçilen ağacın tamamı aynı yükseklikte olmaz. Onların her biri, çift olduğu için iki dal, öküz derisinden yapılmış “*deri ip*” (*teletin*) ile sıkıca bağlanıp sıkıca bağlanır.

Bundan sonra “*şañırak*” yapılır

2-Şañırak denilen şey, çadırın tepesidir yani duman çıkan yeri. Onun için de Karakalpaklarda “şañırak”, “duman” sözleri “ev, aile” anlamında da kullanılır. Evin büyük veya küçük olması şañırağına da bağlıdır.

Meselâ, eski beylerin şañırağı 96 “*uvık*”ı bir araya getirmiş. Bunu bazı âlimler 96 uruğu temsil etmekte diye yorumlarlar. Fakat daha sonraki çadırlarda 60 ve 72 sayısı muhafaza edilmiştir. Bunun temel manası da 12 ayın devri veya altı kavmin büyüyüp gelişmesi olsa gerek. Çünkü 96 sayısı Karakalpak kavimlerinin toplamını bildirirken 60 sayısı 6 uruğun büyümesini, 72 sayısı 12 uruğun toplandığını, bir araya geldiğini ifade eder. Fakat daha sonra yapılan kara çadırlarda bu usûl muhafaza edilmemiştir.

Şaşıracak denilen şey, ortada birleşen dört sıra ağacın birbiriyle kesiştirilerek sağlamlştırılan bir ağaç çemberdir. Onun çevresi matkap ile delinip ona “uvık”ın ucu geçirilir. “Uvık” ise kerege ile şaşırağı birbirine tutturun oval (eğik) kazıklardır.

3-Uvık: Tüfeğe benzeyen eğik şeklindeki çadırın parçasıdır. Çünkü o evin tepesini künbete benzetip toplar. Uviğin sayısı önceleri belli bir şeyi ifade ediyormuş. Fakat sonraki devir uvıklarında bu usüller yeterli derecede korunmamıştır. Çadırların künbet şeklinde yapılması güçlü rüzgârlarda korunmak içindir.

Çadırın “*ergenek*”ini (Çadırın çift kanatlı kapısı) çadırcı (üyşi) değil belki başka ustalar yapar. Halk bununla ilgili çeşitli inançları da dile getirir. Yine de “ergenek” yapmak kolay değildir. O evin göze görünen kapısı olduğu için onu çok kabiliyetli ustalar yapmalıdır. Bu yüzden de ağaca nakış oymak sanatının çok kabiliyetli kişileri gereklidir. Aslına bakılırsa “ergenek” yapmak kuyumculukla denk tutulur. Çünkü bir ergeneği bir yıl boyunca nakışla doldurup yapan ustalar varmış. Bu durumlarda bir çadırı kurmak, iki üç yıla uzayabilir.

Çadırın bundan sonraki eşyaları, “*beybişe*” ile ilgilidir. Beybişe, evin hanımına denir. O tecrübeli bir insan olup en önce zemin yaygısını hazırlar. Bu, nemden korunmak için yapılan hasır “*boyra*” (hasır) ile “*şıpta*” (şeker kamışından dokunan yer yaygısı)dır. Buna ilâveten, evi çepe çevre kuşatan kamıştan “*şiy*” (Kamıştan dokunan ve çadırın “kerege”sinin dışından örtülen örtü) dokunur. Bundan sonraki yaygı, keçe ile palastır. Beybişe, gelinlerin yardımıyla keçe basıp, palas dokur. Keçe, döşeme malzemesi olmakla birlikte evin kenarlarını ve üstünü örtmelidir. Kara çadırın bundan sonraki bezenmesi “*ak baskur*” ve diğer süsleme eşyalarıdır. Bunları da kız çocukları yapar. Anneler “*örmek*”, yani tezgâh yanında oturup kızlarına çadır malzemelerini süslemeyi öğretir. Çünkü el sanatlarını öğrenmek her kız için mecburdur diye düşünülür.

“*Ak baskur*”: Eni 40-50 cm., uzunluğu 12-14 metredir. O her bir kız veya gelinin ustalığına göre yol nakışı örneğinde başka nakışlarla birbiriyle uyumlu dokunmuş olan “uvık”ların keregeye birleştiği yerden çekilir. Ak baskurun nakışları ortasından başlayıp iki ucuna doğru aynı usülde dokunur. Bunun dışında “yan bağ”, “kıvrım bağ” ve başka el hüneri çeşitleri de esasen otağı süslemek için kullanılır. Bunların her biri ayrı kalıp ve şekillerde olabilir. Fakat millî nakışın dışına çıkılmaz. Çoğunlukla koç boynuzlu, gül çiçekli, düz çizgili türde, kırmızı, yeşil, mavi, beyaz ve sarı renkli nakışlar kullanılır.

Ev eşyalarından olan sandık ve “*sabayak*”, ardıç ağacından, ustalarca yapılır ve bunların ön yüzü millî nakışlar ile süslenir. Ardıç sandıklarda pahalı eşyalar, giyimler saklanırken, “*sabayak*”ta, gündelik zaruri eşyalar (çaydanlık, fincan vb.) saklanır.

Bunun dışında kadın ve kızların kendilerine özgü eşyalar, kullanılan eşyaların konuldukları kap, tabak-kaşık konulan kap, sandık veya ardıç ağacının üstüne giyim kuşamların istif edilip konulduğu bohça “*boğjama*,” “*karşın*” nakışlı hurç), sefere çıkılırken alınan heybe, “*saykalta*”(su kabı) ve başka eşyalar kadın ve kızlar tarafından dokunur. Onların örneği kilim dokuma sanatına çok yakındır.

Bunlar, “Türkmen heybesi”, “Karakalpak heybesi” diye adlandırılır.Çünkü, aralarında nakış açısından bir hayli fark vardır. Kadın ve kızlar bunların dışında “*körpeşe*” (yorgan) ve yastık yapmada da kendi hünerlerini gösterirler.

Karakalpakistanın geçimi, üç ayrı sahada kendini gösterir: 1-Çiftçilik, 2-Hayvancılık, 3-Avcılık

Bunların üçü de birbirinden geri kalmaz. Sanayinin çok az gelişmesine bakmaksızın iki çeşit ustalık hüneri çıkmıştır: 1-Ağaç ustalığı, 2-Demirci ustalığı

Birinci sırada ev için zaruri olan demirden işlenmiş eşyalar:bıçak, balta, bel, orak, kazma, pulluk, kazan, ocak, güğüm ve başka eşyalar demirci ustaları tarafından yapılmıştır. Kaşık, kepçe, tabak ve başka eşyaları ise ağaç ustaları yapmıştır.

Karakalpakistan esasen arpa, buğday, mısır, darı, pirinç, fasülye, kavun, karpuz, aşkabak, pilavkabak, kabak ve başka ekin, bitki türleri ekerler. Ekinler orak ile biçilip hayvanların yardımıyla toplanır. Yüksek yerlere su çıkarmak için çukurlardan faydalanılır. Bundan başka yeri sürmek için saban, mala, tahıl taşımak için araba, hatta harman savurmak için küreklere kadar (her şey) ağaç ustaları tarafından yapılmıştır. Ekinin tanesi yiyecek olurken kökleri ile kabukları hayvanlara verilir. Susamdan yağ için faydalanılırken kendinden de yağ alınmakla birlikte, onun kabuğundan “*şiy*” ve “*şıpta*” dokunan iplerden başlayıp, mal ve at bağlanan ipler örülür.

Bazı ürünlerden günlük hayatta gerekli olacak eşyalar yapılmıştır. Meselâ, “*su kabağı*” su konulan kap; “*ağız kabağı*”, yoğurt mayalanan kap; “*çengelkabak*”, “*sarkum*” (saplı su kabı) veya çömlek; “*dasmalkabak*”, (kazan yıkanılan kap); “*nasıbaykabak*” (enfiye maddesi konulan kabak), “*şakşa*” (enfiye kutusu) ve daha başkaları.

Hayvanlar, yiyeceğimizi temin eden canlılar olmakla birlikte onların yününden de faydalanılmıştır. Meselâ, koyun, keçi, deve yünleriyle kilim, palas, cepken ve otağın süslenmesine yarayan eşyalar işlenmiştir. Boyamak için de her türlü bitkinin kabuğu ve kökünden faydalanılmıştır. İnek derisinden deri ceket palto hazırlanır. Eşek, öküz, develerden ise güç ve vasıta olarak faydalanılmış. Eşek sadece yük hayvanı olarak düşünülür. Kısrak sütünden kımız, deve sütünden “şubat” yapılmıştır. Koşucu atlar ise yiğidin kanadı olmuştur. Onlar, uzak seferlerde vasıta hizmetini yerine getirip, bayram, düğünlerde yarışlara katılıp “kökmar” (iki tarafa bölünerek at üzerinde oğlak ve keçi derisini çekerek oynanan oyun) oyununda, avcılıkta en önemli hizmetleri yerine getirmiştir. Deve ve koyun yünü çok değerlidir. Onların yününden keçe basılıp yular ipleri için de faydalanılmıştır. Tahıl konulan kaplar da yünden dokunmuştur.

Hayvan sütünden “irişmik” (kesilmiş sütün kaynatılmasıyla elde edilen bir süt ürünü), ayran, süzme, “torak” (tulum peyniri), “kurt” (kurut) ve tereyağ hazırlanır.

Meselâ, katıktan yağ almak için en önce “gübi” (yayık) gerekir. Onun içine yoğurt koyulup, uzun saplı, dört köşeli, karıştırıcıyla karıştırılır. Sonradan kaba dökülür. O zaman yoğurttan tereyağı alınır. Bunu da düşünüp bulan, yapan ustalardır. Güç ve yük hayvanı olarak düşünülen at ve eşekler için eyer ve gem yapmak, göğüs kayışı, dizgin dikmek, kamçı dokumakla da ustalar meşgul olmuştur.

Ustalık sanatı her işle ilgili olabilir. Meselâ, çiftçilik için saban, boyunduruk, araba, dibek, atlar için eyer ve eyer takımı, avcılar için kayak ve kapanlar yapmışlardır.

Karakalpaklarda avcılık göl, nehir kıyıları ve ormanlık yerlerde olur. Özellikle balıkçılık çok yaygındır. Buralarda kendir ipinden ve yün ipinden, ağ, “nerete” (balık avlamada kullanılan aletlerden biri), “şolpi” (saplı ağ) ve daha başka malzemeler dokunur; aynı şekilde olta ve olta malzemeleri yapılır. Sığ sularda zıpkından, buz altında balık avlamak için de “ilme”den faydalanılır. Kırdan tavşan, kırğavıl, geyik, tilki ve kurtlar çoktur. Karakalpaklarda yakın zamana kadar tüfek yoktu. Onlar genellikle tuzak ve kapanlardan faydalanmışlardır. Tilki ve kurtlar derisi için avlanırken, diğerleri yiyecek amacıyla avlanmışlardır.

7. YEDİNCİ BÖLÜM

7.1 İşçilik, Ustalık ve El Sanatları

Her halkın kendine göre belli derecede hüneri vardır. Çünkü her memleketin yaşama şartları, geleneği, kendine mahsus hüner ve sanatı ister. Sanatın kıymetlenmesi, ilerlemesi, gelişmesi, ilgi görmesi için halkın sosyal durumlarının da iyi olması gerekir.

Karakalpaklar, eskiden beri bir tarım ülkesidir. Onlar çoğunlukla çiftçilik, hayvancılık ve avcılık ile meşgul olmuşlardır. Bunun için de dünya pazarına çok miktarda av derileri ve tahıl ürünleri çıkarmışlardır. Fakat o vakitteki taşımacılığın zorluğu, başka ülkeler ile olan münasebetleri azaltıp, ülke içinde bütün mesleklerin gelişmesini sağlamıştır. Böylece ülkede her türlü meslek türleri, ustalık, testi ve çömlekçilik, kuyumculuk, değirmen taşı ustalığı, demircilik, çelik işçiliği, bez dokuma, nakış dikme, pek çok insanın ihtiyacı olan eşyaları kendi eliyle yapma zarureti doğmuştur.

“Hayat başka zevk başka” dendiği gibi sanatçılığın da kendine mahsus farklılığı vardır. Ev eşyaları, her usülde yapılabilir. Fakat ustanın sanatı kendine mahsustur. Mesleğin kendisi de tertip ve kabiliyetten çıkar. Bu durum belli meslek adamlarını ortaya çıkarır. Meselâ, ev yapan “evci”, çadır yapan “peşman”, araba, havan-dibek, tabak, kaşık yapan ağaç ustası, kazan, ibrik yapan çelik ustası, bel, kazma, balta yapan demirci, yüzük, küpe, hızma, “heykel” yapan kuyumcu, giyim diken makinacı, çizme diken çizmeci, “malakay” (deriden dikilen kulaklı başlık) diken malakaycı, gön hazırlayan göncü, deri ceket, palto diken deri ceket dikicisi gibi. Bundan başka halk ekin eken çifti, hayvan güdücüsü çoban, av avlayan avcı, balık avlayan balıkçı, yağ çıkarıcısı, oduncu, et kavurucusu, dükkancı, bakkal, süt sağan kişi, dikimci, biçkici, insan tedavi eden tabib, çocuk okutan hoca, ekmekçi, ağaç rendecisi, mühürcü vb. meslek erbabı da vardır.

Ünlü âlim Kalli Ayımbetov’ın bildirdiğine göre eski devirdeki Şımbay (Çımbay) kalesinde sanat sahibi olmayan adamlar da vardır. Meselâ, kumarbazlar, uyuşturucu, enfiye çekenler, çapulcular, tellallar, dolandırıcılar, falcılar, dilenciler, yankesiciler, vb.

Meslek sahiplerinin yeri bir başkadır. Çünkü her çeşit insan, kendi mesleğiyle

olgunlaşır ve tanınır. Bunlar, halkın takdirini de kazanmışlardır. Bazı “eli gül” adamlar, kendi mirasını evlâtlarına devrederler ve itibar kazanırlar.

Bu değer biçilmez mirasın örnekleri halk müzelerindedir. Bunun için de Amerikalı âlimler her bir küçük halkın el sanatları ile boş yere ilgilenmiyorlar. Karakalpakistan ülkesini tanıtan müzede halkın asırdan asıra miras bıraktığı son derece güzel el sanatları muhafaza edilmektedir. Elbette bu, halk ustaları eliyle meydana getirilen büyük hazinelerdir. Bunun için de ustalığı, Karakalpak halkının ata mesleği diye adlandırmak mümkündür. Bu çerçevede, Karakalpak halkının ustalığı iki bölüme ayrılabilir.

1-Ağaç ustalığı: Ağaç ustalığı, ağaçtan eşya yapmaya dayanır. Onun geçmişi, demire göre yakın görünmekle birlikte âlimler onun çok eski yıllardan beri var olduğunu ispatlamışlardır. Çünkü ağaç, hazır işlenmemiş bir maddedir. O her ülkede bulunabilir. İster köy ister şehir olsun neticede ağaç bulunur. Bunun için de ülkenin gelişmiş veya gelişmemiş olması farketmez. Fakat ağaçlar, metal gibi uzun ömürlü değildir. Bu sebepten zamanımıza kadar ulaşmamış olması da mümkün ve normaldir. Lâkin bir çok halkın sanatkarlığı ağaçtan başlar.

2-Demir, “şoyın” ve bakır sanatkârlığı: Bu maddeler gerçekten de uzun ömürlüdür. O yüzden de bunlardan yapılan eşyalar, eski devir mirasları olarak kabul edilir. Bu iki ustalık da güzel sanatlarla ilgilidir. Onun için de ağaç ustalığındaki sandık ve ev nakışları ile kopuz ve dütarlara kuyumcuların yaptığı sanatkârane işlemlere, kadın ve kızların takılarına âlimler ayrı bir değer verir.

Karakalpakistan etnografyası tarihinde bu istikamette Esbergen Hojahmetov, Aynazar Ötemisov ve Ağınbay Allamuratov’lar çok değerli eserler neşretmişlerdir.

Karakalpak ağaç ustalığının ne zaman ortaya çıktığı hakkında tahmin yürütmek zordur. Asrımızdan önceki asırlarda yaşamış olan Grek tarihçisi Herodot Karakalpak kavimleri ile ilgisi olan Aral boylarındaki “Sak” ve “Massaget”ler hakkında söz etmekte, onlarda altın ve bakırın çok olduğunu ifade etmekte, ayrıca ağaçtan yapılan yay ve ağaç arabaların var olduğundan söz etmektedir. Demek ki arabacılık sanatı o devirlerde ortaya çıktığından, onu sonraki devirlerle irtibatlandırmak olmaz. Fakat Karakalpakların tarihi çok geç araştırıldığı için bu konuda sadece son devirlerde yazılmış kaynaklara sahibiz. Ancak ağaç ustalarının yaptığı sandık, beşik, araba gibi eşyalara, çeşitli devirlerde yaratılan destan ve tarihî kaynaklarda çok rastlanır. Meselâ:

Ġodalak arba jürmestey *“Kodalak araba gitmeyen*
 Qaġawiymedi eliñiz *Kaġaviy mi idi yurdumuz.*
 Telegen arba jürmestey *Dört tekerlekli araba gitmeyen*
 Gergewlimedi eliñiz *Gergevli mi idi yurdumuz* (Edige destanından)

veya eski devirlerde ortaya çıkmış olan halk koşuklarında:

Qaraġım meniñ jasında *Yavrum benim yaşında*
 Jasil qalpaq basında *Yeşil kalpak başında*
 Aşeköyli aq otaw *Nakişli ak otaġ*
 Aġasınıñ qasında *Aġasının karşısında*

diyen halk koşuklarına bakalım. Bu kaynaklardaki “*godalak araba*”, “*telegen araba*”, “Ak otaġ”, yakın yılların mirası değildir. Veya önceki devirlerden başlayıp kıpçaklara parola olmuş. “*Toksaba*”nın aslı da ağaçtandır. O da bazı ustalar tarafından yapılmaktadır. Bir diġer eşya, ağaçtan yapılan eyerdir. Bunun dışında kanatlı kapı, çam ağacından saplı mızrak vb. eşyalar, tarihin çeşitli devirlerinde görölmektedir.

Türklerin şeceresini yazan Ebulgazi Bahadır Han da Karakalpaklar etnogenezinde önemli yere sahip olan Kanlı kavminin atasının da en eski araba ustası olduğunu yazar. Ayrıca “kanlı” şeklindeki adlandırmanın, aslında arabanın gürültüsünden kaynaklandığını belirtir. Bu konuda meşhur Karakalpak klâsik şairi Berdak, Şecere’inde:

Şunda Qañlı usta boldı *Orda kanlı usta vardı*
 Qaġıp silkip arba qıldı *Kesip biçip araba yaptı*
 Jup şüyin Şüyit saldı *Çift “şüy”ini Şüyit saldı*
 Şundan Şüyit bolġan eken *Ondan Şüyit olmuş imiş*

diye yazmıştır. Bunun için de Karakalpaklarda, arabaya hürmet gösterilir. Bu, ülkeyi halkı buluşturma nişani olarak görülür. Meselâ, araba çift boylu, altı bölümlüdür. Tarihte ülkeyi birleştirmek halkı buluşturmak için şunlar düşünölmüş olabilir. Buna göre Karakalpak halkının çift boy altı kavim olması pek çok âlimi düşündörmektedir. Ne de olsa Karakalpaklar ustalıġa bir hayli hürmet etmişlerdir. Bu konuda ünlü tarihçi

ve etnograf Aynazar Ötemisov'un XIX ve XX. asrın ilk yıllarındaki Karakalpak ustalığı için ithaf edilen "*Karakalpakların Hüner-Meslekleri*" (Nökis, "Karakalpakistan" yayını 1991) kitabı da kıymetli malumatlar vermiştir. Bu âlimin yazdıklarına bakılırsa 1912 yılında Amuderya bölümünde 204 aileye bir ağaç ustası düşmektedir. İ. V. Savitskiy'in malumatlarına göre ise 96 aileye bir usta hizmet etmiştir. Ustaların yaptığı eşyalar, her devrin ihtiyacına, isteğine göre değişir. Meselâ, XX. asrın başlarında yaşayan ustalar, çıkırık, künde, boyunduruk, mala, araba, kayık, yalak, kızak, tahta testi, su kabı, dibek ve tokmağı, beşik, tabak, kaşık, çarık, kirman, yere sabit tezgâh, pamuk ve yün tezgâh, vb. eşyalar yapmışlar.

Esbergen Hocahmetov, Lada Tolstova, Aynazar Ötemisovlar, eserlerinde, Karakalpakların 7-14 atasından beri gelen ağaç ustalarının olduğunu söylemişlerdir. Fakat onların zaman içinde gelişen nakışları nesilden nesile açıkça ortaya konulamamış, tesbit edilememiştir.

Ünlü güzel sanatlar araştırmacısı Ağınbay Allamuratov, Karakalpak kuyumcularının nakışlarını ortaya çıkarmak için çalışmıştır. Fakat bu da tam değildir.

Kegeyli bölgesinin etrafındaki Meteke Jumanazarov ve Kaniyaz Habibullaev adlarındaki çiftlikler, usta bakımından zengin yerler idi.

Karakalpaklar etnolojisiyle ilgisi olan eski Sak ve Massegetlerde altın, gümüş, bakır, işleme çok miktarda vardır. Bu da Karakalpaklarda kuyumculuk sanatının da çok eski devirlerden başladığını göstermektedir. Eski ustalar altın, gümüş, bakır, kurşun karışık demir (şoyın) ve demirlerden, saray kuruluşlarında da faydalanmışlardır. Bununla ilgili farklı bilgilere halk destanlarında rastlanır. Meselâ "Kırk Kız" destanındaki şu dörtlüklere bakalım:

On toğız ay miywalıday atawğa	<i>Ondokuz ay Meyveli adlı adaya</i>
Qala menen berik qorğan saldırdıñ	<i>Şehir ile sağlam kale yaptırdın</i>
Därwazasın şoyın menen quydırıp	<i>Kapısını tunçlar ile döktürüp</i>
Aldın sänlep altın menen oydırdıñ	<i>Önünü bezeyip altın ile nakşettin</i>

Burada belirtildiğine göre demircilik, "şoyın" cılık çok eski zamanlardan beri meslek olarak mevcuttur.

Tarihçi ve etnograf Aynazar Ötemisov, "*Karakalpakların El Sanatları*" adlı eserinde" XX. asrın başlarında Karakalpakistan'da 1445 meslekçi, zanaatkâr olduğunu

söyler. Bunlardan 304 aileye bir demirci usta, 204 aileye bir ağaç ustası ve 87 aileye bir çizmecî hizmet etmiştir. Bu kitapta Karakalpakların en ünlü demirci ustaları olan Esemurat Ata ve Abdisamet Atalardan da söz edilir.

Karakalpaklarda kuyumculuk, keçecilik ve dokumacılık sanatının yeri başkadır. Çünkü bunlar sadece mal değil, belki güzel sanatların bir türüdür. Meselenin bu yönünü düşünüp onların az da olsa üzerinde durmak uygundur. Karakalpak güzel sanatının ünlü araştırmacılarından olan Ağınbay Allamuratov'un "Karakalpak Güzel Sanatı Tarihinden", (Karakalpakistan yayını, Nökis 1968), "*Ebedî Miras*", (Bilim yayını 1993) adlı eserlerinde bunun hakkında pek çok kıymetli fikirler ortaya atılmıştır. Yazar bunlardan sadece tarihî etnografik malzeme olarak değil, belki onların dünyadaki güzel sanatların yanındaki değeri ve Karakalpak el sanatlarının mükemmelliği meselelerinden de söz eder.

Meselâ, "sevkele" ile "heykel". Bu eşyaların çok eski devirlere ait olmasının yanında onları yapan ustaların bütün dünya ustalarıyla yarışabilmesi, onların başka ülkelerde görülmemesi, pek çok âlimi düşündürmektedir.

Karakalpak el sanatlarının hakikî millî örneği işte bunlardır, demek mümkündür. Eğer Karakalpaklar (bazılarının söylediğine göre) yakın devirde ortaya çıkmış bir halk ise bu kadar şaşılacak miras nasıl ortaya çıktı? Bir "Gök gömlek" in nakışı dört yılda işlenir, örülür. Demek ki, bunu dikmek için büyük kabiliyet ve sabır gerekmektedir. Sadece kabiliyetli insanların bir eşyayı işlemek için dört yıl boyunca çalışması mümkündür. "*Örmek*" (tezgâhta dokunan bir çeşit kumaş) dokuma, keçe basma, nakış işleme sanatının da durumu aynıdır. Karakalpak nakışları, başka halk nakışlarından bir hayli farklıdır. Dikkatle bakılacak olursa bu nakışların hepsi denilebilir ki bizzat hayattan alınmıştır. Meselâ, tabiat ile ilgili olan yaprak, gül, ay, gün, yıldız, gündelik hayata uygun düşen koç boynuzu, kuş ayağı, kuş kanadı, geometrik armalara benzeyen üç köşeli, eşkenar dörtgen ve dalga tarzlı nakışlar vardır.

Ağınbay Allamuratov, Karakalpakların ağaç oymacılığı sanatı hakkında "Nakış oymak için iki yüzlü bıçak, rende, matkap ve oyma neşteri kullanılmıştır." der. Nakışlanan eşyalar genellikle "Ak dal" dan işlenmiştir. çünkü o yumuşak ve hafiftir, işleme ve taşımada kolaylık sağlar. Bunların dışında kara dal, dut, iğde ve erikler de kullanılmıştır. Lâkin onları nakışa hazırlamanın "gömme", "kaynatma" ve "kurutma" gibi çeşitli yolları vardır. Bu amaçla meselâ tahtanın yüzü, nakış işlenmeden önce kızıl

renkli toprak (Buna *josa* denir ve Kiran Dağı veya Sultan Veyis dağından alınmış) veya yıllık hayvanının bağı, göğsü ile sağlamlaştırılır. Sonunda o, kahverengiye döner. Bu renk sonraları beyaz renklere uygun hale gelip nakşın güzelliğini daha da görünür hale getirir. Nakış örneği bir tek değildir. O, önce keçi derisine oyulmuştur. Bu örnekleri işleyenler, yapanlar ve onu yayanlar da vardır. Fakat onları yazıp yayanlar, genelde ustalar olmuştur. Çünkü ustalar, bazan yaptığı eserle yetinmeyip kendilerinin takip edilmesini isterler.

Bu takipçilik bazan uygun, bazan uygunsuz olmuştur. İnsanlar, en büyük ustaların hem duasını hem de sanatını öğretmesini istemişlerdir. Hatta insanlar, kendilerine yeni nakış örneği alacakları zamanlarda da ustalardan izin isterler. Bu yüzden de ustaların “örnek”leri, (bahşılardan “*sünev jol*”, “*esjan jol*” diye söylediği) onların kabiliyetini de ortaya koyar. Fakat maalesef bu nakış ustaları araştırılmış değildir.

Kemikten nakış oymak için aslında büyük baş hayvanların kaburgasından faydalanılmaktadır. Onun ortası yarıp, içindeki özü çıkarılıp atılır. Tutkalı iyi tutturmak için bıçkı ile bazı yerlerinden çizikler yapılır. Onu ağaca tutturmak için “*bekire*”denilen kırmızı balığın “*torsıldağ*”ından (balığın içinde bulunan uzunca ve içi hava dolu, keseye benzer yumurta gibi ince nesne) yapılan tutkal kullanılır. Torsıldağ, kemiğin görünüşünü (rengini) değiştirmek için darı ile birlikte kaynatılır. Ona nakış oymak için bıçak veya bu işe mahsus yapılmış olan neşterden faydalanılır.

Ağınbay Allamuratov Karakalpak nakışlarını bir çok kollara ayırmıştır. Meselâ, geometrik nakışlar, haç şeklinde kesişen nakışlar (*atanak*), dört köşeli, yuvarlak, yarı yuvarlak, her türlü çizgiler, altı, sekiz köşeli figürler vb.

İ. V. Savitskiy ise Karakalpak nakışlarını ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi, eskiden beri gelen tabiat ve bitkilerle ilgili nakışlardır. Bunlar Hive usûlü ile sıkı bağlantılıdır. İkincisi, geometrik armalar ve hayvan figürleri biçiminde nakışlardır. Nakşın bu örneğinde millî nakışların koç boynuzu örnekleri daha baskın olmuştur. Ünlü etnograf T. A. Jdanko Karakalpaklarda 60’tan fazla millî nakşın olduğunu söyleyerek onların 30’unun adını ve 20 türlü nakış örneğini zikretmiştir.

Ağınbay Allamuratov ise 40’tan fazla nakşı örnek göstermiştir. O, ressamlık sanatından bir hayli haberdar olduğu için de nakışların düzeni ve renklerine de bir hayli

itibar etmiştir. O, başka milletlerin nakışları ile karşılaştırıp bu paha biçilmez mirasın millî özelliklerini belirler.

Karakalpak nakış sanatının yaratıcılarının çoğunluğu kız ve kadınlardır. Onlar “örmek” dokuyup, keçe basıp, “*keste*” (pamuk ipliği ve ipekten dokunup gül nakışlarıyla işlenen kumaş) dikmekle çok meşgul olduklarından mevcut örneklerden faydalanmışlar, ama kendileri de pek çok nakışı düşünüp bulmuşlardır. Türkmen, Özbek, Kazak el sanatının nakışlarını öğrenmekle birlikte bir o kadar da Karakalpak millî nakışlarının farklılıklarını da öne çıkarmışlardır. Bunlar: “*çift boynuz*”, “*tokalak (küt) boynuz*”, “*tay tırnağı*”, “*it tabanı*”, “*karga tırnağı*”, “*kaz boynu*”, “*çayır gülü*”, “*ters budak*”, “*tarak nakış*”, “*düğme baş*” gibi nakışlardır ve genellikle “gömlek yakası”, “beşpent yakası”, “beşpent cebi”, “beşpent önü”, “çay çebi”, “heybe”, “nakışlı hurç” (karşın) nakışlarında çok görülür.

Kuyumculuk sanatının işlemesi ise kendine mhsustur. Bütün dünyayı hayrete düşürecek derece de büyük miras kalmıştır. Bunun için de Karakalpak el sanatının tarihte tuttuğu yerin, sağlam olduğunu söylemek istiyoruz.

8. SEKİZİNCİ BÖLÜM

8.1 Karakalpak Halkının Giyim Kuşamları

Her bir halk arasında görünüş, dil ve giyim, halkın millî vasıflarını bildirmekle birlikte bazı giyim kuşamlarda öne çıkan özellikler bulunmaktadır. Meselâ, kostüm, şalvar, ayakkabı (kundura), çizme, palto ve şapka, dünyanın bir çok ülkelerinde vardır. Yeryüzündeki pek çok halk bu giyimlerden faydalanmıştır. Lâkin böyle olsa da her halkın kendine mahsus millî giyimleri vardır. Çoğu durumlarda her halk kendi giyiminin özellikleri ile ayrılır.

Bazı halklar onları geliştirip bütün yeryüzü halklarının istek ve ilgisini çekmiştir. Bunun için de giyim farklılığı her çeşit halkın millî farklılığı olarak düşünülmüştür. Genellikle halklar bu geleneklere bir hayli değer vermişlerdir. Meselâ, Japonya, Hindistan, Kıtay, Arap ve İran kız ve kadınları hangi ülkelere giderlerse gitsinler, millî giyimlerini giyinirler. Yani Japonya kadınları her zaman beline küçük yastık benzeri birşey bağlarlar. Hint kadınları, gömlek yerine kumaşı vücuduna sararlar. Arap ve İran kadınları çarşaf giyer. Özbek ve Tacik erkekleri üstüne ceket, başına ala takke; Kazaklar “*tumak*” (Kazak şapkası), Kırgızlar “*ak kalpak*”, Türkmen ve Karakalpaklar “*şögirme*” giyerler.

Yani giyim kuşam, her halkın millî farklılıklarının temelini tesis eder. Lâkin giyim farklılığı eski devirlerden itibaren korunmuştur. Çünkü giyim, insanların yaşama durumları, tabiatı, görünüşü ve farklılıklarına göre değişiklik gösterir.

Meselâ, altıncı asırdaki Orhun Yenisey Türklerinin hayat tarzlarıyla ilgili hacimli eser yazan ünlü âlim Bernştam: “*O devirde yaşayan Türk kavimlerinin giyimleri geçmişte birbirinden farklıydı*” diye fikrini belirtmiştir. Lâkin o devirlerin giyimleri büyük farklılıklara sahip değildi. Bernştam, “*Türk kavimlerinin liderleri baş giyimine göre de ayrılabilir*” diye fikir belirtir. Ona göre, baş giyim eski Türklerde büyük yer tutar. Meselâ, Karakalpak halkının tarihi adlandırması da “kalpak” veya “kara kalpak”tır A. N. Kononov ise; “kalpak” sözü eski Türklerde “baş” manasındadır. demıştır. Bunun için Karakalpak halkının adı, baş giyim ile bağlantılıdır. “Kalpak”, baş giyim olmakla birlikte başlıca giyimdir de. Bunun, kalpak, börk, malakay, şögirme gibi çeşitleri vardır. Sonradan Karakalpak kızlarının baş giyimi haline gelen sevkele,

Harezmi padişahlarının tacı olarak kullanılmıştır. Demek ki kalpak, Orta Asya halklarının genelinde vardır. Meselâ, Onbeşinci asırda yaşayan Ali Şir Nevâî:

Özbekim başında qalpaq “Özbekim başında kalpak
İyninde şındağı bar İyninde “şındak”ı var”

diye yazar. Lâkin Orta Asya’da yaşayan halkların kalpağı aynıdır demek zordur. Meselâ, Kazak ve Kırgızların kalpakları bir hayli farklılıklara sahiptir. Bilhassa, bu farklılıklar on dördüncü asırdan sonra ortaya çıkmıştır.

Çünkü Türk kavimleri esasen ondördüncü asırdan sonra kendi başına ayrı halklar haline gelmeye başlamıştır. Bunun için de Orta Asya halklarından millî giyimlerin farklılığının o devirlerden başlaması ihtimaldir.

Bu bağlamda Karakalpak millî baş giyimleri şöyle sıralanabilir: Keçeden işlenen *kara kalpak*, tepesi sivri keçe “*jelle*”, deriden işlenen “*toppi*”, yan tarafı koyun derisi ile pervazlanan “*jatak malaqay*”, “*şögirme*”, “*malakay*”, “*üç kulak*”, “*soppas*” (uzun ve kulaksız şapka), “*takke*” vb. Baş giyim için yün, koyun derisi, tilki, kurt, karsak (tilki cinsinden bir hayvan), tavşan ve fare derilerinden faydalanılmaktadır. Terbiye edilmiş hayvan derileri “*malakay*”ın dışı için kullanılır. Baş giyimini dikmenin bunun gibi usülleri diğer halklarda da vardır. Fakat bunların görünüşleri bir hayli farklıdır. Çünkü “*Karakalpak yatak malakayı*”, “*Karakalpak şögirmesi*”, “*Karakalpak takkesi*” bir hayli farklılıklara sahiptir.

Halk arasında yayılmış olan bir atasözünde “*Dost başa, düşman ayağa bakar*” denir. Bunun için de bu iki giyime çok önem verilir. Karakalpak ayak giyiminin diğer Türk halklardan fazla bir farklılığı yoktur. Bunlar, herkesin bildiği deri mes ile çizmedir. Fakat ayak giyimlerinin de kendine mahsus ustaları olur. Bey kızlarının çizmelerinin konçlarında farklı millî nakışlara da rastlanmaktadır.

Bununla birlikte, giyimin başı gömlektir. Bu giyimin de diğer Doğu halklarından farkı yoktur. Lâkin Karakalpak usulü gömleklere “*Nogay yaka*” gelenek olmuştur. Bu yakanın tarihi belki Karakalpakların on dördüncü asırdaki Nogaylı birliğinde yaşadığı devirlerden kalsa gerek. Çünkü gömleğin “*yahtak*” denilen türü (ceket gibi önü açık olup, belinden kuşak bağlanan gömlek), Özbek ve Tacikler yoluyla başka halklara da geçmiştir. Karakalpaklar ise Nogay yakalı gömlek giyer. Bunun iki türü vardır. Birincisi, gömleğin baş yüzü adamın başı sığacak kadar oyulur, sonra kırmızı iplerle pervazlanır, bazılarında nakış da işlenir. İkincisi, ön yüzüyle yaka çıkarılır, ona sedef

veya “pöpekli” (gül nakışlı) bağ takılır. Pantolon içine giyilen giysinin ise başka halkların “*dombol*” ve iç çamaşırlarından hiç farkı yoktur. Gömlek ve dombollar, pamuklu kumaştan dikilir. Bunlar “iç giyim” veya “yaz giyimi” sayılır. Kız ve gelinlerin gömlekleri bir hayli farklıdır. Bunlarda *ipek gömlek*, “*poşşayı*” *gömlek* (ala çizgili gömlek), *mavi gömlek*, değeri bakımından bir kaç hayvanın pahasına denktir. Meselâ, bir mavi gömleğin karşılığı olarak beş inek istenir. Bu gömlekler, boydan boya nakışlıdır. En ehil ustalar bir gömleği dört beş yılda dikebilmektedir. Bir gömleğin nakşının içine otuz türlü nakış işlenir. “Poşşayı” gömlek ile ipek gömlekler de bunun gibidir. Bu sebeble sözünü ettiğimiz gömleklerin vasfı halk şiirinde de dile getirilir. Meselâ:

Paşşayı köyleğim igri diziñnen   “Paşşayı gömleğim eğri dizinde
Suwğa barsañ men barayım iziñnen   *Suya varsan ben varayım izinde*”

Güz giyimleri. Bunların içine “*beşpent*” yahut “*kamzol*” (gömleğin dışına giyilen kollu veya kolsuz giysi) ve “*şekpen*” (yünden dokunmuş, dış elbise olarak kullanılan kumaş) girer. “*Beşpent*”, genellikle kız ve gelinlerin giyimidir. “*Şekpen*” de delikanlıların giyimidir. Buna ilâve olarak kız ve gelinler, “*beşpent*” içinden kolsuz yelek, erkekler *şekpen* içinden “*kamzol*” giyer. Erkeklerin “*kamzol*”u kara kumaştan basit biçimde dikilmiştir; “*şekpen*” ise deve yününden dokunur. Lâkin orta halli adamların “*şekpen*”i koyun yününde de pamuktan da dokunur. Bazıları astarlı ceket veya “*güpi*” (içine yün veya pamuk konularak dikilen ve boyu dize kadar gelen üst giyimi) diktirip giyerler. Kızların giyimi ise daha başkadır. Yelek kara kadife veya kara kumaştan dikilmekle birlikte nakışların haddi hesabı yoktur. Bilhassa “*beşpent*”in yakası, eteği, kemerinin ve ceplerinin yan tarafları nakışlıdır. Böyle nakışları kızlar, yengelerinin yardımıyla işlerler. Kızlara on yaşından başlayarak nakış öğretilir. Nakış öğrenmiş kızlar gelin olarak gittiklerinde elbiselerinin nakışlarını ve bir kara çadırın “örmek” eşyasını ancak sekiz yılda dokuyabilirler.

Yani Karakalpak kızlarının giyim kuşamları, erkeklerin giyimlerine göre bir hayli kıymetlidir, çünkü onlar çok zor dikilir. Bunun başlıca sebebi, kızlara hürmet duygusu ve onları güzellik timsali diye düşünmek olsa gerek. Çünkü on sekizinci asırda ilk defa Karakalpaklar arasına gelen Rus gezgini P. Rıçkov “*Bu yurdun kızları ve horozları güzel olur. Onlar kendi güzelliklerine uygun süslenmeyi de bilir*” diye yazar.

Karakalpaktar, “*Kız çocuk kendi evine misafir*” diye düşünerek kızları evlendiğinde de itibarlı olması için çocukluğundan itibaren onlara hüner öğretmişlerdir. Bu hünerler elbise dikmek, ona nakış işlemek ve ev hacetleri için örmek dokumaktır. Bu durum kızlar arasındaki hüner yarışlarını ortaya çıkarmıştır. Hünerli kızların el işleri çok pahalıdır, kıymetlidir. Bu yüzden önce her kıza hüner öğretmek için yengeleri ve anneleri yardım ederler. Daha sonraları bu işi onların kendileri yarımsız yaparlar. Her kız kendinin el sanatı ile değer kazanır. Evlenecek kız halka kendisinin el hünerini de tanıtır. Ünlü etnograf Profesör T. A. Jdanko bu konuda: “*Kızlara 10-14 yaşlarından başlayarak örmek dokuma ve nakış işleme öğretmek Karakalpak halkının en iyi taraflarından biridir. XVIII.ve XIX. asır kaynaklarında da Karakalpaktarın örmek dokuma ve nakış işlemeyi hemen hepsinin bildiğinden söz edilir. Bunun için de onlar 18 yaşına gelene kadar bir mektep oluşturur. Hatta inanmazsın, gencecik kızlar birbiri ile yarışıp güzel hünerlerin en yükseğine ulaşırlar*” diye yazar.

XVIII. asırda Karakalpaktar arasına gelen Rus resmi görevlisi Gladışev: “*Erkek çocukların pek çoğu dağınık dökük, gömlekleri eski püskü, yalın ayaktır. Kızların giyimleri ise çok yeni olmamakla beraber başında nakışlı takkeleri vardır. Buna göre bu ülkede kız ve kadınlara özel bir gözle bakılıyor*” diye yazmıştır. Karakalpaktarda kız ve kadın kültürü olduğu da şüphesizdir. Mesele sadece bu kadar da değildir. Karakalpak kadın ve kızlarının geçmişten başlayarak işçimen olduğu da bilinmektedir. Çünkü hayatın en ağır yükü giyim-kuşam ile yiyecektir. Giyim-kuşam dikme, yemek pişirme, ev eşyaları hazırlama, çocukları terbiye etme işinin de bütünü kadın ve kızların elindedir. Erkekler sadece evin direğini diker. Yani çadırı kurar. Diğer işlerin tamamı kadın ve kızların boynundadır. Aynı şekilde ev için gerekli eşyaları hazırlamak, yiyecek olan bitkileri yetiştirme işinde erkekler de çalışmakla birlikte onları hazırlamaya kız ve kadınlar çok yardımcı olurlar.

Bunun dışında onlar güzellik timsâli oldukları için, süslenmeyi de iyi görürler. Hatta onların süslenmeleri de kendi işlerine dayalı olarak uygulanır. Meselâ, onlara babası veya güveyi tarafından hediye edilen bilezik, yüzük, küpe, hızman, “heykel” ve başka takıların dışında giyim her çeşidi kadın ve kızların kendi eliyle yapılır. Kızlar kendi hünerlerini göstermek için bir gömleği beş yıl dikmekten de usanmaz, bıkmazlar. Bu elbet “Bütün kızlar kendi giyimlerini kendileri dikip giyerler” demek değildir. Çünkü dikiş dikmeye üşenen zengin kızları da var. Fakat zengin kızlarının yüzde

otuzdan fazlası usta sayılır. Gelin olacak her kız, giyime nakış işlemese, yün veya pamuktan ip dokumasa ayıp sayılır. T. A. Jdanko'nun tahminince kızların yüzde seksene yakını bu gibi hünere sahiptir.

Karakalpakların *kış giyimleri*: Kadın ve kızların "makpal" kumaşından pamuk ile astarlanıp dikilen "güpi" ve av derisinden dikilen kürktür. Bu kürkler tilki, çakal, kurt hatta farklı olarak kaplan derisi ile de dikilir. Karakalpak kadın ve kızlarının kışlık giyimlerinde nakış azdır. Sadece kadife "makpal", "güpi"lerin yakaları ile ceplerine nakış işlenir. Kalın astarlı "güpi"yi erkekler de giyer. Fakat başlıca kış giyimi koyun derisinden dikilen "*señ señ postın*" (kabarık yünlü post)dir. Bu, koyun derisinin terbiyelenmesiyle dikilir. Bu deri, yumuşatıldıktan sonra nar suyu dökülüp sarıya boyanır. Arkasına üç köşeli "*ayşık*" (ay şeklindeki nakış) işlenir.

Lâkin Karakalpak halkının giyiminin özellikleri bu kadar değildir. Bilhassa kadın ve kızların giyimleri ve millî takılarında bir hayli farklılıklar vardır. Meselâ, yeni gelinlere uygun "*kiymeşek*" (süslü baş örtüsü), "*jegde*" (işlemeli ipek baş örtüsü) diye adlandırılan millî giyim türleri var.

Jegdesin qıya jamlığan   "*Jegdesini eğri örtmüş*"
İşi ottay qamılğan   "*İçi ateş gibi gamlı*" (Şair Abbas)

"Jegde" kız yengelerinin giyimleridir. Yani gelinlerin giydiği "kıymeşek" esasen düğün giyimi olarak kabul edilir. Üç köşeli olarak dikilir. Bu giyim de çok çeşitli nakışlarla süslenir. Malzemesi "*uşığa*" (yünden yapılmış kumaş)dan olup ipek kumaş ile kenarlanır. Nakışları çeşit çeşittir; beş nakışlı ve dokuz nakışlı olanları da vardır.

"Jegde" ise kısa ve dar olarak dikilen, farklı olarak sadece başa örtülen düğün giyimidir. Bunun da nakışları kendine mahsustur. Bu aynen kadınların özel giyimine benzer. Onu sadece kız yengeleri örtünür. Fakat Karakalpaklarda bu iki giyimin özel iki türü vardır.

1-"Kızıl kıymeşek" ve "ak jegde"

2-"Ak kıymeşek" ve "jegde"

Bu tip giyimleri giymek kız ve kadınların yaşlarına göre belirlenir.

Karakalpaklarda önceki devirlerden başlayarak kız yengeleri, kadınlar arasında belli bir hukuka sahiptir. Çünkü her bir kızın evlenmesi, hayat kurması, yengelerin sorumluluğundadır. Yengeler giydiği giyimlere göre ayırdedilebilirler. Meselâ, "*kızıl*

kıymeşek” giyip *“kızıl jegde”* örtünen yengeler, esasen genç olup kızlara yakındır. *“Ak kıymeşek”* ve *“ak jegde”* örtünen yengeler ise büyük akıl ve ferasete sahiptir ve herkesin akıl danıştığı kişilerdir. Böylece yaşı kırkı geçen kadınlar *“keyvânî”* sayılıp *“kızıl kıymeşek”* yerine *“ak kıymeşek”*; *“kızıl jegde”* yerine *“ak jegde”*; *“heykel”* yerine *“tumarşa”* (içine muska, küçük fotoğraf vb. şeyler konulan kolye şeklinde kap), *“kalkanlı küpe”* yerine *“bürşikli (tomurcuklu) küpe”*, *“taşlı bilezik”* yerine, *“dökme bilezik”* takınır.

Yeni gelinlerin başlarını örtmesi âdettir. Çünkü her yeni gelin baş bağlamanın ustası olup, kızlara *“hayvanşaklı”* baş bağlama usulünü öğretir. Baş bağlama için genellikle ipekten kalınca dokunan *“türme”* kullanılır. *“Türme”* eni 30 cm, uzunluğu on metreden fazla olan ipek kumaştır. Bunun en kısa şekline *“medeli”* (kırmızı ve yeşil çizgilerden oluşan ve baş örtüsü olarak kullanılan kumaş) denir. Erkekler, ondan kuşak olarak faydalanırlar. *“Türme”* ise sasen kız ve kadınların baş örtüsüdür. Onun için de Karakalpak halk koşuklarında:

Kir degende kızlar turmañ uyalıp *“Gir denince kızlar utanıp durmayın”*

Türmeñniñ sırtınan aydıllı şalıp *“Türmenizin dışında aydıllı vardır.”* denilir.

Karakalpak yeni gelinlerinin başlarını *“hayvankaşlap”* şeklinde bağlayıp *“halaqa”* sını (baş örtüsünün aşağı doğru arkada salınan ucu) uzunca arkaya attığı hakkında klasik şair Berdak:

Basların haywanqaslağan *“Başlarını ‘hayvankaşla’yan”*

Halaqasın keñ taslağan *‘Halaqa’ sını arkaya atan”*

Merekege jol baslağan *“Düğüne doğru yol alan”*

Qız sardarı boldıñ kelin *“Kız serdarı oldın gelin”* diye yazar.

Karakalpak’ta kızların giydiği en eskilerinden biri *“sevkele”* dir. Bu, kızların baş giyimi olup, tepesi asker tolgası gibi kümbet şeklinde yapılır. Uşığa, dikey olarak çekilen kırmızı ve siyah dört çizgiden ibarettir. *“Sevkele”* nin tepesi tepelik veya *“jegde”* ile örtüldüğünden onda bahse değer fazla nakış olmaz. Onun ön kısmı kızıl, yeşil mercanlarla, gümüşlerle süslenir. İki kaşın arasını, bir sıra dizilmiş boncuklar böler. Onun üstüne gümüşten işlenen gümüş kaşlı kubbe dikilir. Üstünü iki sıralı kızılımsı, sarımsı firuze mercanlar örter. Bu başlığın yayılması, tahminen onuncu asırda

Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Daha sonra muhtemelen Sak ve Massagetlerin ülkelerine geçmiştir. Fakat bu baş giyiminin bu kadar eski oluşuna bakmaksızın sadece Karakalpaklar arasında çok geçiyor olması pek çok âlimi düşündürmektedir. 1741 yılında Karakalpaklar arasına gelen Gladişev ve Muravin "Sevkele, Karakalpak kadın ve kızlarının gündelik baş giyimidir" der. Günümüzde onun beş tanesi müzelerde korunmaktadır.

Karakalpak kızları bunun dışında gümüş takke giyerler. Bu takkenin de "*silsineli takke*" ve "*töbelik takke*" diye adlandırılan türleri var. Gümüş takkeler esasen ince gümüş metalden işlenir, ona bakır ile "uşığa" karıştırılır.

Karakalpak kadın ve kızlarının kendine mahsus takıları bir hayli çoktur. Meselâ, "*erebek*" (hızma), buruna takılan küpedir. O, gümüş tel ile yuvarlak yapılmış olup, dış kısımlarında mavi renkli, firuze renkli ufak ufak değerli taşlar vardır ve altınla kaplattırılır. Genellikle, o burnun ön tarafına takılır. Burun, nazik bir organ olduğu için o, hafif olmalıdır.

Kızlar esasen "*halkalı küpe*", "*sabık küpe*", "*baldaklı küpe*", "*silsineli küpe*" takarken, kadınlar "*bürşikli küpe*", "*stıratpalı küpe*" takar. Bunun için de bunların bir hayli farkı vardır.

Bu gibi sebeplerle Karakalpak kadın ve kızlarının takıları yaşlarına göre sınıflara ayrılır. Meselâ, Karakalpakların 12-13 yaşlarındaki kızları, "*heykel*", "*ayşık*" (ay şeklindeki takı), "*moytumar*" (boyuna takılan muska), "*ilgek*" (yaka iğnesi) takarlar. Yetişkin kızlar için "*heykel*", "*jumalak düğme*", "*şar düğme*", "*giltşalğış*" ve "*öñirmonşak*" takmak âdet olmuştur. Bunun için de Ağınbay Allamuratov: "Onların başına giydiği gümüş takke, "töbelik" veya "sevkele" ışık saçıp kulağındaki halkalı küpeleri parıldayıp millî giyimlerin nakışlarındaki kızıl, yeşil, sarımsı nakışlar her çeşit renge, görünüşe bürünerek, birbirine karışıp olağanüstü güzellik arz eder. Yine "heykel", "öñir monşak", "şar düğme"deki ufak çanların, "silsinelerin" şingirtisi, gürültüsü kız ve gelinlerin endamlı yürüyüş ve duruşlarına melodi katar gibi bir başka güzellik verir" diye yazar.

Kadın ve kızların takısı olan "heykel", Orta Asya'nın farklı halklarında görülmekle birlikte, Karakalpakların "heykel"i bir başkadır. Bu takının esasen "*tumar*"ın gelişmiş türü olması mümkündür. Çünkü "heykel" çok güzel ve nakışlı olmakla birlikte onda Kur'an sureleri de saklanır.

Karakalpak “heykel”i birkaç gruptur. Baş yüzü, ince gümüş metalden yapılır. Yüzün iki tarafında çeşitli kıymetli taş ve altınla işlenmiş nakışları vardır. İnce gümüş metalli “koç boynuzu heykel”in başı üç bölümden oluşur. Onun orta bölümü yanlamasına yerleştirilen uzun, ince, ufak borudur. İki ucu, nakışlanıp kapaklarla kapaklanır. Bir tarafının kapağı açılır-kapanır olup, onun içine Kur’an ayetleri veya kâğıda yazılan dualar, paralar konulur.

“Heykel”in çapı birhayli büyükçe olup mücevher taşı, altın ve gümüşlerle süslenmiştir. Ufak, parlak zinciri ve çanlı takısı olması da kızlara büyük saltanat verir. Bu takının esasen kendine mahsus bir yeri vardır. Bunun için Orta Asya’ya önce gelen Rus gezginleri Karakalpak ve Türkmen kadın ve kızlarının takılarına çok önem vermişlerdir. Bu güzel takılara Karakalpak klasik şairleri de gereken değeri vermişlerdir. Mesela; Karakalpak halkının 19. Asırdaki büyük klasik şairi Hacınıyaz, kendi devrinde Karakalpak kızlarının giyimleri, takıları hakkında şunları söyler:

Üstüne kiygeniñ başpent padşayı,
Tawıs tüsli köylekleriñ darayı.

Üstüne giydiği “başpent” “padşayı
Tavus renkli gömleklerin “darayı”¹

Qulağıña taqıp altın sırğanı,
Zerli ruwmal üki taqıp başıña.

Kulağına takıp altın küpeyi
Altın işlemeli “ruwmal”², “üki”³ takmış başına

Belbewiñ türmeden, zerli qalayı,
Xabarıñ ber perizatım, yol bolsın.

Kemerin “türme”¹den altınlı kalay,
Haberin ver güzelim, uğurlar olsun.

(Yol Bolsın: Uğurlar Olsun)

Piste burunında tillä ärebek,
Barmak tolı yüzük – üyzük älleriñ.

Fıstık gibi burunda altın “ärebek”,
Ellerinin parmakları yüzük dolu.”

(Bozatavlı Nâzelim: Bozatavlı Güzel)

Öñir monşaq, häykel tağıp sıldırap,
Şaşlarına dağılı marjan ötkergen. ”

“Öñir monşaq”, “heykel” takıp salınır,
Saçlarına lâl ü mercan geçirmiş.

(Gözzallar: Güzeller)

¹ Elle dokunan yeşil renkli bir tür ipek kumaş.

² Örtü

³ Geceleri uçan, eğri gagalı güzel bir kuş

Üstüne kiygeni atlas qamqadı, “ *Üstüne giydiği atlas kemhadır*”,
Başta türme äldə pärəñ ruwmalı. “*Başta “türme”, elde yeni “ruwmal”ı*”
(Bir Janan: *Bir Canan*)

Zerbaraq örilgen tillä şaşbawı, “*Zerbaraq*” örülmüş altın saç bağı,
Kiygen libasınıñ bəri altın zer. “*Giydiği elbisenin hepsi de altın.*”
(Bir Pəriy: *Bir Peri*)

Bir künde atlas ton kiygen miñ älwän, *Bir günde atlas giysi giyen bin çeşit*
Raqiblerä salğan qayğu ğam, duman. *Rakiplere salmış kaygı, gam, duman.*
(Bardur: *Vardır*)

Zerbaraq altın quyılmış taqqan anıñ sırğası,
Kiygen jännet işik, qunduz tutılmış yağası.
Altın häykel, gümüş şıtaq, öñir monşaq taqqanı
Atadan hasil tuwıur, hämmelerge yaqqanı. (Qız Oraz)

“*Zerbaraq*”² altın dökülmüş taktığı onun küpesi,
Giydiği cennet “*işik*”, kunduz kürkünden yakası.
Altın “*heykel*” gümüş “*şıtaq*”³, “*öñir monşaq*” taktığı,
Soyundan asil doğmuştur herkesin hoşə gideni.” (Kız Oraz)

Qırmızı ton kiyip, minip yorğanı,
Ziywardıñ beglerdeki yürüşini köriñ. (Köriñ)

“*Kırmızı elbise giymiş, binmiş “yorğa”ya,*
“*Zıvar*”ın beyler gibi yürüyüşünü görün.” (Görün)

Taqqan öñirge monşağı, *Takmış önüne “monşak”ı,*
Gäwharlengen tulımşağı. *Mücevherlenmiş “tulımşak”ı.*
Altınnan örgen şaşbawı, *Altından örülmüş saç bağı,*
Jürse ökşesine tüser. *Yürüse ökşesine düşer.*

¹ Başa veya bele sarılan ipek kumaş.

² Altınlı saçak

³ “Heykel” veya “öñir monşak”ın ucuna tutturulan ve bakırdan yapılan çeşitli şekillerdeki nesne.

Salıp tillä bilezikti, *Takıp altın bileziği,*
 Qası-yay közi süzikti. *Kaşı yay, gözü süzgin.*
 Sığarsa altın bilezikti, *Çıkarsa altın bileziği,*
 Qayıp barmağına tüser. *Dönüp parmağına düşer.” (Tüser: Düşer)*

Tillä häykel gardanıña taqarsañ, *Altın “heykel” gerdanına takarsın,*
 Äl qawsırıp quşaq aşqan säwdigim. *El kavuşturunup kucak açan sevdiğim.*

(Säwdigim: Sevdiğim)

Ünlü şair Hacınıyaz XIX. asırda yaşayan Karakalpak halkının en kabiliyetli etnograf şairi diye adlandırılrsa yeridir. Hacınıyaz kendi halkının etnografyasını ayrıntılarıyla ifade etmiştir.

Meselâ, onun, Kazakların kabiliyetli şair kızı Meñeş ile olan atışmalarına bakalım. Hacınıyaz bu atışmada kendini kabiliyetli şair olarak göstermesinin yanında halkın millî, etnografik farklılıklarına da büyük önem vermiştir. Çünkü, o devirlerde kardeş halklar şimdiki gibi birbirine sık gidip gelemiyordu. Bu yüzden Kız Meñeş:

“Köşgende kızlarınız ne minedi? *Göçerken kızlarınız neye biner?*
 Aytta, toyda kızların ne kiyedi? *Bayramda, düğünde kızlarınız ne giyer?*
 Qaraqalpaq degende jurt bolıp pa? *Karakalpak denilen bir yurt mu var?*
 Xalqıñnıñ küş – köligi nemene edi? *Halkının biniti ne menemdir?*

diye sorar.

Hacınıyaz buna cevap olarak:

Köşgende köleñkeli bar küymesı, *Göçerken gölgeli var “küyme”si¹,*
 Köylegi darayıdan on tüymesı. *Gömleği “darayı”dan, on düğmesi.*
 Şıldırı, öñür monşaq bar jänesi, *Ses çıkaran “öñür monşak” ayrıca,*
 Bilezik, yüzük, sırğa köp nemesı. ” *Bilezik, yüzük, küpe çok nesnesı.)*

Beli qılday, öñirinde hām tüymesı, *Beli ince önünde hem düğmesi,*
 Tastan qattı tösünde qos mämmesi. *Taştan katı döşünde katı memesi.*
 Kiyinip, haytlap şıqsa, onı besı, *Giyinip kuşanıp çıksa onu beşi,*
 Heş aylanbay ketpeydi körgen kisi. *Hiç dönüp gitmez onu gören kişi.*

¹ Üstü örtülü, hafif ve süslü araba.

Köriner işken ası tamağınan, *Görünür yediği aş damağından,*
 Sen tügil hürler menen bardı bāsi. *Sen değil hurilerle tutar bahsi*
 Arqadan birli - jarım qazaq barsa, *Arkadan bir iki kazak gitse*
 Bir körgennen qaladı awıp esi. ” *Görür görmez şaşırıp kalır akli.*

diye cevap verir. Hacınıyaz, Kız Meñeş’in Karakalpak erkekleri hakkındaki sorusuna da benzeri etnografik cevap verir. Kız Meñeş’in:

Qosılsa eki jaqsı balday bolar, *Evlense iki güzel bal gibi olur,*
 Birewi tñn, birewi janday bolar, *Birisi ten, biri can gibi olur,*
 Xojeke, sennen men bir söz sorayın *Ey hoca senden bir söz sorayım,*
 Jigiti siziñ eldiñ qanday bolar?” *Sizin elin erkeği nasıl olur?*

diye başlayan sorusuna, Hacınıyaz:

Jigiti biziñ eldiñ bolar ğoşşaq *Bizim yurdun erkeği olur koçak*
 Belinde tillä kāmār, altın pışaq. *Belinde altın kemer, altın bıçak*

Jigiti biziñ eldiñ mine sonday, *Bizim yurdun erkeği işte böyle,*
 Paşşayı sım balaqlı, jipek şaşaq. *“Paşşayı” gümüş “balak”¹ lı ipek saçak.*

Mिंगeni arğımaq at moynu quwday, *Bindiği “arğımaq” at boynu kuğu gibi,*
 Üstünde aq baslı er, bası şoşaq. *Üstünde ak baslı eyer, başı topak.*

Basında altın jüwen, qos sinement, *Başında altın yular, çift sinebent*
 Köyleginiñ şaşaqı quşaq quşaq. *Gömleğinin şaşaqı kucak kucak.*

At quyruğın bezegen altın ğubba, *At kuyruğunu bezeyen altın kubbe*
 Jalı menen kekilinde marjan, monşaq *Yelesiyle kakülünde mercan boncuk.*

¹ Şalvar ve benzeri giysilerin dizden aşağı giyilen kısmı.

Qaraqalpaq xalıq pa? dep şaljaqlaysañ *Karakalpak halk mı deyip küçük görürsün*
Jurttan ozğan äkeñ seniñ bayma sonşaq. *Yurttan namı aşmış baban var mı öyle?*
Üstünde bir toqlılıq kiyimiñ joq, *Üstünde doğru dürüst giyimim yok,*
Jayıñ joq maqtanğanday halıña baq. *Yerin yok, övünen hâline bak.*

9. DOKUZUNCU BÖLÜM

9.1 Karakalpak Halkının Yiyecekleri

Yemek, dünyanın mevcut bütün halklarına mahsus olmakla birlikte milletten millete değişen farklılıklar da vardır. Bu açıdan dünya mutfakları, "Doğu mutfağı", "Batı mutfağı" diye ikiye ayrılabilir. Her ülke de bu farklılıklara kendi katkısını yapar.

Karakalpak mutfağı, Orta Asya halklarından nisbeten farklı özelliklere sahiptir. Çünkü halklar, birbirinin hatırını sorduğunda da "*Vücut sağlıklı, giyim bütün, karın tok*" derler. Demek ki, insanların düşüncelerinden biri de yemektir.

Dünyadaki rızık temini sahaları, çiftçilik, hayvancılık, avcılık, balıkçılık ve sebze-meyvecilik olarak kabul edilebilir.

Milletler, en eski yiyecek olarak av eti ve tahılı öne çıkarır. Ancak en eski yiyecek, "tabii meyve" olsa gerek. Tabii meyve, emek istemez. Bunun için de her halk, çocukluk yıllarından başlayarak tabii meyveleri yemeye alışır. Bunun gibi, tarihin bir çok devirlerinde bilinen tabii meyve türleri, Karakalpaklar arasında da vardır. Meselâ *karamık* (kumluk yerde yetişen dikenli, yabanî ve böğürtlene benzer meyvesi olan bir bitki), "*jigildik*" (iğdenin küçük ve yabanî türü), "*juva*" (yabanî soğan), "*sütlimek*" (sarmaşık gibi yabanî yumrulu bir bitki) vb. Sütlimek ve karamık, Karakalpakistan'da her yaştaki insanın fazlaca yediği, besin değeri yüksek olan yabanî yiyeceklerdendir.

Halk, "*jüveri*" (mısır), buğday ve darı'yı da çok eker. Ekmek, süt, yoğurt ve et de Karakalpaklarda çoktur. Ancak yukarıda zikredilen bitki ve otların yeri, Karakalpaklarda başkadır. Bu ve benzeri yabanî yemişler, insanları çoğu durumlarda açlıktan korur. Ayrıca, ilâve yiyecek olarak da kullanılır. Şair Hacıniyaz, aşağıdaki mısralarında bu tür bitkisel yiyeceklerden bahsetmektedir:

Jılında miywelep üş ıret pısken *Her yıl meyvelenip üç kez olgunlaşan,*
 Atı sütlimektey jemişim bardı *Adı sütlimek olan yemişim vardı.*
 Şöbinde şapaät, qusında kiye *Otunda şifalar, kuşunda benek*
 Teñiz jağasında bolar qanşıye *Deniz kıyısında olur "kanşıye"*¹
 Qırında qızarıp pısken gewirek *Kırlarda kızarıp pişen "gevirek"*²
 Qawınday mazalı jemişim bardı *Kavun gibi tatlı yemişim vardı.*

¹ Şiye: Kiraza benzer bir meyve. (Kanşıye: Kan gibi kırmızı "şiye")

² Yazın yumru çıkaran ve meyvesi olan kaktüs cinsi bir bitki

Türkistan'da da buna benzer yabancı meyvelerin tarifi vardır:

Sütlimegi sätli jer	<i>Sütlimek'e uygun yer</i>
Sobıqları sütli jer	<i>Yumruları sütlü yer,</i>
Äşököyi azıq bolğan	<i>Çiçeği azık olan</i>
Kösikleri qazıq bolğan	<i>Sapları kazık olan</i>
Gewiregi tärnektey	<i>"Gevirek"i kelek gibi</i>
Juwaları şaynektey	<i>Soğanları çaydanlık gibi</i>

Bunlar sadece yabancı yemişlerdir. Karakalpaklar, Harezmlî kardeş Türk halkları ile geçmiş devirlerden beri birlikte yaşadığı için de buralarda yemişlerin pek çok türü vardır. Erik, şeftali, "*kareli*" (kızarıp olgunlaşan, eriğe benzer bir meyve ve ağacı), elma, armut, "*şiye*", üzüm, incir vb. Burası, eskiden beri yumrulu ve meyveli bitkilerin vatanı imiş. Çok miktarda kavun, karpuz, aş kabağı, pilav kabağı yetiştirilir. "Sütlimek", "karamık", soğan, "*kösik*" (kumda yetişen, yabancı soğana benzer bir bitki), iğde vb. bitkilerden önceki tarihçilerin eserlerinde zikredilir. Bunun için de bunlar, en eski yiyecekler olarak görülür.

Tahıldan yapılan yemekleri içinde "*göje*" (içine tahıl konularak yapılan çorba), Karakalpak halkının millî yiyeceklerinden biridir. Tahıl, "*keli*"de (dibekte) dövülüp kabuğundan ayrılır. Su ile pişirildiğinde "*göje*" olur. Bunların "*jüveri göje*" (mısır çorbası), "*tarı göje*", "*arpa göje*", "*meş göje*" (yazın ekilen yumrulu bir bitki), "*lobiya göje*", "*güriş göje*" (pirinç çorbası) gibi çeşitleri vardır. "Göje", çoğu durumda süt, yoğurt, ayran ve "*torak*" (lor gibi bir süt mamülü) ile karıştırılır. Meş, lobiya ve güriş, yağ ile de pişirilebilir.

Tahıl, değirmende öğütülürse, "*yarma*" olur. Yarma, Karakalpakların en belli başlı millî yemeklerinden biridir. Genellikle "jüveri"den yapılır. Ona yoğurt, ayrak torak ve süt katılır.

Undan da pek çok millî yemek yapılır. Bunların en eskisi "*bılamık*" (bulamaç)tır. Bu, dar vakitliler için kısa sürede pişen bir yemektir. Bılamık, kazanda kaynayan suya biraz un salınarak koyu çorba şeklinde pişirililir. Daha sonra yoğurt veya "torak" katılarak yenir. Eğer kazana un çok konulursa, o, "*gökpen*" (ub bulamacına benzer sütlü ve bulamacaya benzer bir yiyecek) gibi koyulaşıp "katı bılamık"a döner. Katı

bılamık'ın üstüne tereyağı dökülür. Katı bılamık da, Karakalpakların millî yemeklerinden biridir.

Undan yapılan yemeklerden biri de “*sıkpan*”dır. Sıkpan, kaynayan kazana, elle sıkılmış bir sıkımlık hamur parçaları konularak yapılır. Onun da katığı, ayran, yoğurt, süt ve “torak”tır. Kısacası halk, un ile süt katığını çok kullanır.

Et yemekleri de Karakalpakların mutfağında önemli yer işgal eder. Onlar, etsiz yemeği pek hoş görmezler. Misafire koyun, keçi, inek vb. hayvanlar kesmek, âdettir ve en hürmetli misafire, bu kesilmiş hayvanın başı ikram edilir. “*Bey'e baş; yaşı büyüğe kalça kemiği (but), saygıdeğer kişilere de ilikli bacak ve kol kemiği*” sözü vardır. Halk, imkânlarına göre bu gelenekleri korumasını bilmiştir; bazen misafir geldiğinde sıkışıp yavrulayacak olan koyunlarını bile keser. “*Bulan birini, bulamayan ikisini keser*” atasözü, bundan kalmıştır.

Hayvan eti, kazanda pişirilip içine, “*gürtik*” salınır. “Gürtik”, buğday veya “jüveri” unundan olabilir. Bu yemeği halk, “*beşparmak*” diye adlandırır. Bu, Karakalpak millî yemeklerinin en seçkinlerinden biridir. Et, un ve pirinç ile pişirilen yemeklerin bahse değer olanlarının hepsi de Karakalpak halkı arasında vardır. Bunların çoğunluğu, Doğu halkları yoluyla yayılıp halkın millî yiyecekleri haline gelmiştir. Meselâ *şişkebab, pilav, mantı, “lagman”* (yoğurtsuz mantı çorbası), “*pelmen*” (çubuk makarna çorbası) vb. Fakat bununla birlikte bazı yemeklerde bir hayli farklılıklar vardır. Meselâ “*kuvırdak*” (kavurma), “*yer kebabı*”, tandır kebabı.

Yer kebabı yapmak için koyunun bağırsağını hazırlayıp kuma gömer, üzerinde uzun süre ateş yakarlar.

Tandır kebabı da etlerin ince ince kesilip tandıra konmasıyla yapılır. Pişen et ile “gürtik” (küçük hamur parçaları), küçük küçük doğranır ve “*tuvrama*” (doğrama) yemeği de yapılır. Bu, Özbeklerin “*narın*” (hamur ve etin ufak ufak kesilerek üzerine et suyu konulmak suretiyle yapılan bir yemek) yemeğine benzemekle birlikte farklıdır.

Etler, küçük küçük doğranır, hamurun içine konulup pişirilir ve böylece *börek* de yapılabilir. Börekler, et olmadığına yumurtayla da yapılabilir.

Pilav da Karakalpaklar için millî yemeklerdendir. Fakat bu, Taşkent pilavından bir hayli farklılık gösterir.

Bundan başka, Karakalpakların “*şalav*” denilen millî bir yemek çeşidi daha vardır. Bu yemek çeşidi, XIX. asırda çok kullanılmıştır. “Şalav”ın yapılışı şöyledir:

Semiz koyun eti kazandaki suya konulur, onun üstüne pirinç salınıp uzun süre koyunun kendi yağı ile “şevle” (pilavın sulu türü) haline gelene kadar pişirilir. Fakat Karakalpak “şevle”sinin pişirilmesi farklıdır.

Bunun dışında Karakalpaklar, darıdan da çok çeşitli millî yemekler pişirirler. Meselâ darı kaynatılıp “sök” (darının kavrulup kaynatılarak kabuğundan ayrılmış kısmı) yapılır. Onun tereyağına bulunan türü olan “maysök” (yağlı sök), bebekler doğduğunda veya gelinlik kızlar için “saçı” olarak verilir. “Sök”, yoğurda karıştırılarak da yenir. Süte katıp kaynatılarak “göje” pişirilir. “*Takan*”ın (kavrulmuş darı, arpa vb. tahılların öğütülmüşü) her türü yapılır. Bunun dışında susamlı ekmek ve başka yemişli şeyler karıştırılarak yapılan “*iyjan*” (susamı, kendiri kaynatıp, kavurup ona ekmek, iğde vb. şeker karıştırıp dibekte dövülerek yapılan yiyecek) da vardır. Bu şimdiki pasta ve çukulotaların en eskişekli sayılabilir. Çünkü “*iyjan*”ın arasında kavun kurusu ve “*möjene*” (meyve çekirdeğinin içi) de kullanılır.

Karakalpaklar, hayvanlardan bir hayli faydalanır. Koyun, keçi, inek ve develerin etlerinden yararlanılmasının yanında, onların sütlerinden yoğurt, ayran, yağ, “*irimşik*” (kesilmiş sütün kaynatılmasıyla elde edilen bir süt ürünü), “*torak*” ve “*şubat*” (deve sütünden yapılan içecek) yapılır. Ayrıca at etiyle “*kazı*” denilen ve atın kaburga kısmı ile yağlı etinden yapılan sucuk da vardır.

Hayvan et ve süt ürünlerinden yapılan yiyeceklerin yanında, geyik ve “*kulan*” (katıra benzer yabanî yıldı) (geyik ve kulan eskiden bulunurmuş), tavşan, “*kırgavıl*” kuşu (tavuk cinsinden açık renkli bir kuş), kaz, ördek, kuğu ve martı gibi av hayvanlarının etlerinden de çeşitli yemekler pişirilir. Bilhassa kırgavılın eti, pilava farklı bir lezzet verir. Bu pilav, çok kıymetlidir.

Balıkçılık da Karakalpaklarda çok yaygındır. Bu yüzden de balıktan yapılan yemeklerin çeşidi çoktur. *Balık çorbası*, “*karma*” (kılçığı alınan balığın etiyle hamurun karıştırılması suretiyle yapılan yiyecek), halkın günlük yemeklerinden sayılır.

Karakalpakların yaşadığı yerlerdeki sularda *sazan*, “*süven*” (iri balık), “*ılaka*”, “*sıla*”, “*şortan*” ve “*ak şabak*”lar bol olur. Eski yıllarda denizden “*bekire balığı*” (kırmızı balığın bir türü) da çok tutulmuş. Deniz suyunun azalmasıyla mevcut balıklar da bir hayli azalmıştır. Tatlı suyun azalmasına bağlı olarak da “*bekire*” ve “*süven*” balıkları yok olup gitmiştir. Sazan ve “*ılaka*”ların miktarı da azalmıştır. Onların yerini “*sıla*”, “*ak amur*”, “*şortan*” ve yılan balıkları almıştır.

Balıkla çeşitli usullerde yiyecekler hazırlanır. Meselâ balık temizlenir, kurumuş “*jıngıl*” (çölde bulunan beyaz veya renkli çiçekleri olan bitki) çubuğuna geçirilerek ateşe tutulur ve üzerine tuzlu su serpilir, kebab yapılıp yenir. Bu şekilde kavurma da yapılabilir. Son devirlerde balıktan “*kotlet*” (kıyılıp ufalanan balık etinden hazırlanan bir yemek) yapmak da âdet olmuştur. Önceleri, balık havyarlarıyla tava ekmeği yapılırmış. Şimdi havyarı tuzlayıp ekmeğe sürüp yemek âdettir. Moynak şehrindeki balık konserve fabrikası, dünyanın pek çok ülkeleri için konserve hazırlar. Karakalpakistan balıklarının ünü, pek çok kardeş ülkelerce malumdur. Bu konuda Özbekistan halk şairi Mirtemir, “*Karakalpak Defteri*” diye adlandırdığı koşuklarında şöyle yazar:

Şetirek jaylasqan kişkene bölme	<i>Uzağa yerleşmiş bir küçük ülke</i>
Aldına jayılğan hâr tür balıqlar	<i>Önüne yayılmış her tür balıklar.</i>
Balıq sorpa dâstür bul âzim elge	<i>balık çorbası âdet bu memlekette</i>
Kimge balıq kerek kelip qalıñlar	<i>Kime balık gerek, gelip kalsınlar.</i>
Âmiw ilaqasın maqtaydı jeñgey	<i>Amuderya'nın “ılaka”sını över yenge</i>
Özi quwırılar- deydi mayına	<i>Kendisi kavrulur derler yağına</i>
Hâr biriniñ qunı qoy menen teñdey	<i>Her birinin değeri koyun ile denk</i>
Burın tiygen tek te xannıñ payına	<i>Eskiden düşmüş yalnız han payına.</i>

Onun için de balık, bu ülkede koyun etiyle denk itibar görmüştür. Bu gibi sebeplerle halk arasında Moynak kızlarının “*Bekire balığının “bel kesme”sini yemeyen talihsiz başım, koyunun ütölmüş derisiyle karşılaştı*” söylediği sözler vardır.

Karakalpaklar, yemeğin bütün türlerine değer vermiştir. Bilhassa ekmeği mübarek ve yüce nimet olarak düşünür. Bu yüzden ekmek kırıntılarını yere veya süprüntüye atmayı günah saymıştır.

Yerli halk, ekmeği tandırda pişirip yer. Onun çörek, “*petir*” (mayasız, yufka şeklinde bir ekmek), “*katlama*” (arasına yağ konup kazanda veya tandırda pişirilen ekmek) ve “*gölşe*” (külde pişirilen ekmek) denilen çeşitleri vardır. Bunlar buğday, arpa ve “*mekke*” (bir tür ekin) unlarından yapılır. Mısır ve darı ekmekleri de çoktur. Fakat bu tahılların unları, buğday gibi yumşak olmaz ve yoğurulduğunda birbirine fazla yapışmaz. Bu yüzden onlara az miktarda buğday unu karıştırılır. Onlar ince olduğunda

kendi özelliklerini koruyamaz. Bu yüzden onlara “geşir” (yumrusu toprak altında olan, sarı ve kızıl renkli soğanlı bir bitki) ve başka bitkiler kaynatıp karıştırılır, “zıvala” (hamurun belli miktardaki parçası) olarak tandıra yapıştırılıp pişirilir. Ekmeğin bu türü “mısır zağara” veya “darı zağara” (zağara: tandırda pişirilen bir tür ekmek) diye adlandırılır.

Bu ekmeklerle birlikte aynı öneme sahip içecek ise çaydır. Çay, şifalı özelliklere sahiptir. Karakalpakistan çöl kuşağında olduğu için, çay çok içilir. O, insanları susuzluktan korur ve yorgunluk alır. Kış günleri de sıcak yemek görevi yapar. Ekmeğin yanına eş olur, karın doyurur. Bilhassa süt katılan kara çayın yiyecek değeri fazladır. Hatta misafire önce ekmek ile çay ikram edilir. Eskiden çayın olmadığı durumlarda Karakalpaklar “juvsan” (ekşi tadı olan kokulu, kısa boylu bir bitki) ve “geyik otu” bitkilerini de çay olarak kullanmışlardır. Bu konuda Karakalpak şairi Hacınıyaz:

Egeni maylı palav, işkeni şay	<i>Yediği yağlı pilav, içtiği çay</i>
Şay işip palav jese kewili jay	<i>Çay içip pilav yese gönlü rahat,</i>
Qolında şını kese şını şaynek	<i>Elinde çini kâse, çini çaydanlık</i>
İşedi qantlı şaydı qara suwday	<i>İçer şekerli çayı kara su gibi.</i>

diye yazar.

Bununla birlikte Karakalpak arasına Batı mutfağının yemek çeşitleri de yayılmıştır. Halk arasında makarna çorbası, şehriye çorbası, “borş çorbası”, “solyanka”, “gülyaş” (Macar kavurması), “ragu” (yahni), biftek, “langet”, “kotlet” ve başka yemek türleri vardır. Uygurlar yoluyla giren Kıtay millî yemekleri “lag-man”, “man-tı”; aynı şekilde Gürcüler yoluyla giren “çihanvili” (tavuk kavurması) ve başka yemek çeşitleri vardır. Etnograf Jdanko, “Karakalpak millî yemeklerinin başka ülkelerin yemeklerinden farklı olanlarının sayısı yirmiden fazladır”, der.

Karakalpakların yemekleri, Orta Asya’da yaşayan diğer Türklerin yemeklerine benzer. Bilhassa eti ve pilavı eşit tutarlar. Bunun için de şair Kühoca, çağdaşı olan Kazak şairi Şerniyaz ile bir atışmasında Kühoca, çiftçiliğe meyilli yerleşik halk olduğunu ifade edip yedi türlü maddeden oluşan pilavı (pirinç, yağ, et, geşir, piyaz, kışmiş (içinde tanesi olmayan üzüm) ve zire), “Bizim yurdun en üstün yemeği” diye tarif eder. Yani tahılı etten üstün tutar. Şerniyaz da ona:

Xojeke palaw bolsa ülken asıñ   *Ey hoca, pilav ise en iyi aşın,*
 Ne menen sıylar eliñ ğarrı-jasın   *Ne ile ağırlar halkın, yaşlı genci,*
 Quyrıǵı bıǵañlağan qoy turǵanda   *Kuyruǵu sallanan koyun dururken,*
 Maqtap kettiñ qaydaǵı şöptiñ basın   *Övüp gittin nerdeki otun başını.”*

dediǵinde Kühoca:

Şereke hâr bir sözde mân boladı   *Şerniyaz, her bir sözde mâna olur,*
 Tirişilik-tireǵi dän boladı   *Hayatın direǵi tane olur,*
 Qaraqalpaqta qoy da köp jılqı da köp   *Karakalpakta koyun da çok at da çok,*
 Söytse de as ülkeni nan boladı   *Öyle bile olsa aşın büyüǵü ekmek olur.*

diye cevap vermiştir.

10. ONUNCU BÖLÜM

10.1 Karakalpak Halkının Manevî Hayatı

Her ülkenin tarihinde manevî kültür en önemli yeri tutar. Manevî kültürsüzlük ise vahşilik ve yabanîlikle eştir. Bunun için de her halk, kendi manevî hayatına büyük itibar gösterir. Bundan dolayı insanoğlu, yaratıldığından beri beş türlü güzel sanat, onunla adeta sırdaş olmuştur: mimarlık, resim, müzik, tiyatro ve edebiyat.

Bu beş güzel sanat, her halkta farklı ölçülerde kabul görmüştür. Meselâ resim sanatı her halkta birdir diyemeyiz. Çünkü, resim sanatı, insanoğlunun suretini yapmaya hasredildiği için Müslüman dünyasında canlı varlıkların resimlerini yapma, yasak edilmiştir. Bu kural, dinî kitaplarda çok zikredilmiş ve edebî eserlerde dile getirilmiştir. Meselâ Süleyman Bakırganî "*Resimsizi izledim*" demiştir. O, bu fikriyle Allah'ı kasetmiştir. Bu yüzden Müslümanlar arasında ressamlık, nakışlara ve minyatürlere yönelmiştir. Bu durum, Karakalpaklar için de geçerlidir. Eski Karakalpak medeniyetinde ressamlık, mimarlık sanatıyla birlikte. Çünkü, kara çadırlar ile evleri çeşitli nakışlarla süsleme, ev içindeki eşyaları süsleme, yorgan döşek ve giyimleri süsleme, "*keste*" dikme sanatı, bunu açıkça göstermektedir.

Karakalpaklarda, en eski mimarlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat onların, kendini geliştirmiş işinin ehli ustalar olduğu açıktır.

Karakalpakların en eski ve ünlü ressamı hakkında da bilgimiz yoktur. Bilinen en eski Karakalpak ressamı, *Vladimir Karakalpakov*'dur. Bu zat, daha gençliğinde yurdundan ayrılmış ve Rus oryantalistlerinin yardımıyla tahsilini yapmıştır. Nihayet *Petersburg Güzek Sanatlar Akademisi*'nin "gerçek âzası" derecesine erişmiştir. Günümüzde, Karakalpakistan'da "*Mimarlar Cemiyeti*" de "*Ressamlar Cemiyeti*" de bulunmaktadır.

Türk topluluklarında, müzik, edebiyat ve tiyatro sahalarındaki kişiler, daha çok bu üç sanatı kendilerinde toplayan kişiler olmuştur. Meselâ "kıssahan"lar, ozanlar ve bahşılar, sözlü edebî metinleri, gerektiğinde müzik (saz) eşliğinde aktarmışlar ve gerektiğinde bir tiyatro aktörü gibi edebî metni canlandırmışlardır. Meselâ Karakalpak edebiyatının kaynak kişileri, XIV. asırda yaşayan Asan Kaygı, Soppaslı Sıpira ve Jiyrenşe (hatip); XVI. asırda yaşayan Dospanbet; XVII. Asırda yaşayan Ozan Müyten ve XVIII. Asırda yaşayan Ozan Jiyen'dir. Bu devirlerde yaşayan bahşılar da

bulunmaktadır. Onlardan pek çok söz mirasları kalmıştır. Bahşılar ve ozanların sözleri, yazılı olarak muhafaza edilememiştir. Sazendecilik, ozanlık ve bahşılık hakkında ünlü müzik araştırmacısı *Tajigül Adambaeva*'nın "**Karakalpak Muzika Tarihi**" adlı eserinde ve kompozitör *Markabay Jiyemuratov*'un çeşitli yazılarında bir çok bilgiyi bulmak mümkündür.

Karakalpak edebiyatı, diğer Türk edebiyatlarında olduğu gibi, genellikle sözlü bir karakter taşır. Aşağı yukarı XIX. yy'a gelinceye kadarki edebiyat, sözlü edebiyattır. Hikâye, masal, atasözleri, halk koşukları, bilmeceler, "*tolgav*"lar ve destanlar, bu sözlü edebiyatın çok zengin unsurlarıdır. Bu folklorik ürünler, günümüzde (şimdilik) 20 ciltlik "**Karakalpak Folklori**" adlı serilerde yayımlanmıştır. "*Kırk Kız*", "*Mespatşa*", "*Alpamis*", "*Edige*", "*Koblan*", "*Şeryar*" gibi destanlar, bütün dünyaca bilinmektedir. Karakalpak folklorunun araştırmacısı olan ünlü bilginler arasında, *Nejim Devkaraev*, *Kalli Ayymbetov*, *İsmail Sağıytov*, *Orımbek Kojurov*, *Kabil Maksetov*'un isimleri zikredilebilir.

XIX. yy. Karakalpak edebiyatının en önemli temsilcileri, *Künhoja İbrayımuli*, *Hajiniyaz*, *Berdak Ğarğabayulı*, *Şair Öteş*, *Şair Gülmurat* ve *Şair Sarıbay* zikredilebilir.

XIX. asrın sonu ve XX. Asrın başlarındaki Karakalpak edebiyatının meşhur isimleri ise şunlardır: *Omar Süyirbekuli*, *Şair Kulmurat*, *Sıdık Tokpamulı*, *Annakul*, *Janabay*, *Nejim Devkaraev*, *Mırzağali Deribaev*, *Amet Şamuratov*, *Marat Köptievulı* *Nur Muhammedov*, *Tölepbergen Kayıpbergenov*, *İbrayım Yusupov* vb.

11. ON BİRİNCİ BÖLÜM

11.1 Karakalpak Halkının Millî Örf ve Âdetleri

Herhangi bir âdet, bir çok tarihî devir boyunca gelişip şekillenerek, bir halkın örf âdetini meydana getirir. Örf âdetler her halkın duyguları, düşünceleri ve kültürü ile ilgilidir. Karakalpakistan'da Karakalpaklarla birlikte Özbek, Kazak ve Türkmenler de yaşadığı için, bu halkların örf ve âdetleri de birbirine çok yerde benzer. Fakat elbette Karakalpakların kendine özgü örf âdeti vardır.

Her bir örf âdet, her bir halkın milli özelliğini yansıtır. “*Örf, âdetler, her halkın yürüyüp geçtiği yol*” der Mihliko-Maklay. İnsanoğlu, hayatında iyi veya kötü pek çok olayı başından geçirir. Bu yüzden de iyi olayları ve halleri, kendisine âdet edinir, kötü olay ve hallerden kaçır. Meselâ, her bir halk, kendisine yakıştırdığı giyimleri giyer ve zamanla onu âdet edinir. Ölü gömme, toy düğün yapma ve daha başka kendisi için zaruri olan pek şeyin usûlünü, sistemini kalıplaştırır. Bu tip usûl ve sistem, her halkta vardır. Bu usûl ve sistemi de örf şekillendirir. Bu yüzden de âdetler, insanın doğduğu gün başlar.

Karakalpakların âdetinde, yeni doğan çocuğa beşik ve salıncak hazırlanır. Eski devir âdetlerinde, yeni doğan çocuğa beşiği, anne (yani gelin) tarafı; çocuğun dayı yurdu (evi) alıp gelirmiş. Bu âdet, günümüzde pek korunmamakta, bazen anne bazen baba tarafı beşiği getirmektedir. Bebek doğduktan sonra, göbeğini kesen kişi (yaşlı kadın veya gelin), göbek anne olarak kabul edilir. Eskiden göbek anneler de çok saygı görür, ona koyun, oğlak veya elbise hediye edilirmiş ve o çocuğun sülalesinde, anne babadan sonraki yeri işgal edermiş. Çocuk doğduktan sonra o, belenip beşiğe konur ve “*saçı toyu*” verilirmiş. Beşik şimdi de var, fakat onun yerini bazı yerlerde çocuk arabası almıştır.

Beşik, ağaçtan yontularak yapılır. Bunun örnekleri günümüzde de çoktur.

Beşiğin, çocuk terbiyesinde ve büyütülmesinde bir çok yararlı tarafları vardır. Eskiden Karakalpaklar, yarıgöçebe oldukları için genellikle çadırlarda yaşamışlar. Çadır, kış günleri soğuk olur. Bu yüzden bebeği soğuktan korumak, hasta etmemek çok zordur. Beşiğe belenip yatırılan çocuk, üşümez. Ayrıca bebek, zamanının çoğunu uykuda geçirir. Beşik uyumak için en uygun yerdir. Yine, çocuk büyük veya küçük

abdestini kalkıp yapma imkânına sahip değildir. Döşeğe yatırılınca da orayı kirletir. Bu yüzden beşiğe uygun bir şekilde yapılan “*tübek*” (çocuğun abdestini yapması için topraktan pişirilerek yapılan kap, lâzımlık) ile “*sümek*” (çocuğun küçük abdestini dışarı atacak tarzda yapılan boru), bu meselenin çözümünü kolaylaştırır.

Ayrıca, beşikteki bebeğin ayaklarının düz olarak uzatılıp yatırılması gerekir. Beşik, bu hususta da kolaylık sağlar.

Çocuk, beşiğe konduktan sonra “*beşik toyu*” verilir. Buna “saçı toyu” da denir. Bu toyu, herkes kendi ekonomik durumuna göre verir. Bu âdetin nereden gelip çıktığı tam belli değildir. “Saçı toyu”nun temel yiyeceği sarı yağ ufalanmış ve daha önceden kavrulmuş darının pişirilmesinden ibaret “*maysök*” adlı yemektir. Karakalpaklar “maysök”ü bir inanış gibi kabul ederler. Bebek doğduğunda, uzak yarışlara koşan atlara ve pehlivanlara da verirler. Bu inancın da birbiriyle ilişkisi olsa gerek. Bebeğe de uzak yola koşan at gibi bakıp, onu besliyoruz, diye düşünülüyor olabilir.

Çocuk iki yaşına geldiğinde yürümeye başlar. İşte bu vakitte, çocuğun ayağı ip ile bağlanıp, sonra o ip bıçakla kesilir. Böylelikle “Senin bağı kesildi, şimdi düşmeden yürüyebilirsin” denilir. Bebek ve çocukları büyütüp terbiye etmekle alâkalı daha başka inançlar da vardır. Meselâ, bebek için “*it kömlek*”i yaşlı kadınlara diktirmek, çocuğun ayak ipini iyi koşan ve at koşturan pehlivan adamlara kestirmek gibi. Eğer bazı sebeplerle çocuğun annesinden süt gelmezse, itibarlı, sevilen emzirici annelerden ikinci bir anne bulunur. Bu kadın da, çocuğun ikinci annesi gibi düşünülür. İkinci annenin sadece sütüne değil, kendisine de ziyadesiyle itibar edilir. Erkek çocuklar, beş ilâ yedi yaş arasında sünnet edilir. Bu iş için “*sünnet toyu*” verilir. Böylece âdetlere bağlı olmak daha çocukken başlar. Bunlar terbiyevî âdetlerdir. Bu çerçevede, meselâ yaşlılara gençlerin önce selâm vermesi öğretilir. Halk arasında, yaşı büyük olanlar ellerini uzatmasalar da, onun elini tutmak ve selâmlaşmak için ona doğru gitmek hareketinde bulunulur. (Fakat bu doğru değildir.) Yaşı büyük olanlara önce “*esselâmu aleyküm*” diye selâm vermek gerekir. Onun da selâmı alması gerekir. Eğer o elini uzatıyorsa, ancak o zaman elini tutmak gerekir.

Yaşı büyük olanlar konuşurken onun sözünü kesmek de olmaz. Eğer onun sözü yanlışsa, sonradan izin isteyip sözü düzeltmek gerek. Onların bütün fikirlerinin tamamına katılmak şart değildir. Fakat yerli yersiz onun fikrine müdahale etmek de doğru değildir. Bilginler arasında yaşı büyük ve küçüklerin bir arada bulunması

mümkündür. Bu durum ayıp değildir. Bazı yaşlı küçük insanlar bilimine bakılarak “yaşlı büyük”, olgun insan olarak kabul edilir, hatta “tör”den, ona yer verilmesi bile mümkündür. “*Oturacak yerini bil.*” atasözü, bu durumu ifade eder.

Karakalpak âdetinde konuklara çok hürmet edilir. “*Konuk, Tanrı’dan bir yaş küçük*” sözü vardır. Yedi yaşında bir konuk gelse, yetmiş yaşındaki yaşlı kişi, yerinden kalkıp, selâmlaşp yanından yer verebilir. Gücü yetiyorsa, konuk için hayvan kesip, önüne onun başını koyma âdeti hâlâ vardır. Konuk, önce yemekten tadar ve eğer o sofrada kendisinden yaşlı insanlar varsa, ona verir. Bazen o yaşlı kişi, yemekten tattıktan sonra konuğa verir. Bu durum, gelen konuk arasındaki münasebetle de ilgilidir. Eğer yaşlı büyük kişi enişte ise, şakaya alınıp ona baş verilmemesi de mümkündür.

Âdete göre, yaşlı büyük olan kişi yolda giderken onun önünden geçip gitmek olmaz. Bu durum, özellikle kadın ve kızlar için ayıp sayılır. Çünkü yaşlı büyük kişi yoldan geçip gittikten sonra onun arkasından gitmek gerekir. Eğer birisiyle tartışılrsa ve yaşlı büyük olan kişi araya girse, onun sözlerini dinlemek gerekir. Çünkü “*Yaşlının bildiğini peri bilmez*” diye anılır. Onlar akıl ve feraset sahibi kişiler olarak kabul edilir. Ama örf âdetin en büyüğü, kardeşlik ve hısımlık akrabalık temelinde teşekkül eder.

Akrabalık, “*urukçuluk*” temeline (anlayışına) dayanır. Öyle bile olsa, bu, etnografya bilimi için gerekli olan akrabalık ilişkileri ile ilgili âdetleri peydâ etmiştir. Akrabalık münasebetleri, başlangıçta bir “uruk” etrafında başlar ve sonradan kız alıp vermek suretiyle başka urukları da yanına çeker. Meselâ, ailenin reisi yaşça en büyük kişidir, atadır, dededir. Onun kardeşi de bu ailenin çocukları için baba; kardeşi ağa; ablası veya kardeşleri ise bir anne gibi düşünülür. O kişinin ilk çocuğu diğer çocuklar için baba; kızı ise anne gibi kabul edilir. Ondan sonraki çocuklar, ilk çocuğa kardeş (*ini*), çok küçük çocuklar ise “küçük kardeş” (*üke*), kızları da “kardeş” kabul edilir, büyük kızı için küçük kızları “kızkardeş” (*siñli* ve *üke*)dir. Eğer bu aileye gelin gelirse, güveyin (damadın) babası dede (veya baba), annesi nine (veya anne) kabul edilir. Damadın kardeşleri “*mirzağa* (<mirza ağa: efendi abi), küçük kızların büyüğü abla (*apa*), küçükleri görümce (*biykeş*) olur. Eğer bundan sonraki (ikinci erkek) çocuk eve gelin getirirse, bunun abisi (ilk erkek çocuk) kayınbirader (*kayınağa*); onun eşi “abla gelin” (*abısın*), büyük kız, abla (*apa*) kabul edilir.

Gelin, daima başka uruktan alınır. Onun için de yeni evlenen kıza “*gelin*”; buna göre de o avulun yaşı küçük erkeklerinin hepsi “*kayın ağa*”, kadınlarının hepsi “*abısın*”, yaşı küçük olan erkekler “*kayın*”, kızlar “*biykeş*” kabul edilir. Gelinler, “*kayınağa*”larının adını söyleyemezler ve birbirinden ayırmakta zorlanıp, adı meselâ *Korazbek* olsa “*tavuk kayınağa*”, *Baltabay* ise “*keskin kayınağa*” diye ad koyar. Damadın kardeşleri çok ise, “*ak yiğit*”, “*bek yiğit*”, “*appak*”, “*göl çiçek*” diye kendince adlar koymaya mecbur olur.

Bundan başka halk arasında, bir uruk ile ikinci uruk veya bir halkla ikinci halk arasında da akrabalık ilişkileri ortaya çıkmıştır. Mesela, bir halk ile ikinci halk kız alıp verdiğinde, birbirlerine dünür, “*kuda-kudağay*” olurlar. Burada iki ailenin lideri “*kuda*” (dünür), evin hanımları da “*kudağay*” diye adlandırılırlar. Kız alan genç, o kızın sülalesinin yaşça büyükleri için “*güvey evlât*” (küyev bala), yaşça küçükleri için “*enişte*” (*jezday~jezdey*) olur. Damat (güvey) tarafı için kızın ablaları “*kudaşa*”, küçük kardeşleri “*baldız*” diye adlandırılır. Evlendirilen kızın büyüyen çocukları o kızın kardeşleri için “*yeğen*”, kendileri de “*dayı*” olurlar.

Bundan başka bir adamın bir çok kızlarının bir çok uruk ve halk arasına dağılan evlâtlarından doğan çocuklar “*böle*” (teyze çocuğu) diye adlandırılır. Bu yüzden de halk arasında “*Dört ayaklıda ‘botu’ (deve yavrusu) tatlı, iki ayaklıda ‘böle’ tatlı*” diye söz vardır.

Karakalpakların, bunlardan başka *oyun ve eğlence âdetleri* de vardır. Hazırcevaplılığa zekîliğe alıştıran “*Kuş Yavrusu*”, “*Karga Nerde?*”, “*Evelemen Düvelemen*”; çeviklik ve maharet öğreten “*Kaçan Top*”, “*Ak Kemik*”; atıcılığı öğreten “*Aşık Oyunu*”, “*Doridiyan*”; sezgiye alıştıran “*Kör Teke Bak Bak!*”vb. oyunlar vardır. Bunlar, çocukların maharetli, zekî ve güçlü olmasına yardım eder.

Bunlardan başka *kız ve erkekleri sınama âdetleri* vardır. Gençleri, millî âdetlere göre terbiye etmek, çocukluk çağında başlar. Bu bağlamda, kız “*yenge*”leri ve erkek “*ağa*”ları büyük görevler üstlenirler. Çocuklar, beş yaşlarından itibaren topluluk içinde oturmak, kendini akıllı, uslu ve ferasetli tutmak hünerlerini öğrenirler. Bunun için “*avul*”larda “*geşte*”ler (yani herkesin bulduğunu ortaya getirip koyduğu ziyafet) düzenlenir. Böyle ziyafetler, sadece yemek yemek için değil, meclislerde kişinin kendisini nasıl tutacağını, nasıl davranacağını öğretmek, kızlarla tanışıp çay içmek,

oyun ve eğlencelerde kendilerini gösterebilmek için de düzenlenir. Yengeler, kızlar için “kadılık” görevi yapar. Onlar her bir kız ve erkeğin davranışını, hareketlerini gözlemler.

Kızların, erkelerle yakından münasebet kurmaları tamamen yasak edilmiştir. Erkekler, hatta evlenene kadar kızların elini tutmak imkânına sahip olamazlar. Birbirini beğenen çiftlerden sadece erkekler, kız yengesi aracılığıyla fikir almak imkânına sahiptirler. Kızlar kötü yola düşse, hata yapsa, yengeler ağır cezalara çarptırılırlarmış. Bu yüzden de kızlar, kendi yengelerine tam teslim olurlarmış. Onlar hangi erkeğin hangi kıza münasip olduğunu da bilirlermiş. Bazı kızlar, daha doğduğu gün bir erkeğe bağlanmış, beşik kertmesi yapılmıştır. Bu kızları, beşik kertmesi yapılan erkeğe sadakatini yetiştirmek, yengelerin en önemli görevlerinden biri olmuştur.

Kız ve erkekler meclislerde birbirlerine davranma, birlikte çay içme, atışma sırlarını ve kurallarını da öğrenirler. Meclislerde kızlar ve erkekler bir sırada otururlar ve meclis dağılana kadar oturuş şekillerini bozmazlar. Bu, bir kaidedir. Oturma âdetini bozmak ayıp sayılır. Bazen yengeleri, kız ve erkekleri sınamak için, onların oturduğu minderlerin altına sivri, keskin taşlar koyabilirler. Bu taşlar, bazen ayaklara batıp sıkıntı verir. Ferasetli kız ve erkekler böyle sınavları da başarırlar. Bununla birlikte böyle şeyler, insanlara sıkıntı vermek için kullanılmaz. Meclisteki kız ve erkekler, bunları (taş vb.) eline alıp atmak hakkına sahip olmasa da, bu durumu, atışma sırasında bildirmek âdettir. Bu durumu atışma sırasında bildirip galip gelemeyenler, ayağı ağrırsa da belli etmemeye gayret ederler.

Kız ile erkeğin kâse (bardak) alıp tutuşları, ortada dolaşan bir bardak çay vasıtasıyla kimin kime ilgisi olduğunu da bildirir. Bu durumlarda erkek yerinden kalkmamak hakkına sahip olsa da kızların uzatılan bardağı gelip alması ve sonra da edeple kalkıp gidip onu sahibine vermesi gerekir. Bu hareketlerde kızın yürüyüş, kalkış ve davranışı gözlenir. Çünkü kızların yürüyüşleri de çok çeşitlidir ve anlam ifade eder. Onların edepli oluşu, meclislerdeki ağır oturuş ve kalkışından belli olur.

Demek ki millî âdetler, sadece giyimlerde değil, hareketlerde de değer kazanır.

Karakalpak millî âdetlerinin gelişip yerleşmesinde iki büyük sosyal olay vardır:

1) *Evlenmek*

2) *Ölüyü defnetmek*

Bu âdetler başka halklarda da vardır; ama bunların özellikleri birbirinden farklıdır.

Karakalpıklarda, çocuğuna *çeyizlik "kalınlık" hazırlama* (seçme) âdeti vardır. Bu işi anne ve babalar kendi aralarında anlaşarak yaparlar. Geçmişte bu işe erkek ve kızların karışamadığı durumlar da olmuştur. Çünkü anne, baba çocuklarına çeyizi kendileri hazırlamıştır. O yüzden de beşikteki çocuğa beşik kertmesi yapma âdeti çıkmıştır. Bu âdetin hem faydalı hem de faydasız tarafları vardır. Faydaları şöyle sıralanabilir:

"Yaşının bildiğini peri hile bilmez" deyip, anne ve babalar, gelin seçerken de kendi tecrübelerine dayanırlar. Yani bu istikametle onlara gelecek gelinin anne ve babasının nasıl insanlar olduğu, insanî yönleri, toplum içindeki itibârı, huyu suyu, çocukların terbiyesine ilgisi, dünür ile olan ruhî yakınlıkları hesaba katılır. Bu şekilde dünür olmaktan gelin tarafı da menfaat görür. Çünkü onlar bu aile ile yakından tanıştıkları için *"Kızımızı hor etmez."* diye düşünür. Bu tip ailelerin birbiriyle denk ve uygun oluşu, gerçekten de yeni oluşacak aileleri sağlam tutar. Genellikle erkekten (güveyden) beş-yedi yaş küçük kızlar seçilir. Lâkin, *"İyi, yabancıya gitmesin"* şeklindeki bir niyetle, yaşı denk olan kız ve erkekler de seçilebilir.

Böyle kız ve erkekler arasında evlenene kadar birbirini görenlerin yanında, görmeyenler de vardır. Onlar, anne ve babaların anlaşmasına göre birbirini görebilirler. Onun için de anne babalar anlaşmakla birlikte, çocuklarının birbirini onaylamaması durumları da olabilmektedir. Bu gibi durumların başlıca sebebi çeyiz, mal (başlık) ile ilgilidir. Bu, ataerkil dönemlerden kalan en ağır bir âdettir. Başlık talep etmek maalesef günümüzde de vardır. Bunun sebebi halkın *"Kız değerinde verilmezse, biriyle evlendikten sonra kıymeti azalır."* diye düşünmesidir. Onlara göre: *"Ucuz değer biçilen kızlar"* çabuk ayrılır. Böylelikle başlık istemenin ağırlığı da gittikçe artırılmıştır. Bazıları kızın doğduğu günden itibaren on sekiz yaşına gelene kadar giydiği elbiselerini, yediği yemeklerini hesap edip, *"başlık parası"*, bir aileden ikinci aileye düzenli geçişin âdeti" diye düşünür. Fakat herkes de bir değıldir. *"Dengini bulursan bedava ver."* deyip başlık istemeden kızını verenler de vardır. Öyle dahi olsa, bu âdetin temelinde çok çelişkiler ve karışık durumlar bulunmaktadır. Anne ve babalar da aynı şekilde düşünmeyince sıkıntılar ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendi kızını sevmeyen insana, bol para karşılığında kızını verenler de bulunmaktadır. Meselâ malı çok olan yaşlılar, altmış yaşı geçse de on sekiz yaşında kızlarla evlenebilmektedir. Hatta bu yaşlı insanlar *"Dua edeyim kızım, kabul ediver."* diye yalvarabilirler. Bunlara adil ve doğru âdet demek

mümkün değildir. Yine bazen “*karşı dünlük*” diye birbirini sevmeyen gençleri evlenmeye mecbur tutabilirler.

Bu yüzden de dünlüğün adil veya adil olmayan taraflarına rastlanılmaktadır. Çünkü Karakalpaklar’ın tarihinde “*toprak davası*”, “*(dul) kadın davası*” diye adlandırılan iki bitmez dava vardır. “Toprak davası” mülkiyetle ilgilidir. Ama “kadın davası”(jesir davı), kızların sevdiği erkekle kaçmasıyla başlar. Bu durum, bir bakıma adil olsa da sülâleleri ve urukları birbirine düşürmesi bakımından tasvip edilemez. Bazen kaçan kız, evine dönmeğe mecbur kalabilir. Böyle kızlara “*konup gelen*” veya “*dönme*” (kaytpa) denir. Sovyet idaresi döneminde bu usûl kaldırılmıştır. Günümüzde de “*Birbirini seven insanlara yol açık*” denir.

Günümüz Karakalpak gençleri, eski “*güvey*” âdetlerine itibar etmek istemiyorlar. Gerçekten de eski âdetlerin terk edilecek çok yönü vardır. Bunların bir kısmının terbiyevî yönü kaybolmuş, bir kısmının da uygulama imkânı kalmamıştır. Meselâ, önceleri anne ve babalar birbiriyle anlaşdıktan sonra kızı alıp dönme için güvey olan çocuk atlı şekilde yola çıkardı. Bunların yanında yaşça büyük iki kişi, iki erkek ağası ve güveyin iki üç arkadaşı bulunurdu. Bunların sayısı yediyi geçmezdi. Bunların içinde ikisinin farklı kabiliyete sahip olması gerekirdi. Meselâ daha önce güvey olmuş en yaşlı kişiler amaca ulaşmak ve işi tamamlamak görevini üstlerine alırdı. Kendi ekonomik durumuna göre verilmesi gereken hediyeleri (*göde*) alırdı. Bunun için erkeğin ağabeyi yardım ederdi. Çünkü erkeğin (güveyin) ağabeyi, güveyi korumanın yanında, kız yengeleriyle atışmaya girip onları yenmesi gerekirdi. Eğer erkek, kabiliyetli ise, hediyeler ucuza gelirdi. Çünkü yengeler atışmada yenilirse, hediye almak hakkını kaybederdi. O zaman da “güvey”ler avulun önüne gelip attan indikten sonra “*köprü hediyesi*” (köpir göde), “*ihtiyar öldü*”, “*kapı eşiği*” (bosağa) vb. hediyelerin adı söylenir. Bunlardan başka çocukları ilgilendiren “*koşturma hediyesi*” (sabdırma göde), kız ve kadınları ilgilendiren “*cep/çanta bakma*” (kalta karav) hediyeleri vardır. “Cep bakma”da yengelerin, damadı tanımayıp, arkadaşlarının da ceplerine bakması ve yanlışlıkla onların cebinden para alması da mümkündür (para kimdeyse güvey odur). Yukarıda zikredilen hediyelerden başka yaşlı büyük olanlardan alınan “*su dökmek*”, “*hamur sürmek*”, “*hağır hediyesi*” ve “*üzengi basar*” adlı hediyeler de vardır. “Su dökmek” hediyesi, cepten çıkarılan bir mendile su damlatabilmek suretiyle alınır. Su damlatılmazsa, hediye alınmaz.

Önceleri, kızlar kendi dengiyle evlendirilmedikleri ve böyle bir dertle yurtlarından çıktıkları için, “*hevjar*” ve “*hoşlasiv*” (hoşça kal!) koşuklarını söylemek âdet olmuştur. Bundan başka düğün koşukları, “*betaşar*” (yüz açar), atışma ve matemlerle ilgili pek çok koşuk vardır.

Karakalpaklarda “*düğüne başlama*” (toy baslav) denilen bir âdet vardır. Bu, “yüz açar” (betaşar)dan önce söylenir. “Betaşar” da “*küçük betaşar*”, “*büyük betaşar*” olarak ikiye ayrılır. “Küçük betaşar”, gelin gelirken söylenir. Gelin evdeki ayrılan odasına (genellikle bu oda, örtü gerilmek suretiyle hazırlanır) girdikten sonra, görümce ve diğer akraba kadınlar, onun etrafını kuşatır ve düğünün kızıştığı vakitte, “*toy baslav*” ve “büyük betaşar” da söylenmeye başlanır. Bu arada düğünde “*güreş*”, “*koç tokuşturma*”, “*at yarışı*” ve “*ılak*” oyunları başlayabilir. Eskiden, bir haftaya kadar uzayan düğünler de olurmuş.

Başka halklar gibi, Karakalpak’ların *ölü gömme âdetleri* de vardır. Çünkü halk arasında, “*Ölüsüne hürmet eden zengin olur*”, “*Mezarın üstünden atlayan onmaz*” denilen sözler vardır.

Ölüm, insanlar için katlanılması zor bir gerçek olduğundan keder ve derdi de beraberinde getirir. Bu yüzden diğer insanlar, ölmeden önce hastayı tesellî eder, isteği olup olmadığını sorar, doktorlara gösterirler. Eğer hasta çok halsizleşir ve kendisi isterse hocanın çağrılıp, “imanı toplamak” amacıyla ayet okutulması da mümkündür. Eğer kişi ölürse serince bir yer seçilip, sağ tarafına gelecek şekilde yatırılır. Bazıları ölünün altına kum koyarlar. Kum konulduğu zaman altına iki kat da temiz bez serilir. Ölen kişinin vücudunun düz olmaması mümkündür. Çünkü hasta insan, kendi rahatına göre ayaklarını toplamış veya kolları eğri vaziyette iken ölmüş olabilir. Bu gibi durumlarda doktorun, hocanın veya bir tecrübeli kişinin yardımıyla, katlaşıp gerilmeden önce masaj yapıp onun vücudu doğrultulur. Bundan sonra ölüm haberi yayılır. Ölü eşinin, ablasının, kardeşi ve kızlarının (varsa) matem tutup, yas şiirleri söylemesi mümkündür. Bilhassa kız ve kadınların yas şiirleri (joklav) söylemesi âdettir. Ölü için gelen insanlar da ev sahibi ve yakınlarına taziyede bulunup, onları tesellî ederler. Hoca ise, bir başka odada ölü için Kur’an okur. Lâkin ölü, evden çıkarılana kadar özel dua âyetleri okunmaz. İnanca göre ölünün çabuk gömülmesi gerekir. Fakat Karakalpaklar seyrek yerleşimi olan bir halk oldukları için uzaktan, dünürlerin, hısım akrabaların cenazeye yetişmeleri için, merhûm birkaç gün bekletilir. Bu âdet bugün de devam etmektedir.

Eğer merhum çabuk gömülürse akrabaları, “*Anne, babandan kurtulamadın galiba*” diye sitem ve öfke bildirir. Bundan başka Karakalpaklarda “*Ölü olan yerde yemek yeme*” âdeti vardır. (Bu âdet her halkta yoktur.) Bu konuda halk, “*Çok hayvan kesmek ölüye hürmet*” diye düşünür. Merhum adına hayvan kesmek, eski devirlerden kalma bir âdet olsa gerektir. Halk, “*Matemi için kesilen hayvanın etini yememek, ölüye saygısızlıktır*” diye düşünür. Taziye için gelen insanların hepsi etten tadıp, “*değsin*” (tiye bersin) der. Cenaze, yıkanıp, kefene sarılıp, tabuta konur. Tabuttaki cenaze, hocalar tarafından bir dolandırılır. (Buna, “*devrana aylandırır*” denir.) Sonra tabut, yakınlarının elleri üzerinde yukarı kaldırılıp, defnedilecek yere kadar “*salât-ı janaza*” (cenaze namazına!) diye bağırır. Cenaze namazı için imama uyana kadar, meyyit havada tutulur. Halk namaz için toplanınca ölü, ortaya konur. Dualar edildikten sonra, cenaze kabrine götürülür. Sonra cenaze namazı kılınır. Namaza kadar halk, ayakta durmaz, oturur. Namaz kılındıktan sonra, namaza katılanlara para dağıtılır. Ayrıca namaz kılan hocaya, “*merhumun iskati*” diye bir tabak pirinç ve yeni elbise verilir. Bunlardan başka para veya koyun verilmesi de mümkündür. Namazlardan sonra hocalar bir araya gelip hatim indirirler. Hatim indirmek, dua okumak, namaza katılanlara verilen paranın miktarı, mekândan mekâna değişiklik gösterir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Karakalpak, halkında âdet de, inanış da çoktur. Onların çoğu da güzel ve makbûl âdet ve inanışlardır. Meselâ yaşlı insanın önünü kesip kesmemek, çayda tortu görünse “konuk gelecek” diye sevinmek, dünürün kapısını açmak, (çalmak) için, koyunun ayağı ile budunu göndermek, güveyin önüne döküş (hayvanın göğüs kısmı) koyup hürmet etmek, gelin geldiği zaman ateşe yağ dökmek, emziklik kadının “memesi şişer” diye pay göndermek, sağ göz kapağı çekse sevinmek vb.

12. ON İKİNCİ BÖLÜM

12.1 Karakalpak Halkının Örf-Âdetleriyle İlgili Folklorik ve Etnografik Mirasları

12.1.1 Eski Devrin Örf- Âdetleriyle İlgili Koşuklar

Örf-Âdetlerle, o halkın şiirleri ve koşukları arasında sıkı münasebet vardır. Çünkü bunlar, koşuklar vasıtasıyla da dile getirilir. Bunun yanında bu tip koşuklar, o halkın etnik yapısı hakkında bilgiler verir. Bu gerçeği, V. G. Belinskiy, “*Şiir daima tarihe sadık kalmıştır. Hatta tarihin, kendisinin saklayamadığı olayların özünü de şiir saklamıştır*” şeklinde ifade etmiştir.¹

Halk arasında korunan bütün örf âdet şiirleri, fikrî ve estetik açıdan “derin” şiirlerdir. Çünkü bu şiirler, türlü devirlerde halk arasında çeşitli din, tarihî olaylar ve kültürlerin hakim olduğu devirlerde ortaya çıkmıştır. Bilimsel olarak her şeyi izah edemeyen halk, tabiat olayları karşısında, kendine göre yorumlar getirmiştir. Bunların analiz edilmesi, ilmî açıdan incelenmesi, kültürel açıdan çok önemlidir.

Bunlardan bazıları, eski devirlerde yaşamış olan Massagetler ve Sakların, ateşe sığınıp, saz eşliğinde topluca koşuk söylemelerini hatırlatır. Bazıları Orta Asya’daki Arapların hükümler zamanıyla, bir kısmı da eski Şamanlık devirleriyle ilgilidir.

Karakalpak edebiyatında bu mesele ile en çok meşgul olan profesör Kalli Ayımbetov, “Örf âdet şiirleri, halkın örf âdetleriyle sıkı münasebeti olan şiirlerdir. Geçmiş devirlerde yaşamış olan halk, dünyaya bakışı, tabiat olaylarını yorumlayışı, dünyayı nasıl anladığı hakkında şiirler meydana getirmiştir. Onlar bu şiirlere, âfetlerden korunmaya yardım eden unsurlar olarak bel bağlamıştır. Buna, “*bedik*” (hastayı tedavi amacıyla tabibin ,büyücünün, şamanın söylediği bir tür manzume), “*gülapsan*”, “*kamşılav*” (kamçılama), “*kurt çağırma*”, “*cin ruh çağırma*” yoluyla hastalıkları tedavi etme amaçlı şiirler girer.” diye yazar.

Lâkin bu gibi inanış ve anlayışlar, eski devirdeki Karakalpak halk hekimliğinde kullanılmıştır. Sözle tedavi olanların sayısı, aslında az değildir. Bu fikirlerin dayandığı

¹ Belinskiy, V.G.. Soçineniya. M., İzdatelstvo AN SSSR, 1954. tom V., str. 356

temel fikirleri açıp tahlil etmek, Sovyet döneminde yasaklanmış olduğu için, ancak şimdi ele alınmaktadır.

“Söz gücü”, halk arasında en eski devirlerden beri en güçlü silah (güç) olarak kabul edilmiştir. Meselâ Karakalpak halk masallarındaki diline usta bir bahşının koşuk söylediğinde dağın ikiye bölünüp yol vermesi, nehir suyunun kesilip akmaması; *Edige* destanında görülen tatlı ve güzel sözler söylenerek aslanla dost olma, “*Tatlı tatlı söylersen, yılan deliğinden çıkar*” şeklinde atasözlerinin ortaya çıkması, buna örnek gösterilebilir. Karakalpak halkı arasında da ateşe sığınma, gelin geldiğinde ateşe yağ dökme, zikir salma, ruh çağırma, hastalanan insana çeşitli nesnelere vurma gibi Şamanlıktan kalma âdetler vardır. Bunların, çoğunun halk arasında şiire düşen metinleri mevcuttur. Onlardan biri, “*bedik*” ile “*gülapsan*”dır. Bu tür koşuk, genellikle insan veya hayvanda ortaya çıkan hastalığı kovmak için söylenir. Meselâ:

Bädik, bädik, bädik-aw, bädik qasqır *Bedik, bedik, bedik-ay, bedik “kaskır” (kurt)*
 Qasqırday qan tamızğan qara basqır *Kurt gibi kan damlatan kara “bastır”*
 Joliña jup nan sadaqa Qudayım-aw *Yoluna iki ekmek sadaka, ey Allahım,*
 Bädikti temir torğa salıp tas qıl *Bedik’i demir ağa (kafese) koyup taş kıl.*

Köş bädik, köşer bolsañ saylarğa köş *Göç “bedik”, göçer isen ovaya göç,*
 Saylardağı malı köp baylarğa köş *Ovadaki hayvanı çok zengine göç,*
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Ondan yaylak bulmazsan ben diyeyim,*
 Xanniñ qızı otırğan jaylarğa köş *Han kızının durduğu evlere göç.*

Köş bädik otırıspanıñ şetine köş *Göç “bedik”, meclislerin ötesine göç,*
 Jaw jasırıp atırğan tawlarğa köş *Düşmanın gizlendiği dağlara göç,*
 Tawdan orın tappasañ men aytayın *Dağda yer bulamazsan ben diyeyim,*
 Tawlarğa tüye jayğan baylarğa köş *Dağlarda deve yayan zengine göç.*

Söz, hastalığın tedavisinde kullanılan metotlardan biridir ve bugünkü tıp da bunu kabul eder.

Eski devirlerdeki tıp ilminin gelişmemiş olması, genellikle yaraları iyileştirmeye imkân tanımadı. Bu yüzden de halk arasında her yara, söz gücüyle “*uçup gider*” diye düşünülürdü. Bu bağlamda, “*bedik ile gülapsan*”, insanda çok fazla yara çıktığında veya

başka hastalıklara maruz kaldığında söylenir. Aslında “bedik” ile “gülapsan”ın kendine özgü söyleyicileri vardır. Yalnız “bedik”, “gülapsan”a göre daha fazla söylenir. Sözlü edebiyatın diğer örnekleri gibi, bunlar da zamanla bazı değişikliklere maruz kalmıştır.

“Bedik”lerin birçoğunun teması çok eski olup, göl, deniz, nehir, dağ konularında genelleşir:

Köş bädik , köşer bolsañ tawlarğa köş *Göç bedik, göçer isen dağlara göç.*
 Taw üstinde kızıl gül baylarğa köş *Dağ üstünde kızıl gül bağlara göç.*
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Orda yer bulamazsan ben diyeyim,*
 Qılışınan qan tamğan jawlarğa köş *Kılıcından kan damlayan düşmana göç.*
 Bädik köşip baratır suwdan asıp *Bedik göçüp gidiyor sudan aşır*
 Tawdan asqan bult penen aralasıp *Dağdan aşan bulutlara karışır*
 Uslap bergen bädikke iye bolmay *Yakalanmayan bedik'e tutulmuş,*
 Ne boldı quday sağan qara basıp *Ne oldu, Allah sana kara çalıp.*

“Bedik”ler şiir olarak büyük tesire sahiptir. Çünkü onun bazı mısralarında, kendi hasta evlâdının önünde inleyip feryat eden eden annenin kaygısı ve acısı kulağımıza gelir gibidir.

Bädik bas-aw, bädik bas, bädik bas dep
 Jesir qatı jılaydı balam jas dep
“Bedik bas be bedik has, bedik bas deyip,
Dul kadın ağlar durur yavrım genç, deyip”
 Veya

Şıq bädik şıqpasañ sen mayırarsañ *Çık bedik! Çıkmazsan sen kırarsın,*
 Men sorlını jalğızınan ayırarsañ *Ben garibi bir evlâttan ayırırsın!*
 diye başlayan mısralarda bunu açık olarak görürüz.

“Bedik” söyleyen, bazen yurdun sosyal ve ekonomik durumlarına, hayattaki adalet ve adaletsizliklere de tenkit gözüyle bakar:

Haw bädik köşer bolsañ qalağa köş *Hey bedik göçer olsan kaleye (şehre) göç,*
 Qaladan da armağan dalağa köş *Kaleden de daha uzak ovaya göç,*
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Orda yer bulamazsan, ben diyeyim,*
 Haqıyqattan awlaq turğan jalağa köş *Hakikatten uzak duran yalana göç*

diye adaletsizlikten bahsederken, Şu “bedik”te de beylerin acımasızlığına karşı çıkışı görmekteyiz:

K Ő b dik k Őer bolsañ  ylege k Ő *G   bedik, göçer olsan evlere g  ,*
  y sırtına tutulđan Őiylerge k Ő *Ev dışına örtülen “Şiy”lere¹ g  *
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Orda yer bulamazsan ben diyeyim*
 Puxaranı qıynağan biylerge k Ő *Gariplere zulmeden beylere g  .*

İnsanlar bu düşünceleri ile “Doğru söz söylersen ve  dil olursan, kudretli Allah, seni korur” demek istemektedir.

“Bedik” ve “gülapsan, yukarıda belirtildiği gibi çok eski türler olmalarına rağmen, son zamanlarda büyük değişikliklere uđramıŐtır. Sonradan ortaya çıkan yerler ve bölgelerin adları da “bedik”lere karışmıştır:

B dik k Őip baratır  rep jaqqa *Bedik göçüp gider Arap tarafa*
 Mingesip qayŐı qulaq arđımaqqa *Binerek dik kulaklı “argımak” ata*
 K Őer bolsañ haw b dik tezirek k Ő *G  er isen hey bedik çabucak g  ,*
 Őomanaydın arđı jağı Ő l qurđaqqa *Őomanay'ın alt yanı çöl tarafa*

mırsalarında geçen “Őomanay” adı, bu mırsaların son devirlerde ortaya çıktığını gösterir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, “bedik” ile “gülapsan” arasında fazla bir fark yoktur. Halk arasındaki yaşlı insanların verdiği bilgilere göre, “bedik”, erkek hasta olduğunda; “gülapsan” ise kızlar hasta olduğunda söylenen sözlerdir. Fakat eski devirlerde bu gibi sınırlandırmalar yokmuŐ. “Bedik” de “gülapsan”la birlikte karışık s ylenirmiŐ.

“Gülapsan” da türü, muhtevası ve söyleniŐi bakımlarından “bedik”e çok benzer.

¹ Şiy: Çadırın “kerege”sinin dışına örtülen ve genellikle, kamıştan sazdan yapılan bir tür  rt .

Gül gülapsan degeniñ gül emes pe? *Gül gülapsan dediğin gül değil mi?*
 Poşşa torğay şeñgelge tünemes pe? *Turgay kuşu "şengel" e¹ tünemez mi*
 Bes-altı awız gülapsan aytağoysaq *Beş altı ağız "gülapsan" deyiversek*
 Jımıyıp ayaq uştan jönemes pe? *Bir gayret ayak ucundan çıkmaz mı?*

Gülapsan da gülapsan, gülapsanday *Gülapsan da gülapsan, gülapsanca,*
 Gülapsan qaydan kelgen ulasqanday *Gülapsan nerden gelip ulaşacak*
 Kelgende köşerine iyt gülapsan *Gelince göçmek için it gülapsan*
 Körisip äkesi menen jılasqanday *Görüşüp babasıyla ağlayacak*

Aradan zaman geçmekle, "bedik" ile "gülapsan"ın yaptığı görevler de çok değişmiş, gençlerin eğlence ve şaka "aytış"larına dönüşmüştür. Çünkü halkın, "bedik"i en kötü şeylere benzetmesi temelinde, gençlerin oyun ve eğlencelerde birbirini yermek için başlıca tema olup kalmıştır.. Meselâ:

Kızlar:

Haw bädik, köşer bolsañ tamlarğa köş *Hey bedik, göçer olsan damlara göç*
 Tam aldında mülgiygen tallarğa köş *Dam öminde uyuyan dallara göç*
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Orda bir yer bulamazsan ben diyeyim,*
 Juwap bilmey otırğan balarğa köş *Cevap bilmeden oturan çocuğa göç.*

Erkekler:

Köş bädik, otırıspanıñ şetine köş *Göç bedik, meclisin kenarına göç.*
 Sıpayı sulıw qızdıñ etine köş *Edepli güzel kızın etine göç,*
 Onnan jaylaw tappasañ men aytayın *Orda bir yer bulamazsan ben diyeyim,*
 Biyhaya bijıq qızdıñ betine köş *Hayasız, geveze kız yüzüne göç.*

Şaman dini etkisinde ortaya çıkan yırların biri de zikir salmak, ruh çağırmaktır. Bu türün de kendine özgü aktarıcıları vardır. Onlar belli bir âhenkle, tesirli sözlerle kendilerince hastalıklar tanrısını çağırıp, insanda görünen illetleri çıkarayım diye uğraşır. Meselâ:

¹ Şengel: Dikenli bir bitki

Kergi başlı ker jılan	<i>Kergi¹ başlı ker² yılan</i>
Kerilip turmay kel beri	<i>Gerilip durma gel beri,</i>
Zähäri aşşı uv jılan	<i>Zehri acı,zehirli yılan</i>
Quwıljımay kel beri	<i>Geri dönme gel beri</i>
Aq qara bas quw bolıp	<i>Ak, kara başlı kuğu olup</i>
Qanatı selpip suw bolıp	<i>Kanat çırpıp, su olup</i>
Köl işinde köp peri	<i>Göl içinde çok peri</i>
Köp işinde kök peri	<i>Çok içinde gök peri</i>
Oylarımdı tawıp ber	<i>Düşüncemi buluver</i>
Kök periniñ kepteri	<i>Gök peri güvercini,</i>
Ağa perim aydap kel	<i>Ağa perim, sürüp gel</i>
Bala perim jaylap kel	<i>Yavru perim yayla gel</i>
Ärvağı küşli dâw perim	<i>Ruhu güçlü dev perim</i>
Aldına salıpaydap kel	<i>Önüne katıp,sürüp gel.</i>

şeklindeki mısralarla, insanlar, söz gücüyle hastalığı kovmanın mümkün olabileceğine inanır. Profesör Kalli Ayımbetov'un çok güzel ifade ettiği gibi, "İnsanlar, eskiden inançları gereği sözle,çeşitli vahşi, korkunç hayvanlar ve cin çağırma yoluyla, tabiatın düzensizlik ve bozukluklarını ve hastalıkları iyileştirmek için çeşitli hareketler yapıp, şiirsel sözler dizmişlerdir. Bunların aktarıcıları, profesyonel insanlar olup onlara, "şaman", "enahor", Kazakça "baksı", Özbekçe "ferihan", Karakalpakça "porhan" gibi isimler verilmiştir. "Porhan" kopuzunu çalınca, hastayı ortaya alıp, süslenip, bezenip, belini sıkıca boğup, güçlü erkekleri yanına dizip, omuzlarından el salarak tutturup, bir dizi halinde "Hıv, hiya, hiy!" şeklinde yabaanî sesler çıkartıp, sıçrarlar. Ağır bir yükü yerinden kımlıdatamayan adamlar gibi, birlikte sıçrayıp, türlü sesler çıkarıp, kudurup giderler. Kara evin tepesine asılıp, çeşitli sesler çıkararak sallanırlar. Hasılı, ağrı ve hastalık ile güreşir gibi davranış gösterirler.³

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, her bir devir, kendine uygun örf âdet şiirlerini yaratmaktadır. Bunlar, zamanla dinî inanışların ve hayat tarzının değişmesiyle,

¹ Kergi: Dört köşeli kap.

² Ker: Bir renk.

³ Ayımbetov. Kalli.. Karakalpak Folklorı. Nökis "Karakalpakstan" Yayını, 1977, s. 27

değişikliklere uğramakta, yeni muhteva ve sözlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu tip şiirler, İslâmiyetten sonra genellikle Kurban veya özellikle Ramazan bayramlarında söylenen sözler haline gelmiştir. Hatta bazen, insanların hayatı ile ilişkilendirilip, onların iyi veya kötü insan olduğunu yahut aile fertlerinin vasıflarını ifade eden “hayat şiirleri”ne dönüşmüştür. Meselâ:

Buringı payğambarım keme jonğan *Önceki peygamberim gemi yontmuş,*
 Kemesin tışqan tesip suwğa tolğan *Gemiye fare delip, suyla dolmuş*
 Bir jılan üş büklenip tığın bolğan *Bir yılan üç kat olup tıpa olmuş,*
 Muhammed ümmetiñe yaramazan *Muhammed ümmetine yâr Ramazan.*

mısraları, *Nuh peygamber* zamanındaki tufandan söz ederken, sonraları, halkın, Ramazan ayındaki gündelik yaşantısıyla karışmıştır:

“Ya Ramazan” ayta keldim esigiñe *“Yâ Ramazan“ deyip geldim kapına*
 Qoşqarday uğıl bersin besigiñe *Koç gibi oğul versin beşiğine*
 Tağısın tağı bersin nesiybeñe *Daha ne varsa versin nasibine*
 Muhammed ümmetiñe ya Ramazan. *Muhammed ümmetine yâ Ramazan.*

Mınay üydiñ ergenegi şapşaq ğana *Bu evin eşiği var düzgüncecik*
 Üyinde bir jeñgem bar appaq ğana *Evimde bir yengem var temizcecik*
 Mağan oramal tüyipti saqlap ğana *Bana örtü (mendil) dikmiş itina ile*
 Muhammed ümmetiñe ya Ramazan *Muhammed ümmetine yâ Ramazan*

Profesör Kalli Ayımbetov, bu konuda da şunları söyler: “*Yâ Ramazan’ı iş edinen insanlar, eskiden yanına bir çok genci toplayıp, başka urukların yurtlarına varıp, yeni evlenen gelinin veya evinde yetişmiş kızı olan evin önüne gelip, at üstünde Yâ Ramazan okurdu. Yâ Ramazan’a başlayan kişi, önce kendisini tanıtır, sonra karşısındakiler topluca saz eşliğinde şiirin nakaratlarını söylerdi.*”¹

“Yâ Ramazan” şiirleri, Ramazan ayının başında, ortasında ve sonunda söylenir.

“Yâ Ramazan” söyleyenler, önceleri sadece ekmek, bağırsak alırlarken, sonraları mendil, örtü, giysi veya para da almışlardır.

¹ Ayımbetov, Kalli. a.g.e., s. 30.

Arpa ekseñ biyday bol   *Arpa eksen buğday olup*

Tolqınlanıp tasa ber   *Dalgalanıp taşiver*

Däryadan aqqan suwday bop *Irmaktan akan su gibi olup.*

Zamanla “yâ Ramazan”ın türleri de epeyce değişip,gelişti. Onun bazıları “oda”

veya “*teriyip*” (tarif,tasvir) türündeki koşuklara dönmeye başlamıştır. Meselâ:

Mınaw üydiñ erbeñler ergeneği   *Bu evin erkeği bahadır imiş*

Üyinde altın besik terbeledi   *Kendisi Alpamış'a benzer imiş,*

Yaramazan aytqanğa ne beredi   *Belinde elmas kılıç durur imiş.*

Muhammed ümmetiñe yaramazan   *Muhammed ümmetine Yâ Ramazan*

Beldewinde Görügliniñ gıratı bar   *Kapısında Köroğlu kıratı var.*

Qonaqqa qoy soyğanday miräti bar   *Konuğa koyun kesen daveti var.*

Yaramazan aytqanğa ne zatı bar   *“Yâ Ramazan“ söyleyene nesi var,*

Muhammet ümmetiñ yaramazan   *Muhammed ümmetine Yâ Ramazan*

---

¹ Bir tür kuş.

Sıkıntı, Dert Koşukları

Halk koşuklarının bir türü de, kaygı ve dertlerin ifadesini bulduğu dert koşuklarıdır.

Eski dönemlerde Karakalpak halkının hayatı gerçekten acınacak haldeymiş. Kendi hür yolunu bulamayıp, avare ve perişan yaşadığı devirlerde, Karakalpak halkı bir çok acıklı olay yaşamış. Açlık, sefalet, adaletsizlikler çoğalmış. Bilhassa kadın ve kızlar çok ezilmiş. Genç kızlar yaşlı ve paralı erkeklerle evlendirilmiş. Tek güç, adeta zenginlik imiş. O yüzden de. o devre atfen halk arasında “*Ağzı eğri (çarpık) olsa da zengin evlâdı söylesin*” şeklinde atasözleri ortaya çıkmış.

İşte bu devirler, folklor tarihinde “*muñ-şer koşukları*” (dert, sıkıntı şiirleri) adıyla iz bırakır. Halk arasında çok yaygın olan bu koşuklara “*hevjar*” veya “*yar yar*” denilir.

Hevjar

“*Hevjar*”, Karakalpak halk örf âdet koşuklarının en tesirli türlerinden biridir. Bu konuda ünlü halkiyatçı, N.Devkaraev, “*Kızlar evlendirilirken, doğup, büyüdüğü evle vedalaşırken, başına gelen kaygı ve dertleri koşuklarla dile getirirdi. Kızın karşısında oturan kız ve gelinler, koşuğun nağmesine saz ile katılıp, kızın düşüncesini onaylardı. İşte bu koşuklara Karakalpak dilinde “hevjar” denir*” diye yazar.

“*Hevjar*”, ilk önce, sevmediği adamlarla evlenmek zorunda kalan kızın razı olmamasından ortaya çıkmış olsa da, son zamanlarda, evlenen her kızın “*hevjar*” söylemesi âdet haline gelmiştir:

Qara miltıq aq miltıq	<i>Kara tüfek ak tüfek</i>
Atqan äkem häwjär	<i>Atmış babam “hevjar”</i>
Mal ornına öz qızın	<i>Mal yerine öz kızını</i>
Satqan eken häwjär	<i>Satmış babam “hevjar”</i>
Bäla bolar alğan malıñ	<i>Belâ olur aldığın mal</i>
Jattan äkem häwjär	<i>Yabancıdan babam “hevjar”</i>

Köz jetpestey aspannan *Uçsuz bucaksız gökten*
 Ayım tüsti häwjar *Âhim düştü "hevjar"*
 Bir similtır jamanğa *Bir kötü yaman kişiye*
 Payım tüsti häwjar *Payım düştü "hevjar"*

Qozı kelse örİsten *Kuzu gelse otlaktan*
 Qosaqlayın häwjar *Çiftleştireyim "hevjar"*
 Süymegendi men qalay *Sevmeyeni ben nasıl*
 Quşaqalayın häwjar *Kucaklayaym "hevjar"*

Kildim gewek qulp bolıp *Kilidim gevşek kulp olmuş,*
 Aşılmaıman häwjar *Açılmıyorum "hevjar"*
 Dertim küşli bolğan soñ *Derdim güçlü olunca*
 Basılmaıman häwjar *Yatışmıyorum "hevjar"*

Bir başka örnek:

Öz äkemniñ esigi jupar esik häwjar
 Kirsem şıqsam şaşımna sıypar esik häwjar
 Qayın atamniñ şeñgel esik häwjar
 Kirsem şıqsam şaşımdı jular esik häwjar

Öz habamın eşiği çift eşik "hevjar,"
Girsem çıksam saçımdan sıvazlar eşik "hevjar,"
Kayınbabamın eşiği çengel eşik "hevjar"
Girsem çıksam saçımı yolar eşik "hevjar"

Qoy süyedi balasın qozım-aw dep häwjar
 Heş nârseni körmegen bozım-aw dep häwjar
 Uzatqanda qız jılar öksip öksip häwjar
 Qâne meniñ qız küñgi nazım-aw dep häwjar

Koyun sever yavrusunu "kuzum" diye "hevjar"
Hiçbir şeyi görmeyen "hozum" diye "hevjar"
Verilince kız ağlar, hıçkıra hıçkıra "hevjar"
Hani benim kız günkü nazım diye "hevjar"

Torğay süyer balasın tolğanım dep häwjar
 Tobılğınıñ basına qonğanım dep häwjar
 Uzatqanda qız jılar öksip öksip häwjar
 Endi meniñ quwrayday solğanım dep häwjar

"Turgay"¹ sever yavrusunu "tolğanım" diye "hevjar,"
"Tobılğı"¹ nin başını konanım diye "hevjar"
Verilince kız ağlar, hıçkıra hıçkıra "hevjar"
Şimdi benim kuruyup, solduğumdur "hevjar".

Kızın söylediği "hevjar"ına cevap olmak üzere, onun yengeleri de şiirsel sözlerle karşılık verirler. Bunlar, "hevjar" veya "yar yar" tipinde olup, asıl maksadı kızın teskin etmeye yöneliktir:

Jılama biykeş jılama	<i>Ağlama biykeş ağlama,</i>
Qız bolıpsañ yar-yar	<i>Kız olmuşsun "yar-yar"</i>
Qızıl tilli jigitke	<i>Kızıl dilli yiğide</i>
Köz bolıpsañ yar-yar	<i>Göz olmuşsun "yar-yar"</i>
Öz üyine qız bala	<i>Öz evine kız çocuk,</i>
Qonaq bolar yar-yar	<i>Konuk olur "yar-yar"</i>
Äke sözün uqpağan	<i>Baba sözü dinlemeyen</i>
Talaq bolar yar-yar	<i>Talak olur "yar-yar"</i>
Şatıraş köylek juwılsa	<i>Kumaş gömlek yıkansa</i>
Böz boladı yar-yar	<i>Bez oluverir "yar-yar"</i>
Jılawıq qız eline	<i>Ağlayan kız iline</i>
Söz boladı yar-yar	<i>Söz oluverir "yar yar"</i>

¹ Turgay: Serçeye benzer küçük bir kuş.

Qabat qabat qatlama	<i>Kat kat olan "katlama"</i> ²
Qatlanadı yar-yar	<i>Katlanıverir "yar yar"</i>
Qızdı alıp jeñgeler	<i>Kızı alıp yengeler,</i>
Atlanadı yar-yar	<i>Atlanıverir "yar yar" vb.</i>

Zaman içinde "hevjar"ın çeşitli türleri ortaya çıkmıştır. Önceleri "hevjar", derdini terennüm etmek için yalnızca kız tarafından söylenir iken sonraları onun "aytış" türleri de peyda olmuştur.

Bazı durumlarda kızın yanında duran adamlar veya kız yengeleri, bazen de dışarıda duran güveyi topluluğu da kıza nasihat vermek için "hevjar" söylemiştir. Meselâ:

Kız:

Tekiymettiñ şet bawın	<i>"Tekiymet"³ in uç bağı</i>
Oyatursın yar-yar-aw	<i>Oyadursun "yar-yar" hey</i>
Toy basına tuw biye	<i>Toy başını kısır kısırak</i>
Soya tursın yar-yar-aw	<i>Kesedursun "yar-yar" hey</i>

Men atama aytayın	<i>Ben anneme diyeyim.</i>
"Äkeme ayt" dep yar-yar-aw	<i>"Babama de" diye "yar-yar" hey</i>
meni dese bıyışa	<i>Beni dese bu yıl da</i>
qoya tursın yar-yar-aw	<i>Koyadursun "yar-yar" hey</i>

Erkek:

Alıp kelgen bazardan	<i>Alıp gelmiş pazardan</i>
Ala qaşar yar-yar-aw	<i>Ala dana "yar -yar" hey</i>
Qara maqpal säwkele	<i>Kara kadife "sevkele"</i>
Şaşın basar yar-yar-aw	<i>Saçını örter "yar-yar" hey</i>

¹ Tobılğı: Dağlık yerlerde yetişen, kırmızı yabanî gül. (Bundan daha çok kamçıya sap yapılır.)

² Katlama: Arasına yağ konularak yapılan bir tür ekmek

³ Tekiymet: Nakışlarla süslü keçe.

Munda äkem qaldı dep *Burda babam kaldı diye*
 Ğam jemeñiz yar-yar-aw *Ğam çekmeyiniz "yar-yar" hey*
 Qäyin atañız saw bolsa *Kayınbahamız sağ oldukça*
 Ornın basar yar-yar-aw *Yerine geçer "yar-yar" hey*

Kız:

Esik aldı qara suw *Kapı önü kara su,*
 Maydan bolsın yar-yar-aw *Meydan olsun "yar-yar" hey*
 Aq jüzimdi körgendey *Ak yüzümü gösterecek*
 Aynam bolsın yar-yar-aw *Aynam olsun "yar-yar" hey.*

Qäyin atamız bar deydi *Kayınbabamız var diyor,*
 Azarlanğan yar-yar-aw *Azarlanan "yar-yar" hey.*
 Aynanyın äkemdey *Kurban olduğum babam gibi*
 Qaydan bolsın yar-yar-aw *Nasıl olsun "yar-yar" hey.*

Erkek:

Aq qoyan qaşar jotalap yar-yar-aw *Ak tavşan kaçır bedenle "yar-yar" hey,*
 Aq taylaq öser botalap yar-yar-aw *Ak "toylak"¹ büyür yavrulayıp, "yar-yar" hey,*
 Munşa nege jılaysañ yar-yar-aw *Bunca niye ağlıyorsun "yar-yar" hey*
 İziñnen iniñ keler apalao yar-yar-aw *Ardından kardeşin gelir abla olup "yar-yar" hey*

“Hevjar” veya “yar-yar” koşuklarının ilk devirlerdeki örnekleri dertli olsa da, bunlar sonraları sevinçli temalarla da karşımıza çıkar:

Aynağa men qarasam *Aynaya ben bakarsam,*
 Sennen aqpan yar-yar *Senden beyazım "yar-yar",*
 Alajaqpan deseñ eger *Alacağım desen eğer,*
 Barajaqpan yar-yar *Varacağım "yar-yar".*

¹ Toylak: Bir yaşını doldurmuş, iki yaşına basmamış deve.

Aq iyniñe qara kostyum	<i>Ak omzunda kara kostüm</i>
Kiydirermen yar-yar	<i>Giydireceğim "yar-yar"</i>
Qara jerge kirgen şelli	<i>Kara toprağa girene dek</i>
Süydirermen yar-yar	<i>Sevdireceğim "yar-yar"</i> .

Bir de kız yengesinin, erkeğin yahut dünürlerin "yar-yar"larına bakalım:

Kız yengesi:

Xoş keldiñiz qudalar toyımızğa yar-yar
 Sizdi alıp tur edik oyımızğa yar-yar
 Kişkeneden arıwım qamqa kesti yar-yar
 Öz teñiniñ işinde artıq östi yar-yar
 Kiygeni arıwımniñ uşığaday yar-yar
 Öz teñiniñ işinde qarşığaday yar-yar

Hoş geldiniz dünürler, toyumuza "yar-yar",
Sizi alıyor idik düşüncemize "yar-yar",
Küçücükken güzelim "kemha" kesti "yar-yar",
Öz denginin içinde hayli büyüdü "yar-yar",
Giydiği güzelimin, "uşığa"¹ gibi "yar-yar",
Öz denginin içinde "karşığa"² gibi "yar-yar".

Erkek:

Biziñ jekken arbada tolı jüгим yar-yar
 Qız qarşığa bolğanda jigit tuyğın yar-yar

Bizim yüklü arabada dolu yüküm "yar-yar",
Tatlı üzüm salayım damağına "yar-yar"

¹ Uşığa: Yünden yapılmış, değerli bir kumaş türü.

² Karşığa: Bir kuş adı.

Görümce (veya kızkardeş):

Kel kel qudam kel qudam mañlayıma yar-yar
 Tatlı jüzim salayım tañlayıña yar-yar
 Qızıl jawlıq şaşaqılı tartısayıq yar-yar
 Kel kel qudam kel qudam aytısayıq yar-yar

*Gel, gel dümür, gel dümür, şu karşıma "yar-yar,
 Tatlı üzüm salayım damağına "yar-yar"
 Kızıl "yağlık"¹ saçaklı çekişelim "yar-yar",
 Gel gel dümür, gel dümür. "aytışalım" "yar-yar"*

Sıñsıv

"Sıñsıv", "hevjar"a çok yakın bir türdür. Onun için de bazı araştırmalarda "hevjar"la denk tutulur. Bu konuda N.Devkaraev, şunları söyler: "*Kız evlenmek amacıyla evden güvey tarafına giderken, genellikle ağlar. Bu ağlamaya Karakalpaklar, "sıñsıv" derler. Kız, evden gelin olarak çıkarken ağlamzsa bu, ayıp sayılır. Kız, biraz ağladıktan sonra, kızı almaya gelen erkekler, çadırın tepe kısmındaki keçe parçasını (üzik) kaldırıp, "Ağlamayı bıraksın, olur şimdi", "Haydi alıp çıkın, çıkadurun" diye seslenirler. Bundan sonra ağlayıp duran kız, içinde bulunduğu durumu ve başına gelenleri koşuk ile söylemeğe başlar.*"²

Demek ki "sıñsıv", daha çok kızın yalnızca kendi derdi, kaygısı ile ilgilidir. "Hevjar" ise genellikle toplumsal karaktere sahiptir. İkincisinde, kızdan başka, onun yengesi ve erkekler de işe karışır. Teması bakımından, anlaşılacağı üzere, yaşadığı cemiyetten razı olmama hususu vardır. Kendi yaşadığı zamana, anne babasına olan rızasızlık, ağlayıp sıkılma vb., "sıñsıv"ın temasını teşkil eder. Meselâ:

Qayrılıp uşqan qarlığaş *Eğilip uçan kırlangç,*
 Uyasınan bezer me? *Yuvasından bezer mi?*
 Äkemniñ kewil qara tas *Babamın gönlü kara taş,*
 Kewilimdi sezer me? *Şu gönlümü sezer mi?*

¹ Yağlık: Tülbente benzer örtü.

² Devkaraev, N., a.g.e. 2. Cilt. s.49.

Ana degen aq kepter *Ana denilen ak güvercin,*
 Aylanıp qanat qağadı *Dönerek kanat çırpar.*
 Barar jerim bir jat jer *Gideceğim bir yat yer,*
 Ayaqqa min tağadı *Ayağa kusur takar.*
 Baxıt külip baqpadı *Bahtım gülüp bakmadı,*
 Mendey ğana sorlığa *Benim gibi garibe.*
 İğbalım kelip toqtadı *İkbâlîm gelip durdu,*
 Alpıs jasar ğarnığa *Altmışındaki yaşlıda.*
 Gâwhar qaslı jüzigim *Gevher taşlı yüziğüm,*
 Kiyilmedi barmaqqa *Takılmadı parmağa*
 Aq otawda üzigim *Ak otağda "üzik"im,*
 Saş bawım qaldı şaňlaqta *Saç bağım kaldı ağılda.*

Bazı "sınsıv"larda kızın yürek derdi tam bir şiir derecesinde ifadesini bulur.

Şaşbawlarım tökpele *Saç bağlarım "dökme"li*
 Men ağama ökpeli *Ben ağama öfkeli*
 Ökpelemey qäyteyim *Öfkelenmeyip, n'idem,*
 Bir jil tursam köppedi? *Bir yıl dursam çok muydu?*

Taxtalı üy tar ma eken *Tahtalı ev dar mı ki,*
 İşinde apam bar ma eken *İçinde anam var mı ki*
 Malğa qızıp qız satqan *Mala düşüp kız satan*
 Ağamda aqıl bar ma eken *Ağamda (babamda) akıl var mı ki?*

Juwırıp kirdim taqta üyge *Koşup girdim tahta eve,*
 Sırğamdı ildim bir şüyge *Küpemi ildim bir yere*
 Küni tüni jılayman *Gece gündüz ağlarım,*
 Qalay tüstim bul küyge *Nasıl düştüm bu ateşe.*

Veya:

Aq sayıdan köylegim *Ak "sayı"dan gömleğim,*
 Zerge battı bilegim *Altına battı bileğim,*

Ğarrı baydıñ qolında   *Yaşlı zengin elinde*
Zarlar boldı jüregim   *Ağlar oldu yüregim.*

Bunlar, âdete dayanan önemli koşuklar olduğu için de, onu aktaranlar kabiliyet sahibi insanlardır. Onlar bu hadiseyi önceden sezdikleri için de, bu dertli koşukları kendileri düşünüp, bulurlar.

Şu koşukta kız, birlikte meme emdiği öz kardeşini özler:

Deryanıñ ortasında ekken tal bar   *Nehrin ortasında ekili dal var,*
Üstinde aqsüp köylek maqpal şalbar   *Üstünde ap ak gömlek, ipekli şalvar,*
Jan ağam tüskeninde sen esime   *Can ağam, düştüğünde sen aklıma,*
Şıqpağan kökirekte şıbın jan bar   *Çıkmayan göğsümde bir âciz can var.*

Eskiden insanlar arasındaki adaletsizlikler, onların hukukunu da son derece sınırlandırmıştır. Yokluk, cömert insanın elini bağlarken, bir çok erkek de başlık parası veya çeyizi olmadığı için uzun süre evlenememekte imiş. Mal, mülk üstünlüğü olan zaman, insanları âvârelige salmış. Bu sebepten, “karşı dümürlük” denilen âdet ortaya çıkmış. Bu âdetle, bazı evlenemeyen erkekler, kendi kız kardeşlerini yaşlı insanlara verip, onların kızlarını almışlardır. Bu olaylar da bazı “sıñsıv” koşuklarında yer almıştır:

Janım ağa qulaq salsañ sözime   *Canım ağa kulak salsañ sözüne,*
Jetim qalıp ergendegi iziñe   *Yetim kalıp ergendeki izine*
Meni berip baydıñ qızın alıwğa   *Beni verip, zengin kızı almaya,*
Oylan ağa ılayıq pa öziñe   *Düşün ağa, bu lâyıq mı özüne*

Näkemdi qıysa da qazı hem molla   *Nikâhımı kıysa kadı ve molla,*
Bergen amanatın alsa da Alla   *Verdiği emâneti alsa da Allâh*
Qarsı qudalıqqa bergeniñ menen   *“Karşı dümürlük”e sen versen dahi,*
Ötemis jamañğa tiymeymen olla   *Ödemis kötüye ben varmam vallâh.*

“Sıñsıv” koşuğunda bazen öz evlâdına kıyamayan anne derdi açıkça sezilirken, bazen de mal mülkü öz evlâdından da üstün gören taş bağırlı babalar, tenkit edilir:

Arbağa süyendim anam hoş-dedi	<i>Arabaya dayandım, anam hoş (hoşça git) dedi.</i>
Bul naşardıñ közi tolı yaş dedi	<i>Bu garihin gözü dolu yaş, dedi.</i>
Zalım ağam kete ber dep qoymadı	<i>Zalim ağam "gidiver" diye koymaz.</i>
Ğarıp anam diydarıma toymadı	<i>Garip anam didarıma doymadı.</i>
Anama aytıp bar qawın qaqlasın	<i>Anneme git söyle, kavun kurutsun.</i>
Qaqlağan qawının üş ay saqlasın	<i>Kurutup kavunu üç ay saklasın.</i>
Üş ayğaşa bir xabarım bolmasa	<i>Üç aya dek bir haberim gelmezse,</i>
Anam meni aytım aytıp joqlasın	<i>Annem beni "aytım"¹ söyleyip yas tutsun.</i>
Şaşım uzun şaşbawıma teñbedi?	<i>Saçım uzun saç bağıma denk miydi,</i>
Äkem meni öz teñime bermedi	<i>Babam beni öz dengime vermedi</i>
Äkemdi näyleyin tillağa qızdı	<i>Babamı neyleyim altına düştü</i>
Iğbalım neyleyin jamañğa qızdı	<i>Bahtımı neyleyim kötüye çizdi.</i>
Saqalıñ erbiyip kirme tösekke	<i>Sakalın kaskatı girme döşeğe,</i>
Ömirim zaya boldı sendey eşekke	<i>Ömrüm zayi oldu sen gibi eşekle!</i>

Görüleceği üzere bu koşuklar, Karakalpak etnoğrafyasının halk şiirindeki görünüşleridir. Bunları iyi bilmeden halk âdetlerini tam olarak anlamak da zordur.

"Sıñsıv" koşuklarının türleri çoktur. Ama onların teması birbirinden farklı değildir. Hepsi de dengine ve sevdiğine varamayan kızların gönül dertlerini terennüm eder:

Tawğa bir şıqtım jağalap	<i>Dağa bir çıktım kenardan,</i>
İziñnen erdim ağalap	<i>Peşinden geldim koşarak</i>
İziñnen ergen balañdı	<i>Peşinden gelen çocuğu,</i>
Malğa sattıñ bahalap	<i>Mal gibi sattım paha biçip.</i>
Naşarı qursın kem eken	<i>Kızlığa lânet kem¹ imiş</i>
Qara jer menen teñ eken	<i>Kara toprakla denk imiş</i>
Tiri bir ketti demeseñ	<i>Diri gitti diye deme,</i>
Ölgenler menen teñ eken	<i>Ölenler ile denk imiş.</i>

¹ Aytım: Bir aytuş türü.

Esikti aldı bayterek
 Bayterek öser gültelep
 Erte yatıp keş turdım
 Jan ağa-aw sağan erkelep

*Kapının önü ağaçtır,
 Ağaç büyür, yavaş yavaş
 Erken yatıp, geç kalktım,
 Can ağa sana nazlanıp*

Aq köylek kiydim şalışqa
 Duzım bir tarttı alsqa
 Ārmanı bar ma qızlardıñ
 Öz elinde qalışqan

*Ak gömlek giydim güzelce
 Tuzum bir çekti uzağa,
 Bir derdi var mı kızları
 Kendi ev yurdunda kalan.*

Jaslıgım ötken keşeler
 Şay-samawrın keseler
 Qızım qızım dewşi ediñ
 Xoş aman bol şeşeler

*Gençliğimin geceleri
 Çay, semaver, kâseler
 Kızım kızım der idiniz
 Hoşça kalın siz anneler.*

Jiñgıl şaptım jañqalap
 Ösirdim bawırım arqalap
 Ösirgen bawıeım sen bolsañ
 Barıp tur qarağım apalap

*“Jingıl”² kestim parça parça
 Büyüttüm kardeşim nazla
 Büyüttüğüm kardeş sen isen
 Varıp, git gözüm deyip, ana!*

Halk arasında yayılmış olan “sıñsıv”ların bazıları, “aytış” türünde verilir. Bazen kız yengesi, kızın derdini paylaşır, başa gelen zorlukların üstesinden gelmek için ona öğüt ve tesellî verir:

Kız:

Kişkene urşıq taldırmaş
 Kewilimdi jeñge qaldırmaş
 Kewil qurğır süymeydi
 Basıma “aq”tı saldırmaş

*Küçük “urşık”³ yordurma
 Gönlümü yenge kaldırma
 Yok olası gönül sevmiyor
 Başıma ak örtü saldırma.*

¹ Kem: Kusurlu, eksik, tam olmayan.

² Jingıl: Yabancı bir bitki. (odun olarak da faydalanılır.)

³ Urşık: Yün veya pamuk eğirmekte kullanılan bir alet.

Yenge:

Jılama biykeş jılama *Ağlama biykeş ağlama,*
 Köziñniñ jasın bulama *Gözün yaşın bulama*
 Biz bermeyik desek te *Biz vermeyiz desek de*
 Mal bergen adam qoya ma? *Mal veren adam koyar mı?*

Bu “aytış” koşuklarda kız, hayatın acısını tatlısını görmemiş, çok genç ve nazlı olarak da karşımıza çıkabilir. Evinden bir anda gidişini hatırlayıp, birlikte büyüdüğü kardeşini arar:

Dalağa biyday şaşayın *Ovaya buğday saçayım,*
 Törde gilemdi basayın *Tör'e kilimi basayım*
 Äkelşi beri inimdi *Gel beri bir kardeşim,*
 Süyip bir mawqımdı basayın *Sevip bir murat alayım*

“Sıñsıv”, koşukları, önceden hayatın adaletsizlikleri ve zıtlıklarına karşı isyandan çıkmış olsa da, son devirlerde kız verme törenlerinin bir parçası haline gelmiştir. Her kız, çocukluğundan beri oynayarak büyüdüğü eviyle vedalaşıp, “sıñsıv” söyler:

Äkeme qız da bolsam ulıñdayman *Bama kız da olsam oğlu gibiyim,*
 İşinde aq mäyektiñ uwızındayman *İçinde ak yumurta “uvız”¹ gibiyim.*
 Küyip turğan janıma tiye berme *Yanıp duran canıma hiç dokunma,*
 Üyirinen ayırılğan qulındayman *Sürüden ayrılan “kulun” gibiyim.*

Şaşağı şaşbawımnıñ malım malım *Saçağı saç bağımın örüm örüm*
 Üyimde jan ağamıñ edim xanım *Evinde can ağamın idim hanım,*
 Barğannan soñ basqa elge kelin bolıp *Varınca başka ile gelin olup,*
 Qalayınşa bolar eken meniñ halım *Nasıl olur ki acep, benim halim*

Köp edi-aw körinbey tur şaňğıt penen *Çok idi de görünmüyor toz ile*
 Dawısıñdı esite almadım dawırq penen *Sesini duyamadım bağırmak ile*
 Üyrengeñ oramalğa sorlı basım *Alışmış “oramal” a garip başım,*
 Jüremen endi qäytip jawlıq penen *Şimdi ben neylerim “yağlık”² ile.*

¹ Uvız: Ağız sütü

² Yağlık: Uzun ve büyük başörtüsü.

“Hoşça Kal” (Ayrılık) Koşukları

“Hoşça kal” koşukları. Karakalpak halkı arasında eski devirlerden beri vardır. Bu da esasen dert koşuklarının bir türüdür. İnsanlar eskiden ardi arkası kesilmeyen düşmanlık ve savaşlar neticesinde öz yurdundan ve toprağından ayrılırken veya tehlikeli uzun seferlere çıkarken ayrılık koşukları söylemişlerdir. Evlendirilen kızın doğduğu evi, köyü hakkındaki dertli söyleyişleri, aynı şekilde ölüm halinde olan bir yiğidin hayata olan sevgisi, doğulan yere, eş dost ve akrabaların birbirlerine, anne babanın evlâtlarına ve eşlerin birbirine olan gönül dertleri, ayrılık koşuklarında tesirli bir şekilde dile getirilir.

Karakalpak halkının tarihî geçmişi de pek çok dış düşmanla mücadele ve bu mücadeleler sonucunda acı ve ıstırapla vatanlarından ayrı kalmak gibi âkıbetlerle doludur. Bu yüzden vatan ayrılığı hakkındaki ayrılık koşukları, halk arasında çok yaygındır. Bu koşuklarda, Karakalpak halkının eski devir mekânlarından olan İdil ve Yayık’tan ayrı düşülen günlerden başlatmak yanlış olmaz:

Edil qayda el qayda   *İdil nerde il nerde?*
 Elge jeter kün qayda   *İle yeter gün nerde?*
 Jayıq qayda jay qayda   *Yayık nerde, yer nerde?*
 Jayılıp jatqan jay qayda   *Jayılp duran mal nerde?*
 Jalañayaq sorlığa   *Yalınayak garibi,*
 Tikeneksiz jol qayda   *Dikensizce yol nerde?*

Halk arasında halkın, İdil ve Yayık’tan göçmek hususundaki ayrılık koşuklarının eksiksiz denilebilecek varyantı, 1958 yılında, ünlü etnoğraf, L.S.Tolstova tarafından, Tahtaköpir bölgesinden derlenmiştir. Meselâ:

Tübi malıma qazıgım   *Öz hayvanıma kaziğım,*
 Bası bala-şağama azıgım   *Bası çoluk, çocuğuma azıgım*
 Jiydem sennen ayrıldım   *“İğde”m, senden ayrıldım.*

Mal otlawğa jeri keñ   *Mal otlamaya yeri geniş,*
 Heri menen suwı teñ   *Yeri ile suyu denk,*
 Edilim sennen ayrıldım   *İdil'im senden ayrıldım.*

Qısı menen jazı teñ *Kışı ile yazı denk,*
 Üyregi menen ğazı teñ *Ördeğiyle kazı denk,*
 Eşkisi menen qoyı teñ *Keçisi, koyunu denk*
 Jayığım sennen ayrıldım *Yayık'im senden ayrıldım.*

Tört tülük maldı aydadım *Dört türlü malı¹ sürdüm*
 Süt penen maydı şaypadım *Sütle yağı çalkaladım*
 Jelige qulın şaypadım *İpe "kulun" bağladım,*
 Mallarım sennen ayrıldım *Mallarım senden ayrıldım.*

Aydın şalqar köllerim *Işıklı çalkalanır göllerim,*
 Jağalay qonğan ellerim *Kenarına konduğum illerim,*
 Tawdan aqqan bulağım *Dağdan akan pınarım,*
 Jağalay şapqan ılağım *Kenarına koşan oğlağım.*

Jaz künimde sawınım *Yaz gününde sağdığım*
 Güz künimde sawınım *Güz gününde kavunum,*
 Jıynağan asqabağım *Yığdığım aş kabağım,*
 Kıs künimde şabağım *Kış gününde balığım,*
 Xalqım sennen ayrıldım *Halkım, senden ayrıldım.*

Elimde atlar şabısqañ *İlimde at koşturan*
 Doslar menen tabısqañ *Dostlar ile buluşan,*
 Ullı bayram toylarda *Ulu bayram toylarda*
 Xalıqlar menen jarısqañ *Halklar ile yarışan*
 Jılqım sennen ayrıldım *Yilkım, senden ayrıldım.*

Bu ayrılık koşuklarının, Karakalpakların XVI.-XVII. asırlardaki tarihî geçmişi ile ilgili ata yurdu Türkistan'dan göçüş sebeplerini dile getiren varyantları da mevcuttur:

¹ Dört türlü mal: At, deve, koyun (keçi), inek.

Ata jurtı Türkstan   *Ata yurdu Türkistan*
 Duşpan qıstı tum-tustan   *Düşman sıktı etraftan*
 Jayılıp uşar jerim joq   *Yayılp uçar yerim yok*
 Qonarıma kölim joq   *Konmak için gölüm yok*
 Qanatı sınğan bir quspan   *Kanadı kırık bir kuşum.*

Veya:

Ata jurtım Xorezm   *Ata yurdum Harezmi,*
 Sende qurdım köp bezim   *Sende kurdum pek çok bezim,*
 Kâramatlı Şayx Kubra   *Kerametli Şeyh Kübrâ,*
 Jalalardan saqla öziñ   *Kötülerden sakla sen.*

SONUÇ

Bu çalışmamızda Özbekistan'ın siyasî sınırları içinde bulunan ve çoğunluğu Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kıpçak asıllı Karakalpak Türklerinin menşeni, uruk ve boylarını, el sanatlarını, giyecek ve yiyeceklerini, diğer millî özelliklerini, kısaca folklorik değerlerini çeşitli kaynaklardan araştırmak ve konuyla ilgili metinleri Türkiye Türkçesine aktarmak suretiyle onların etnografik özelliklerini ortaya koymaya, tanıtmaya çalıştık.

KAYNAKLAR (Bibliyografya)

- A. ALLAMURATOV, O. DOSPANOV, G. TİLEWMURATOV,
Qaraqalpaqşa K rkem  ner Atamalarının S zliği, Nökis "Bilim",
1991
-  JİNİYAZ, Tañlamalı Őıđarmaları, Nökis, 1994
- İlhami DURMUŐ, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yanları, Ankara, 1993
- Edige (Qaraqalpaq Xalıq Destanı), N. D wqaraev Atındağı Tariyx Til h m
 debiyat İnstıtutı, Nökis, 1990
- Ahmet B. ERCİLASUN,  rneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür
Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996
- İslâm Ansiklopedisi, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955
- Qaraqalpaq Tiliniñ T sindirme S zliđi, (Tört Tomlıq), Nökis
"Qaraqalpaqstan" Baspası, 1982
- Kazak Türkçesi S zliğ , (Tercüme: Hasan ORALTAY, Doç.Dr. Nuri YÜCE,
Saadet PINAR), Türk Dünyası AraŐtırmaları Vakfı Yayını: 8,
İstanbul, 1984
- Qırq Qız Destanı (Qaraqalpaq Folklorı, 6. Tom), Nökis, 1980
- Kamal M MBETOV, Qaraqalpaqlardıñ Etnografyalıq Tariyxı, Nökis
"Qaraqalpaqstan", 1995
- _____, Qaraqalpaqlar Őejiresi, Nökis "Bilim" Baspası, 1993
- Jubatqan MURATBAEV, Qaraqalpaq Őejiresi (Adamatadan  ziñe Őekem),
Nökis, 1994
- Türk Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1974
- Ceyhun Vedat UYGUR, Karakalpak Türkleri Edebiyatı, Denizli, 1999
- _____, Karakalpak Türkçesi Grameri, Denizli, 2001
- Rusça-Türkçe S zli k (Russko-Turetskiy Slovar), (Haz. E.M.- E.
MUSTAFAYEV ve V.G. ŐERBİNİN), Sovetskaya Entsiklopediya
Yayınevi, Moskova-1972

İNDEKS

(İndekste önce özel isimlere, daha sonra da aynı harfin altında diğer terim niteliğindeki kelimelere yer verilmiştir.)

A

- A. Allamuratov, 60
 A. Pletneva, 49
 A. Sokolov, 46
 A. Yarha, 31
 A.N.Nauveriy, 1
 Abdisamet Ata, 69
 Abdullah, 8
 Abız, 15
 Ağa begli, 16
 Ağınbay Allamuratov, 66
 Ahmet Kızırbaev, 47
 Ahmet Yüknekî, 40
 Ak Balgalı, 18
 Ak baskur, 62
 Ak Orda, 4
 Ak otağ, 59
 Ak toğın, 29
 Akay, 15
 Akbışak, 20
 Akçolpan, 13
 Akmañgıt, 28
 Ala dağ, 23
 Ali Şir Nevâi, 73
 Allaberdi, 22
 Allayar Dosnazarov, 35
 Altay, 50
 Altın Orda, 3
 Altın Taş, 1
 Amuderya, 2
 Andican, 9
 Anna, 23
 Annahoja, 19
 Antonyo Djentinson, 54
 Aral, 2
 Aralbay, 23, 24
 Aralbaylar, 24
 Arallılar, 3
 Arami, 44
 Aransı, 29
 Arap, 32
 Araplar, 2
 Arık, 25
 Arıslan, 60
 Arsarı, 28
 Arşan, 28
 Arzıkul, 18
 Asan, 5, 18
 Asan Kaygı, 4,
 Assiriya'nın, 39
 Astrahan, 6
 Aşamaylı, 14
 Atanak, 29
 Avar, 34
 Aydar, 43
 Aydos, 56
 Ayıllı, 15
 Aynazar Ötemisov, 66
 Ayteke, 23
 Aytjan Esemuratov, 47
 Az Tevke, 55
 Azerbaycan, 2
 abısın, 95
 ağız kabağı, 63
 ak baskur, 62
 ak amur, 87
 ak şabak, 87
 apa, 95
 arıs, 11, 48
 atanak, 70
 avul, 96
 ayşık, 76

B

Baba Tükli Şaşlı Aziz, 29
 Bağanalı, 25
 Bakanlı, 19
 Baktriya, 41
 Balgalı, 14
 Barşa, 21
 Barthold, 5
 Basar, 25
 Baskakov'un, 33
 Başkurt, 6
 Başkurtlar, 26, 56
 Batu, 51
 Bayâdil, 17
 Baybişe, 21
 Bayımbet Bey, 26
 Baylar, 21
 Baymaklı, 20
 Beksıyık, 23
 Berdak, 2
 Berendey, 49
 Berke, 51
 Bernştam, 72
 Beskempır, 16
 Beskempir, 15
 Bessan, 23
 Bessarı, 24
 Bessarılar, 24
 Birunî, 40
 Biybiayşa, 8
 Boklu Kitay, 23
 Bozatav, 35
 Boztay, 29
 Buhara, 8
 Bulgar, 49
 Bülkildek, 19

baldaklı küpe, 78
 baldız, 96
 başlık parası, 98
 başpent, 33
 bekire balığı, 87
 beşik toyu, 94
 beşparmak, 86
 betaşar, 100
 beybişe, 62
 bılamık, 85
 biykeş, 95

boğjama, 63
 borş çorbası, 89
 bosaga, 20
 boyra, 62
 böle, 96
 bürşikli küpe, 78

C

Canibek Han, 4
 Cengiz Han, 3
 Cungar, 7

Ç

Çağatay, 50
 Çimbay, 5
 Çu, 4
 Çuçi, 51

çengelkabak, 63
 çihanvili, 89

D

Dara, 44
 Dari dilleri, 41
 Deşt-i Kıpçak, 3
 Devkara boyu, 54
 Devkara Karakalpıkları, 32
 Devletnazar, 56
 Dinyeper Nehri, 3
 Dinyeper'in, 49
 Dobal, 29
 Doğu Sibirya, 59
 Dombazak, 29
 Don Nehri, 2
 Dosjanbay Nasırov, 47
 Dospanbet, 40

dasmalkabak, 63
 dayı, 96
 dütar, 35

E

E. E. Biyjanov, 58
 E. E. Nerazik, 58

Ebilhayr, 9
 Ebu Nasır Farabî, 40
 Ebulfeyiz'in, 9
 Ebulgazi Bahadır Han, 67
 Ebulhayr, 55
 Edige, 4
 Enes, 2
 Er Kosay, 7
 Er Kökşe, 7
 Er Sayın, 7
 Eralı Sultan, 10
 Erejep, 26
 Ermak, 6
 Ernazar, 30
 Ernazar Alagöz, 56
 Esbergen Hojahmetov, 66
 Esebiy, 28
 Esemurat Ata, 69
 Esemurat Berdimuratov, 47
 Esengeldi Bey, 56
 Esimözel, 8
 Estek, 25
 Eşim Muhammet, 9
 Eşim'i, 54
 Evezbiy, 12
 erebek, 78
 ergenek, 62
 F
 Fergana, 9
 G
 Gayıp, 16
 Gayıphan, 55
 Gayıp Karağan, 15
 Gayıp Sultan, 9
 Genjebay Ubeydullaev, 47
 Gladışev, 78
 Godalak araba, 67
 Grek, 1
 Gulpak, 16
 Gülapsan, 42
 Gülayşa, 8
 Gürcüler, 89

gelin, 96
 geşir, 89
 geşte, 96
 gevirek, 84
 geyik otu, 89
 gıltsalğış, 78
 göde, 99
 göje, 85
 gökpen, 85
 gübi, 64
 gülşe, 88
 gülyaş, 89
 güpi, 74

H

Hacınıyaz, 40
 Hakas, 31
 Han Tekli, 18
 Harezmi, 1
 Harezmi, 40
 Haydar, 17
 Heredot, 66
 Hindistan, 39
 Hive, 10
 Hoca Ahmet Yesevi, 40
 Hocabeli Bey-Konrat, 54
 Hocamkulu Balhi, 54
 Hoceli kalesi, 58
 Hojan (Hocent) Hanlığı, 54
 Hojan Bey, 54
 Hojeli, 32
 Ho-urılık, 8
 Hulalid, 50
 Hunlarla, 40
 Hüseyin Sûfi-Konrat, 54
 Hüsnettin Hamidov, 47
 Hz Davut, 18

halaqa, 77
 halkalı küpe, 78
 hevjar, 100
 heykel, 39
 hoşlasıv, 100

I

Irgatlı, 20

ılak, 100

ılaka, 87

ılaşık, 60

İ

İ. V. Savitski, 59

İ. V. Yagodin, 59

İ. V. Yogodin, 58

İbrayım Yusupov, 34

İdil, 3

İmamkulu, 8

İran, 32

İskit, 44

İsmail, 6

İsmayıl Sağıytov, 47

ilgek, 78

ilme, 64

ini, 95

irimşik, 87

irişmik, 64

it kömlek, 94

iyjan, 87

J

Jädik, 25

Jağaltay, 25

Jalañayak, 15

Jaman Avıl, 16

Jaman Konrat, 15

Jamañşa, 28

Jan ädil, 17

Janeli Han, 7

Jankeldi, 16

Janlık, 28

Japar, 15

Japonya, 72

Javingır, 14

Javingırlar, 14

Jayılğan, 13

Jel Karağan, 15

Jerimbet, 15

Jetimtay, 29

Jiyenşe, 4

Jiyrenşe, 40

Juka, 15

Junpar, 24

jatak malaqay, 73

jegde, 76

jelle, 73

jetibiyşi, 49

jezdey, 96

jigildik, 84

jiyek, 33

josa, 70

jumalak düğme, 78

juva, 84

juvsan, 89

K

Kabasan, 15

Kabil, 56

Kabil Maksetov, 47

Kafkas Nogayları, 24

Kalkaman, 15

Kalmak, 16

Kalmuk, 12, 18

Kandekli, 14

Kaniyaz Habibullaev, 68

Kanjıgalı, 25

Kanlı, 12

Kanlılar, 1

Kara kursak, 17

Kara Moyın, 12

Kara Moyın Tuğır Bey, 13

Kara Sıyrak, 15

Kara Talşı, 18

Karabörklüler, 49

Karabörüklüler, 3

Karaçay, 6

Karadağ, 32

Karahoca, 15

Karakalpak-name, 36

Karamalakaylılar, 49

Karamoyın, 14

Karasıyrak, 28

Karaşapkililer, 49

Karatay, 28

Kareke, 19

Karlı Maral, 19
 Karluk, 2
 Karmı juvan, 17
 Karşı çölleri, 9
 Kaşkaderya, 55
 Kayın, 12
 Kayşılı, 23
 Kazak, 2
 Kazakı, 17
 Kazayaklı, 20, 23
 Kazıy, 6
 Kegeyli, 68
 Kenimeh, 9
 Kentanov, 21
 Kepe, 27
 Kerimberdi, 51
 Kıdır Ata, 29
 Kılkalı, 28
 Kılkalılar, 29
 Kıpçaklar, 1
 Kırgız, 2
 Kırık, 23
 Kırk Kız destanı, 41
 Kıtay, 12
 Kıtaybek, 22
 Kıtayı, 23
 Kıyas Hayrettinov, 7
 Kıyat, 12, 14
 Kızıl Ayak, 15
 Kiev, 3
 Kişi Jüz, 50
 Kiyikşi, 19
 Koldavlı, 14
 Konrat, 3
 Konratlar, 13
 Kosar, 28
 Kostamgalı, 14, 18
 Koşkar, 18
 Koşşak, 7
 Kök Orda, 4
 Köroğlu, 109
 Köşerbay Berdimuratov, 47
 Kötelek, 19
 Kumuk, 6
 Kur'an, 78
 Kurama, 15, 19
 Kutluk Temir, 4
 Kuyın, 23

Külki Hocak, 15
 Kühoca, 46

kalñılık, 98
 kamşılav, 102
 kamzol, 74
 kanşiye, 84
 kara üy, 59
 karamık, 84
 karma, 87
 kareli, 85
 karşı dünürlük, 99
 karşın, 63
 katlama, 88
 kayın, 96
 kayınağa, 95
 kazı, 87
 keli, 85
 kerege, 61
 kırgavıl, 87
 kişmiş, 89
 kiymeşek, 76
 kopuz, 35
 kotlet, 88
 kök gömlek, 35
 kökmar, 64
 köprü hediyesi, 99
 körpeşe, 63
 kösik, 85
 köşe, 12
 köşebişi, 49
 kuda, 96
 kudağay, 96
 kuda-kudağay, 96
 kudaşa, 96
 kulan, 87
 kuvırdak, 86

Q

Qalli Ayımbetov, 47

L

L.S.Tolstova, 122
 Lada Tolstova, 68
 Leningrad, 47

lagman (lag-man), 86, 89
langet, 89

M

M. Ş. Kıdırniyazov, 58
M. T. Törebekov, 58
Mâlik, 2
Malik Alimuş, 49
Malov, 33
Maman, 37
Mamay, 6
Mamıkşı, 28
Manak, 18
Mangıt, 3
Mangıtlar, 26
Marat Nurmuhametov, 47
Markabay Jiyemuratov, 92
Massaget, 1
Maveraünnehir, 4
Mayke Bey, 13
Maylı Balta, 25
Mayşe, 16
Maysı Şalı, 15
Melik, 2
Membetkul, 18
Meñeş, 81
Menjivli, 23
Meñlibay, 16
Merv, 4
Meteke Jumanazarov, 68
Mezopotamya, 78
Mıncır, 30
Mısır, 39
Miyanköl, 8
Moğol, 12
Moğolistan, 3
Moskova kinyazlığına, 51
Moskova'ya, 35
Moynak, 88
Muhabbetnâme, 54
Muhammed, 109
Muhammet Pana, 55
Muravin, 78
Musa, 5

malakay, 65
mantı (man-tı), 86, 89
maysök, 87, 94

medeli, 77
mekke, 88
mirzağa, 95
moytumar, 78
möjene, 87

N

Necim Devkaraev, 47
Nejim Devkaraev, 35
Nejim Rızazarov, 32
Nogay, 3
Nogaylı, 3
Nökis, 12
Nuh peygamber, 108
Nur Balgalı, 18
Nurata, 9
Nurettin, 4

narın, 86
nasıbaykabak, 63
nerete, 64

O

O. T. Dospanov, 58
Oğuz, 2
Oğuz Kağan, 14
Oğuzname, 13
Okkas, 4
Olca, 18
Orak, 6
Orhun Abideleri, 1
Orınbay Bey, 56
Orıs han, 51
Orıs Han, 5
Orısbek, 7
Ormanbet, 7
Orta Asya, 2
Oymavıt, 12

Ö

Ökkeş, 5
Ömir, 29
Ömir Bey, 30
Örmek, 69
Ötemis, 7
Öteş Alşınbay oğlu, 6

Özbek, 2
 Özbek Han, 4
 Özgen, 4
 Özgen kalesi, 52

öñirmonşak, 78
 örmek, 62

P

P. Malinov, 58
 P. Polivanov, 46
 P. Rıçkov, 74
 P.P. İvanov, 47
 Pankara, 15
 Peçenekler, 2
 Petersburg, 37
 Polat, 37
 Polat Han, 9

pelmen, 86
 peşman, 65
 petir, 88
 postın, 32

R

Razıhak, 2
 Resul Gamzatov, 34
 Ros, 49
 Ruzbahan İsfehanî, 5

ragu, 89

S

S. E. Malov, 46
 S. K. Kemalov, 52
 S.P.Tolstov, 1
 Sabalak, 19
 Sadık, 19
 Sak, 1
 Sakıv, 15
 Saltı, 25
 Samat, 21
 Sammuramat, 39
 Sañmurın, 25
 Saraycık, 3
 Sarı, 15

Sarı Mâzin, 29
 Sarı Ton, 15
 Sarışa, 8
 Sarıtay, 28
 Sarıtay, 29
 Sarnaz, 22
 Sarnaz Begüm, 22
 Satemir, 5
 Savromat, 60
 Semerkant, 9
 Seyfulğabit Macitov, 46
 Seyhun, 5
 Sırderya, 4
 Sibiryaya, 6
 Sirajettin Ahmetov, 47
 Sirderya, 9
 Soppaslı Ozan Sıpıra, 4
 Soppaslı Sıpıra, 40
 Sozak, 2
 Subhankulu, 55
 Subhankulu han, 8
 Sufi Alliyar'ın, 40
 Suğnak, 4
 Sultan Veyis Dağları, 3
 Sultanmurat, 56
 Surhan, 9
 Surhanderya, 55
 Süleyman Bakırğanî, 40
 Süyinbike, 7

sabayak, 63
 sabık küpe, 78
 saçı toyu, 93
 sarkum, 63
 saykalta, 63
 sazan, 87
 sevkele, 33
 sıkpan, 86
 sıla, 87
 sıyratpalı küpe, 78
 silsineli küpe, 78
 siñli, 95
 solyanka, 89
 soppas, 73
 sök, 87
 su kabağı, 63
 sümek, 94
 sünnet toyu, 94

sütlimek, 84
süven, 87

Ş

Şavlı-Şavhan, 29
Şaykı, 6
Şecere, 2
Şerivşi, 23
Şeriyar destanı, 41
Şerniyaz, 89
Şevjeyli, 19
Şeybanî Han, 52
Şeydayak (Seytek), 6, 54
Şeyh Abdullah, 37
Şeyh Kübrâ, 124
Şeyh Murat, 37
Şiljuvit, 15
Şılپık, 41
Şırjegen, 16
Şırşık, 30
Şıykım, 6
Şongara Bey, 56
Şömişli, 18
Şövjeyli, 12
Şunak, 25
Şüllik, 14
Şüllikler, 13
Şüyit, 28

şalav, 86
şañırak, 61
şar düğme, 78
şaşka, 63
şekpen, 74
şevle, 87
şıpta, 62
şışkebab, 86
şiy, 62
şolpı, 64
şortan, 87
şögirme, 32
şubat, 64

T

T. A. Jdanko, 5
Tahta köpir, 60

Tahtaköpir, 32
Tajigül Adambaeva, 92
Takan, 87
Talas, 4
Tamdı, 9
Tamgalı, 28
Taraklı, 14
Taşkent, 9
Tatar, 31
Tatarlar, 6
Taz Balgalı, 18
Tazjallık, 28
Tegisken Mezarlığı, 60
Teke, 27
Teke Yomutları, 27
Tekeş, 60
Telegen araba, 67
Teli, 21
Telli, 12
Temirhoja, 28
Temirlan, 50
Tenke, 24
Tenkeler, 24
Terek nehri, 51
Teristamgalı, 19
Tevke, 9
Tinahmet, 7
Tilevberdi, 22
Timurlenk, 50
Tiyekli, 19
Tiyenşan, 4
Tobarşık Sultan, 9
Tok Polat, 19
Tokal, 21
Tokınbet, 18
Tokmañıt, 28
Tokpolat, 24
Toksaba, 25
Toktamış, 4
Tolıbay Bey, 26
Tolis, 25
Tomay, 16
Toñmoyın, 28
Tölepbergen Kayıpbergenov, 36
Töremurat Sûfi, 55
Tsevan Raktan, 9
Tuer kinyazlığı, 51
Tuğır, 14

Türkistan, 4
Türkmen, 2
Türkmen Kara, 15

takke, 73
teletin, 61
tolgav, 53
toppi, 73
torak, 64
tör, 95
tumak, 72
tumarşa, 77
tuvrama, 86
tübek, 94
türme, 77

U

Ulu dağ, 23
Uygur, 2

uruk, 48
uşığa, 76
uvık, 61

Ü

Ülken Börük, 15
Üstirt, 54
Üşbas, 15
Üştamgalı, 14

üç kulak, 73
üke, 95
üysi, 61

V

V. G. Belinskiy, 102
Vladimir Karakalpakov, 91

Y

Yaba, 21
Yabı, 12
Yabılar, 1
Yağmurcu (Jamğırşı), 5
Yahiya Gulamov, 47
Yakubovski, 58
Yayık, 3
Yeni Derya, 10
Yenikent, 2

yahtak, 73
yar yar", 110
yarma, 85
yeğen, 96
yer kebabı, 86

Yenisey, 3
Yetimtay, 29
Yiğit Maman, 26
Yusuf, 6
Yusuf Han, 7
Yusuf Has Hacip, 40

Z

Zaraostraizm, 41
Ziynep ve Ziyba masalı, 45

zağara, 89
zuvala, 89

ÖZGEÇMİŞ

Adı, soyadı: Şenel ÇALIŞKAN

Ana adı : Fevziye

Baba adı : Hikmet

Doğum yeri ve tarihi: 15.07.1957

Lisans (yüksek lisans) eğitimi ve mezuniyet tarihi [(Üniversiteler), Fakülteler]:
Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü;
1982

Merzifon'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Merzifon'da tamamladı. 1982 yılında Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak sırasıyla Turgutlu, Şanlı Urfa ve Merzifon'da Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yaptı. Hâlen Pamukkale Üniversitesi Ortak Zorunlu Dersler Birimi'nde Türk Dili okutmanı olarak çalışmaktadır.